EROL SEVER

Çoktanrıcılık Hıristiyanlık ve Kâbe

İslamın Kaynakları 1

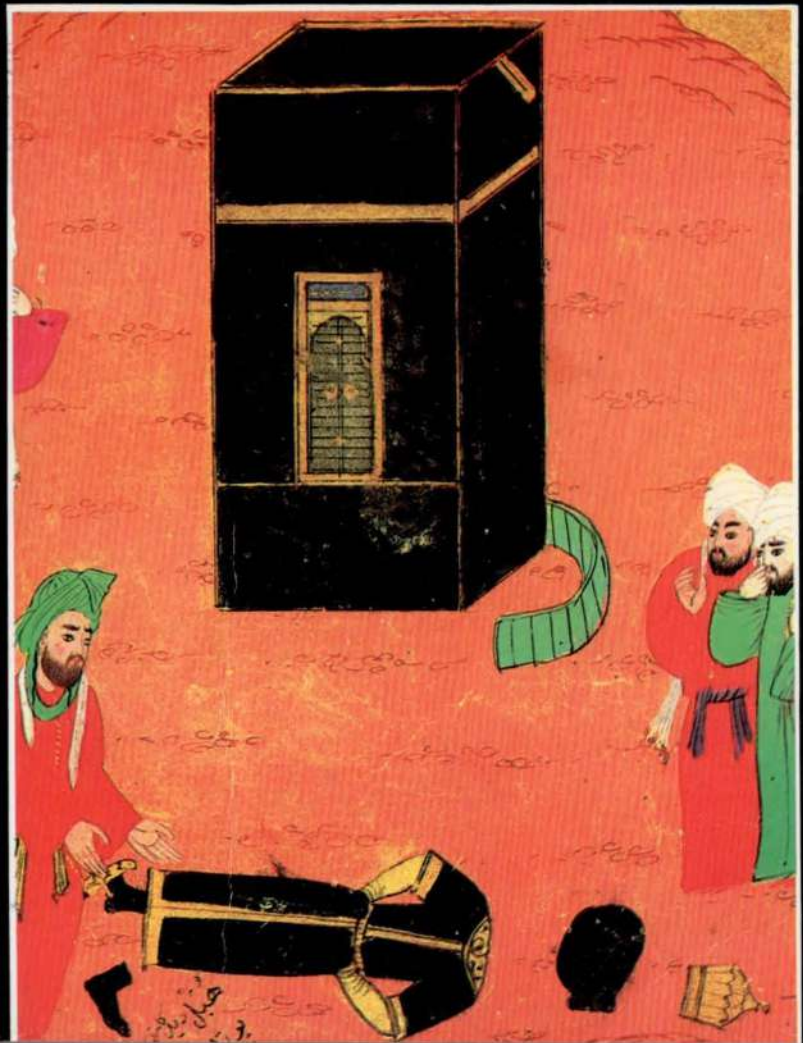

KAYNAK YAYINLARI

Bu kitabın yayın hakları
Analiz Basım Yayın Tasarım Uygulama Ltd. Şti.nindir.
Birinci Basım: Mart 1995
Kapak : Siyer-i Nebî
Dizgi: Kaynak Dizgi Servisi
Baskı: Sistem Ofset

ISBN: 975-343-088-4 (Tk. No.)
ISBN: 975-343-089-2 (1. Kitap)

KAYNAK YAYINLARI: 162

ANALİZ BASIM YAYIN TASARIM UYGULAMA LTD. ŞTİ.
İstiklal Cad. 184/4 80070 Beyoğlu/İstanbul
Tel/Faks: (0212) 252 21 56 – 252 21 99

EROL SEVER

Çoktanrıcılık Hıristiyanlık ve Kâbe

İslamın Kaynakları-1

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ 9

I. BÖLÜM
ARAPLAR'IN ÇOKTANRICI DÖNEMDE ASURLAR, FARSLAR, ELENLER VE ROMALILAR İLE İLİŞKİLERİ 11

Araplar ve Asurlar 13
Araplar ve Sargon (722-705), Sanherib (705-680), Asarhaddon (680-669) 16
Kuzey Arabistan'da Nabayat Krallığı 17
Araplar ve Asurbanipal (688-633), Nebukadnezar (605-562) 18
Asur Sanatında Araplar ve Asur Etkilemesi 19
Doğu Arabistan 20
Batı Arabistan 21
Güney Arabistan 22
Sabalar ve Saba Devleti 24
Saba Soyluları veya Makramlar ve Karib'il Vatar 24
Güney Arabistan'ın Ekonomisi 26
Saba Mimarisi 28
Rişaf Tapınağının Sütunları 30
Güney Arabistan'da Dini İnançlar 31

Araplar ve Farslar 33
Nacran ve Nagma 34
Ma'in ve Yathil 35
Saba 37
Kataban 39
Hadramut 40
Dhofar/Zafar 40

Elen ve Roma Dönemlerinde Arabistan 42
Nabatlar 42
Lihyan 44
Gerha 45
Ma'in 45
Saba 47
Kataban 48
Hadramut 49
Dhofar/Zafar 49

II. BÖLÜM
ÇOKTANRICI DÖNEMDE
ARAP İNANÇLARI VE GELENEKLERİ 51

Kâbe, Hac ve Panayırlar 53
Kâbe 55
Hac 61
Mekke, Hac ve Panayırların Önemi 63
Mekke Panayırı 66

İdoller ve Kâbe'deki Siyah Taş 69
Kült Gelenekleri ve Kült Yerleri 69
Su ve Ağaç Tapımı 71
Tavaf 72
Adak, Kutsal Bağış ve Kurban 73
Rahipler ve Kâhinler 78
Kâhineler 80
Cinler, Ruhlar, Hayaletler ve Şeytanlar 81
Cadılar, Büyücüler, Büyü ve Büyü Bozma 85
Cenaze Gelenekleri 87
Kutsal Hukuk ve Hukuk Biçimleri 89
Giysiler, Saç ve Adlar 91
Tanrıların Doğası 92
Çoktanrıcılık ve Çözülmesi 95

III. BÖLÜM
ARAPLAR VE HIRİSTİYANLIK 99

Suriye-Arap Bölgesinde Hıristiyanlığın Yayılması 101
İsa, Pavlus ve Araplar 101
Batı Arabistan'da Hıristiyanlık Öğretisinin Yorumu 102
Batı Suriye'de Arap Kilisesi 110

Kuzeybatı Bedevileri Arasında Hıristiyanlık 116
Süper Devletlerin Göçebe Aşiretlere Karşı Politikaları 116
Bölgede Monastik Hareket ve Etkileri 121
Mezopotamya Dışında Roma Egemenliği Altındaki Hıristiyan Aşiretler 126

Mezopotamya ve Babil Bölgeleri
Hıristiyanlığın Mezopotamya ve Babil'de Yayılması 131
Osrhone/Osroene/Urfa Yöresi ve Edessa/Urfa 137
Süryani Asketik, Kenobitik ve Monastik Hareketler 143
Mezopotamya ve Babil Arapları Arasında Hıristiyanlık 147

Araplar ve Süryani-Nasturi Hareketler 153
Süryani-Mezopotamya Hıristiyanlığı'nın Berraklaşması 153
Monofizit Hareket ve Araplar 158
Mezopotamya ve Babil'deki Göçebe Araplar Arasında Hıristiyanlık 163
Hıristiyan Arap Hanedanı Ghassan 167
Hiralı Lahmid Hanedanı ve Hıristiyanlıkla Bağlantısı 171

Arabistan Yarımadası Arapları ve Hıristiyanlık 181
Batı Arabistan'da Tektanrıcılık 181
Sina ve Madyan'da Asketik Hareket 183
Hicaz Hıristiyanları 188
Orta Arabistan Hıristiyanları 193
Doğu Arabistan'da ve Doğu Arabistan Adalarında Hıristiyanlık 201

Güneybatı Arabistan'da Hıristiyanlık 207
Güneybatı Arabistan ve Habeşistan/Etiyopya ve Eritre 207
Güneybatı Arabistan'da Misyon Çalışmaları 210
Nacran'da Hıristiyanlık 213

IV. BÖLÜM
İSLAM ÖNCESİ MEKKE'DE HIRİSTİYANLIK KÜLTÜ VE BİR HIRİSTİYAN KİLİSESİ OLARAK KÂBE 221

Kâbe'nin ve Kur'an'ın Karartılmaya Çalışılan Dönemleri 223
İslam Öncesi Arap Şiirinde Hıristiyanlık Etkileri 227
Kur'an ve Kur'an'daki Hıristiyan Arap Literatürü 230
İslam Öncesi Mekke Kentinde Hıristiyanlık Kültü 238
Mekke'de İslam Öncesi Hıristiyanlık Kültünün Bir Kanıtı: Kâbe 241

İslamın Oluşum Sürecinde
Gerçek İslam İmgesinin Değiştirilmesi 248

KAYNAKÇA 253

SUNUŞ

Yayınevimiz, Araştırmacı ve Yazar Erol Sever'in hazırladığı dizinin ilk kitabı olan *İslamın Kaynakları-I/Çoktanrıcılık, Hıristiyanlık ve Kâbe* adlı çalışmasını okurlara sunuyor. Turan Dursun Araştırma ve İnceleme Ödülü'nü (1994) kazanan bu eser, aydınlanma mücadelesine araştırma alanında yapılmış önemli bir katkıdır.

Erol Sever, bu çalışmasında, İslamiyet'in kendisinden önceki dinlerle ilişkisini, bu dinlere ve dönemin kavimlerine uzanan köklerini inceliyor. Sever, tektanrıcılık öncesine, yani çoktanrıcı dinlerin hâkim olduğu yüzyıllara uzanan derinlemesine bir araştırma sunuyor.

Burada bir noktaya dikkat çekmek istiyoruz: Bir ideoloji olarak, dinin, toplumların hayatında üstlendiği rol nedir? Okur, çoktanrıcılık dönemlerinden başlayarak kavimlerin hâkimiyet ve toprak mücadelelerinde, fetihlerde ve savunma savaşlarında, isyanları bastırmada ve denetimi sağlamada; ya da toplumda filizlenen yeni sınıfların, çıkarları gereği eskiyi reddetmelerinde, bu sorunun yanıtını da bulacaktır. Bir kralın, hükümdarın ya da aşiret başkanının; dönemin koşullarını ve güç dengelerini gözeterek nasıl din değiştirdiğini ve kendisine bağlı olanları da bu yola sürüklediğini; ya da başka kavimleri dinlerini değiştirmeye zorladığını görecektir.

Erol Sever'in bu çalışması, Mezopotamya'nın, Arabistan yarımadasının, Biza ns'ın, Anadolu'nun dinsel coğrafyasıyla birlikte, aynı zamanda kavimler coğrafyasını da gözlerimizin önüne seriyor.

İslamcı tarihçiler ve ilahiyatçılar, Hıristiyanlığın özellikle Mekke ve Medine'de İslamiyet öncesindeki hâkimiyetini reddederler. Bu dönem, "müşrikler" yani çoktanrıcılar dönemi olarak adlandırılır ve geçiştirilmeye çalışılır. İşte, Erol Sever, tam da bu noktada temel soruya, *"Neden?"* sorusuna yanıt arıyor. Buluyor da... Düğüm, Kâbe'dir; Kâbe'nin Hıristiyan Arap dünyasındaki yeri ve konumudur. İslamcı tarihçi ve ilahiyatçıların karartmak istedikleri nokta, burasıdır.

Yazar, özenli bir kurguyla, bu konudaki dolaylı ya da dolaysız bilgi birikimini kendi araştırmasıyla birlikte nesnel olarak okura sunuyor. Bu kitap, İslamcı, laik-demokrat ve sosyalist her kesimden okur ve araştırmacıya kaynak olacakbir çalışmadır.

Okurun, yine Kaynak Yayınları'nda çıkan *Asur Tarihi* adlı kitabın yazarı olarak tanıdığı Erol Sever'in hazırlamakta olduğu bu dizinin öteki kitaplarını yayımlamayı önümüzdeki aylarda sürdüreceğiz.

KAYNAK YAYINLARI

I. BÖLÜM

ARAPLAR'IN ÇOKTANRICI DÖNEMDE ASURLAR, FARSLAR, ELENLER VE ROMALILAR İLE İLİŞKİLERİ

ARAPLAR VE ASURLAR

Arabistan'a güneyden bakılırsa çok büyük, ama büyük olduğu kadar da boş olduğu görülür. Arabistan yarımadası Fırat nehrinin Basra Körfezi'ne döküldüğü yerden itibaren yükselmeye başlar; bu yükseklik Orta Arabistan'da 900 metreye, batıda Hicaz'da 1000 metreye erişir. Mekke'nin güneyinde, kıyıdaki dağlar yavaş yavaş kıyıları tarayarak yükselir ve Yemen'de 4000 metreye ulaşır. Kuzey, geniş çöllük alanlarla kaplıdır. Batıda kıyıdaki dağların yanından geçen volkanik bir çöl (Arapça: Harra) bulunmaktadır. Bu çöl aslında ta kuzeyde, Şam yakınlarında başlar ve aşağıya doğru iner. Bu volkanik çöllerden biri olan ve buradaki kentin adıyla tanınan Harrat Haybar, yeraltındaki kuyulardan fışkıran lavların bereketli toprakları örtmesiyle oluşmuştur. Arabistan'ın içlerinde, eğer yağmur yağarsa, Aralık ve Şubat ayları arasında yağar.

Sınırı Nacran'ın kuzeyinde başlayan Güney Arabistan'ın da iki yağmur mevsimi vardır. Mart-nisan ve temmuz-eylül ayları arasında buraya, yetersiz de olsa yağmur yağar. Ayrıca bu bölgenin toprağı da daha bereketlidir. Nacran'ın güneyindeki, bir zamanlar Ma'inlilerin oturduğu bölge ve Saba krallığına ait yaylalar tarıma açıktır. Yine Nacran ve Bayhan vadilerinde, Hadramut vadisinde yağmur suları toplanıyor ve daha dar, yan vadilerden akan sularla birleşerek Hint Okyunusu'na dökülüyordu.

Görüldüğü gibi Güney Arabistan'da tarım ekonomisi için gereken bütün koşullar bulunuyordu ve bu nedenle kültür önce burada gelişmiş ve kuzeye doğru yayılmıştı. Öte yandan, örneğin Suudiler'in bugün başkentleri olan Medine'nin çevresinde, Batı Arabistan'da büyük olmasa da çeşitli vahalar vardı. Ama kuzeyde sürekli yerleşme merkezleri bu-

lunuyordu. Kızıldeniz o zamanların ilkel deniz taşımacılığına zorluk çıkartıyordu. Fırtınalıydı ve kuzeydeki mercan kayalıkları büyük tehlike oluşturuyordu. Eski Araplar'ın gemicilik ve deniz ticareti merkezi, güneydoğu sahilindeki küçük Dofar limanıydı. Bu bölgede yetişen buhur ağaçları iyi gelir getiriyordu.

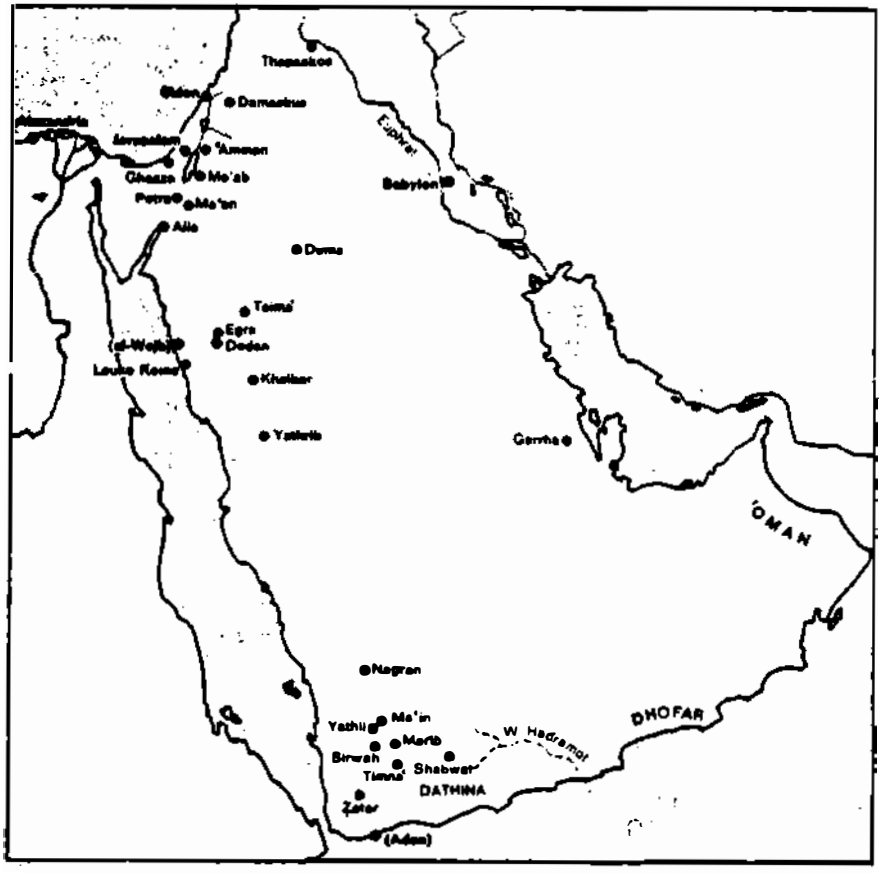

Arabistan Yarımadası

Doğuda Basra Körfezi'nin kıyısındaki küçük bir adalar kümesi olan ve en büyük adası Tilmun adını taşıyan Bahreyn, bilinen zamanlardan beri inci avcılığı yapılan bir merkezdi. Bahreyn'in kendine özgü bir kültürü vardı ve bugünkü İran'ın bulunduğu karşı yakayla çok iyi ticaret ilişkileri içindeydi.

Anlattığımız bu çağda, kuzeyde Araplar'ın yoğun olduğu bir ülke olan Suriye bulunuyordu. Araplar bu bölgeye hâkim olan Asurlar tarafından Aribu, Arubu, Arabu gibi adlarla tanımlanıyordu. Arap sözcüğü ilk kez *Tevrat*'ta yer almıştır. (Yeremya: 24-25). Bu sözü edilen Araplar'ın ülkesi, yaklaşık İÖ 600'lü yıllarda, güneybatıda Dedan-Taima, Adumatu-Duma yerleşim yerlerinden geçen çizgiyle, bölgeyi Kızıldeniz'le birleştiren sahil çizgisi arasındaydı. Coğrafi anlamda Arabistan sözcüğünü Asurlar ve Babilliler bölgeyi tanıyıp bildikleri halde geleneksel nedenlerden dolayı kullanmıyorlardı.[1]

İÖ 853 yılında Arap beyi Gindip[2], bin develik ordusuyla Asurlar'a karşı, Şam kralına yardım etmek üzere, kralın müttefiki olarak kuzeye, Hama'ya doğru yola çıktı. Şam kralına katılan Suriyeli beylerle birlikte, harekete geçen Asur kralı 3. Salmanassar'ı Hama'da durdurmak istiyorlardı. Arap beyi Asi Irmağı kıyısında, Karkar savaşında yer aldı; savaşın sonunda her iki taraf da savaşı kazanamadan ayrıldılar. Bir yüzyıl sonra, Asur kralı 3. Tiglatpilesar'ın (745-727) Suriye'yi ele geçirmesiyle Aribi ülkesi ve halkı Asur kralların yıllıklarına geçti.[3]

Bir yazıtta Anadolu'dan Mısır'a kadar Asurlar'a vergi veren egemenler arasında bir Arap kraliçesinin de adı geçer. 736 yılında ikinci bir Arap kraliçesi bağlılık andını bozar ve çıkan savaşta kaybeder; mülkünü ve tanrılarını, daha doğrusu tanrıları temsil eden idolleri, savaş alanında bırakarak Doğu Arabistan'da Bazu'ya kaçar. Kraliçe buradan istediği yardımı sağlayamaz, geri döner ve yenilgiyi kabul

1 Werner Caskel, *Die altorientalischen Reiche III*, Fischer Verlag, Frankfurt 1975, s.206.

2 Burada bir Arap beyinin adı olan Gindip sözcüğü çekirge anlamına geliyor; daha sonraları sözcük değişime uğramış ve Yundap veya Yundup olarak Muhammed'in zamanına kadar gelmiştir.

3 Buradaki Araplar ve Asurlar arasındaki ilişkiler üzerine bkz. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton University Press 1955; *Aribi und Arabien in den babylonischassyrischen Quellen*, Würzburg 1931 ve New York 1932; Robert Borger, *Die Inschriften Asarhaddons*, Graz 1956.

ettiğini söyler. Ancak batıda yer alan yedi aşiret ve kent Asurlar'a haraç ödeyeceklerini bildirirler. Bu kent ve aşiretlerin bazılarının Asur yıllıklarına geçen adları şöyledir: Masa, Taima, Saba, Gayfa, İdibil ve diğerleri.[4]

Masa'nın bir ülke veya bir halkı veya aşireti mi tanımladığı belli değildir, ama Saba bir ülke ve krallıktır ve burada yaşayan halka Sabalılar adı verilmektedir. Haraç olarak çok miktarda deve, buhur, misk ve baharat verilmiştir. Yani Güney Arabistan'dan kuzeye giden kervanlardan alınan gümrük, Asurlar'a haraç olarak verilmiştir. Diğer bazı Asur kaynaklarında bu mallardan başka altın ve gümüş alındığı da belirtiliyor.

Araplar ve Sargon (722-705), Sanherib (705-680), Asarhaddon (680-669)

2. Sargon bir yazıtta uzak çöllerde yaşayan vahşi ve boyunduruk altına alınması çok zor olan aşiretleri dağıttığını, ezdiğini ve sağ kalanları Samarya'ya göndererek, oraya yerleştirdiğini övünçle anlatır.

Sanherib'in hükümranlık zamanında Aribiler üzerine yeni bilgiler ediniyoruz. Bu kralın zamanında ilk olarak, Arap kraliçesi İatie/Yahti'nin kardeşinin komutası altındaki Arap birliklerinin Babil'in hizmetine girdiği görülüyor. Bir başka Aribi egemeni, kral Hazael[5], ayrıca *Tevrat*'ta Kedar adıyla geçen kral Kidri'nin de adları geçiyor. Sanherib Aribiler'e karşı ani bir baskınla saldırmıştı ve kraliçe Te'elhunu ve konuğu kral Hazael, Adumatu/Duma'ya ancak kaçabilecek zamanı bulabilmişlerdi. Kaleler kuşatıldı ve düşürüldü. Kraliçe İskallatu esir alındı, tanrıların İdolleri Niṇova'ya götürüldü.

Asur kralı Asarhaddon zamanında Hazael Ninova'ya götürülen tanrıları geri almayı başardı. Asarhaddon yıllıklarda bu olayı anlatmaya şöyle başlıyor: "Sarayımda yetişen Tatua'yı (Hazael'in yanı sıra) Arabiler'in kraliçeliğine atadım. Onu tanrılarıyla birlikte ülkesine yolladım."[6]

4 İdibil adına *Tevrat*'ta "Abde'el" olarak rastlanmaktadır.
5 Haza'el Şam'a hâkim olan bir Arap beyiydi.
6 Werner Castel, *aynı eser*, s.207.

Oğlu Asurbanipal ise şöyle diyor: "Dilbat rahibesi Te'elhunu Hazael'i, Sanherib'e teslim etti... Asarhaddon onu tekrar tahtına oturttu. Te'elhunu galiplere gönüllü olarak refakat etti. Hazael tanrıçasını geri almayı başardı..." Arkasında kraliçe Te'elhunu'nun bulunduğu bir versiyona göre, geriye verilen tanrılar arasında bulunmayan baştanrıça Atarsamayn, yani İştar/Dilbat savaşın başında Te'elhunu'nun Duma'nın düşmesine yardımcı olmasına katılmıştı ve kraliçeye yardım etmişti. Bu belgede geçen şu tümce olayı daha iyi aydınlatıyor: "Duma düştü, çünkü o (Te'elhunu) düşman tarafına geçti."[7] Hepsi bu kadar. Zira kral Hazael esir alındığı zaman, kraliçenin (İskallatu'nun) de esir alındığı yazılmamış.

Hazael'in ölümünden sonra oğlu Yatha krallık tahtına geçti ve halktan aldığı vergiyi 10 şekel altın, 100 adet değerli taş, 50 deve ve yüz şişe esans artırdı. Birkaç yıl sonra Vahb adında bir aşiret başkanı, bütün Arabistan'ı krala karşı birleştirerek, başkaldırdı. Vahb'ın bu başkaldırısı Asur birliklerinin yardımıyla yenilgiye uğratıldı. Ayrıca kral Yatha da bir süre sonra Asarhaddon'a başkaldırdı, ama sonunda kaçmaya mecbur oldu. Bu arada Arap tanrıları tekrar Ninova'nın yolunu tuttular. Yatha, Asurbanipal'in zamanında (688-633) tanrıları geri aldı ve birkaç yıl sakin geçti. Ama Asurbanipal ile Babil'e kral atadığı kardeşi arasındaki ilişkiler bozulmaya başladığı zaman, Yatha, Asurbanipal'in batıda kazandığı zaferlere rağmen, tekrar Asurlar'a saldırma planları hazırlamaya başladı. Birliklerini Kedar aşiretinin başkanının ve onun kardeşinin emrine vererek Babil'e yolladı. Daha sonra Arap aşiretlerinin hepsini toplayarak, Hama ile Edom arasındaki ve batıdaki Asurlar'a bağlı krallıkların bölgelerini yakıp, yıktı. Ama Asur birlikleri yetiştikten sonra, Aribiler her tarafta yenilgiye uğradılar ve Şam'ın kuzeydoğusundaki Yabrud geçitinden geçerek Suriye içlerine sığınmak isterlerken, bu dar geçitte yok edildiler. Yatha uzaklardaki Nabayat'a kaçtı.

Kuzey Arabistan'da Nabayat Krallığı

Şimdi burada tarih sahnesine yeni bir Arap politik gücü ve devleti çıkıyor; *Tevrat*'ta halkının adı olan Nebayoth ile tanınan bir ülke. Bu

7 *Aynı eser*, s.207.

ülke bir olasılıkla çeşitli kervan yollarının kavşağı olan Tebuk'taydı. Tebuk kenti ise Taima'nın 164 km. kuzeydoğusunda yer alıyordu. Bu politik yapı üzerine bilgilerimiz, Babilli bir subayın Asur kraliyet danışmanlığı için hazırladığı bir rapordan oluşuyor. Subay, "Araplar üzerine yeni neler biliyorsunuz?" sorusuna şöyle yanıt veriyor: "Kervanlar Nabayat'tan kalktıktan sonra, Massa aşiretinin baskınlarına uğradılar; kervancılar öldürüldü, sağ kalanlar esir alındı. Yalnız bir kişi kurtuldu..."[8]

Ama biz yine konumuza dönelim. Nabayat kralı Natnu, yanına sığınan Yatha nedeniyle Asurlar'la arasının bozulacağından korkuyordu ve bu nedenlerle, uzun görüşmelerden sonra Asurbanipal'in bağımlı valisi olduğunu ilan etti. Kral bu görüşmelerde kendisine sığınan Yatha'nın sığınmacılığını reddetmiş olacak ki, Yatha bir süre sonra öldürüldü.

Bunlar olurken Kedar kralı Ammuladi ayaklandı ve batıdaki beyliklere saldırmaya, baskınlar düzenlemeye başladı. Ama Moab kralı tarafından yenilgiye uğratıldı ve daha sonra esir alındı. Yatha'nın eşi ve Arap kraliçesi Adiya da Asurbanipal'in eline düştü. Bu arada yardıma gelen Arap birlikleri Babil önlerinde yok edilmişlerdi. Abiiate ve kardeşi kaçarak kendilerini kurtarmışlardı. Abiiate kendi isteğiyle Asurbanipal'in sarayına geldi ve Hazael'in oğlu Yatha'nın yerine Arabistan kralı ilan edildi. Ama çok geçmeden o da düştü. Natmu'nun uzun süre yanıtsız bırakmasından sonra, en sonunda ondan yardım aldı ve hatta amcası ve Hazael'in oğlu Bir-Daddas ile birleşti. Bir-Daddas yeğeninin kaçmasından sonra, kendini Arabistan kralı ilan etmişti. Son olarak dördüncü müttefik olarak tanrıça Atarsamayn'a tapan bir kült cemaati de onlara katıldı.

Araplar ve Asurbanipal (688-633), Nebukadnezar (605-562)

Araplar kadınları, çocukları ve hayvan sürüleriyle Şam yakınlarında başlayan ve kuzeydoğuya, Fırat'a açılan sıradağların ortasında kamp kurmuşlardı. Asurbanipal ordusunun başına geçerek Balis yakınlarında

8 W. F. Albright, *Syrien, Phönizien und Palaestina,* Münih 1953, s.331-376.

Fırat'ı aştı ve yazları canlıların yaşamadığı bozkırdan ve dağların yamaçlarından geçerek Yarki/Erek'in güneybatısında Atarsamayn'a tapan bir dini cemaatin ve Nabayatlılar'ın kamplarını bastı. Araplar kısa süren bir çatışmadan sonra kaçtılar ve Asur birliklerinin uzun süren kovalamalarına rağmen, gözden kayboldular. Asur ordusunun güneybatıya doğru yürüyüşü sırasında, Atarsamayn cemaatinin diğer üyeleri ve Bir-Daddas'ın komutasındaki Kedarlı Araplar kuşatmaya alındı. Kral Bir-Daddas ve savaşçıları kuşatmayı yarıp kaçmayı başardılar, ama kralın ailesi ve askerlerinin aileleri esir edilerek, sürüleriyle birlikte Şam'a getirildi.

Asurbanipal birkaç gün sonra ordusuyla Şam'dan ayrıldı ve Abiiate komutasındaki esas Arap gücü olan Kedarlılar'la Ledyah'ın doğu sahilindeki Khulkhuliti'de karşılaştı; Araplar çok geçmeden dağıldılar. Kral Abiiate esir alındı, dağılan Araplar lavlardan oluşan bölgeye sürüldüler; çevredeki su kaynakları ve kuyular ele geçirildi ve sonunda susuzluktan çatlayan Arap askerleri teslim oldular. Büyük sayıda esir ve hayvan sürüleri Arabistan'a gönderildi. Sonunda Bir-Daddas, Natnu'nun kendine yardım etmeyi reddetmesi üzerine Kedar'daki tapınağından ayrılarak, teslim oldu. Bir-Daddas esir alınan krallara yapıldığı gibi aşağılandı, acı çektirildi ve oğlu Arabistan'a kral atandı. Daha sonraları Babil kralı Nebukadnezar Kedar krallığını bir kez daha yenerek, ülkesine kattı.[9]

Asur Sanatında Araplar ve Asur Etkilemesi

Tiglatpilesar ve Asurbanipal'in zaferleri, Asur sanatında önemli yer tutar. Asur krallarının Araplar'a karşı kazandıkları savaşlar, zengin kabartmalarla bezenmiştir.[10] Öte yandan, bu kabartmalar Araplar'ın o çağlardaki yaşamlarını da gözler önüne sermekte ve bize bilgi vermektedir. Bir kabartmada, Asur yıllıklarında değinilen, deve birliklerini görüyoruz. Yıllıklarda bu deve birliklerinin bazen süvari birlikleri, bazen at arabaları biçiminde göründüğü kaydediliyor. Öte yan-

9 *Tevrat,* Yeremiya: 49, 28. Ayrıca Hermann Bengtson, *Griechen und Perser,* Fischer Verlag, Frankfurt 1979, s.378.

10 Eski Ortadoğu sanatı üzerine geniş bilgi için bkz. Horst Klengel (yayına haz.), *Kulturgeschichte des alten Vorderasien,* Akademie Verlag, Berlin 1989.

dan Arap toplumunu o çağlarda diğer toplumlardan ayıran özelliği, kadınların kraliçe olmaları ve ülkelerini tek başlarına yönetmeleriydi. Hatta kocalarının sağlığında bile yalnız kraliçelik titrini taşımakla kalmıyorlardı ve savaşçı kraliçe 2. Adiya[11] gibi hükümran olma hakkını da elde tutuyorlardı. Arap toplumu henüz anaerkil toplumdan ataerkilliğe geçiş aşamasındaydı. Toplum içinde kararlar alınırken kadınların ağırlığı vardı.

Öte yandan Araplar'ın dinsel inançlarında yabancı inançların etkisi büyüktü. Ashtarsamayn (İştar/Venüs) yıldız tapımı yalnız dinsel bir karışım değildi. Araplar'ın dinsel inançlarına Mezopotamya inançlarının ve teolojisinin girmesi sayesinde, Asur tanrıçası İştar, Atarsamayn adını alarak, bir Arap tanrıçası, hem de çok saygın bir tanrıça olmuştu. Te'elhunu yalnız kumirta (Asurca rahibe) değildi; ayrıca apkallatu (Akadca bilge) olarak da adlandırıyordu. Bu da teolog, din kadını anlamında kullanılıyordu. Aynı şekilde, daha sonraları Batı Arabistan'da tapınılan tanrı Ashtarsamayn -Ashtar, Atar'ın Arapça formudur– erildi. Diğer Arap tanrıları arasında yalnız tek bir Arap kökenli tanrı bulunuyordu. O da Ruldayu/Ruday veya Ruda adını taşıyan tanrıydı. İlerde göreceğimiz gibi diğer tanrılar, çoğu Asurlar'dan alınmış yabancı tanrılardı, yalnız adları Araplaştırılmıştı.[12]

Doğu Arabistan

Sıra şimdi Bazu'ya, Doğu Arabistan'a bir göz atmaya geldi. Asarhaddon 676 yılında Bazu'yu fethetmişti. Asarhaddon aslında Tilmun adasını ele geçirmeyi planlıyordu, ama vasalları, yarıbağımlı krallar Basra Körfezi'ne filolarını getirmemişlerdi; Kral, bunun üzerine Tilmun kralını karşı yakadan yürüttüğü şiddetle korkutmak istedi. Bu nedenle yedi kral ve bir kraliçe öldürüldü, yalnız bir kişi canını kurtarabildi. Öldürülen kralların ikisinin adı, onların Arap olduklarını gösteriyor: Akbar ve Habis. Kent adlarının bazıları da Arapça idi.

11 J. B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament,* Princeton University Press 1955, s.284.

12 *Aynı eser,* s.284-286.

Yolda çekilen güçlükler Asur yıllıklarına çok abartılı yazılmış: "Kumlu bölgede, karıncalar kadar çok yılanlar ve akrepler arasında 120 beru (240 saat) yürüdüm" diyor kral. Bir zaman ve mesafe kavramı olan 120 beru veya yalnız tek bir beru, 2. Sargon'un, eyaletlerin sınırlarını çizerken kullandığı yöntemdi.[13]

Fırat havzası ile Melukka arasındaki mesafe 120 beru olarak hesaplanmıştı. "Karıncalar kadar çok yılanlar ve akrepler", kralın hayal gücünün yoğun olmasından ileri gelmişe benziyor. Çünkü Bazu tuzlu bölgeydi ve böylesi bölgelerde, yılan ve akreplerin yaşama şansı çok azdır.

Batı Arabistan

Şimdi Batı Arabistan'a bakıyoruz. Burada Babil kralı Nabonid'in üs kurduğu Taima'dan başlamamız gerekiyor; zira kralın ve diğerlerinin bu ilginç gezileri üzerine bilgi veren yazıtları, hem tarihi hem de coğrafi bilgiler içeriyor ve bu bilgiler *Tevrat*'tan edindiğimiz Batı Arabistan üzerine bilgilerden çok daha kapsamlı. Baş taraflarda değindiğimiz Harrat Haybar'da üç vaha olduğunu öğreniyoruz ve bu vahalar bugün de yerli yerinde duruyorlar.

Ama bu vahalardan yalnız biri Haybar adını korumuş. Aynı şekilde, burada ilk kez Yathrib ortaya çıkıyor. Muhammed'in ilk İslam cemaatini kurduğu Medine kenti kabaca İsa'dan 1200 yıl önce Yathrib adını taşıyordu. Bu ad *Kur'an*'da da bir kez geçmektedir.

Babil istilası sırasında bu bölge halkı üzerine elimizde bilgi yok. Kral yıllıklarında bölge halkı olan Araplar'ın adlarının geçmemesi, ancak bölge halkının kimliğini yok etme politikasıyla açıklanabilir. Bu suskunluk, Araplar'ı yok saymak, bu anlama geliyor. Ama diğer yabancı ülkelerden gelen bir "barış mesajı"nda, Aribilerin Ülkesi'nden söz ediliyor. Ama barış, hiç şüphesiz uzaklarda bir yerlerdeydi. Çünkü mesajda sözü edilen Araplar "Aribiler Ülkesi'nden gelenler"di ve kervanları yağmalıyorlar, vahaları basıyorlardı.

13 *Aynı eser*, s.284-286.

Nabonid'in Taima'daki ikameti uzun süre etkisini gösterdi. Bunun kanıtlarından biri Taima'daki bir yazılıkayaya yontulmuş olan tanrı Şalm'ın tasviridir. Ayrıca Taima yakınlarındaki bir kayaya oyulmuş olan ve Babil kralının takdis ettiği bir nesneden söz eden bir yazıt da bulunmaktadır. Üçüncü kanıt ise, Güney Arabistan'daki Hadramut kentinde ay tanrısının Sin adını taşımasıdır. Bu ad güney Arap lehçesinin tersine "i" harfi uzatılarak yazılmıştır. Belki de Nabonid, özellikle annesinin ve ayrıca kendisinin de tapındığı Sin'in, Güney Arabistan'da da tanıtımını yapıyordu. Sin, Hadramut'ta başarı kazanmıştı; çünkü diğer komşu ülkelere oranla, bu bölgedeki Araplar henüz kendi kültürlerini geliştirememişlerdi ve dışardan gelen bütün etkilere açıktılar. Nabonid'in güneye misyonerler göndermesine de gerek yoktu; saygınlığı olan adamları kervanlara katılıp, kuzey ve güneye gidebiliyorlardı. Hadramutlular'ın, bu bir kuşak önce başlamış olan ticaret bağlantılarına biraz aşağıda örnek vereceğiz.[14]

Güney Arabistan

Güney Arabistan'ın tarihini anlatmak biraz zor; çünkü bu konunun uzmanları, bu bölgenin tarihinin ne zaman başladığı üzerine aralarında anlaşamıyorlar; yani yazıtlar, yapılar ve diğer tarihi anıtlar gibi tanıkların ne kadar eski olduğunun belirlenmesinde farklılıklar ve zorluklar ortaya çıkıyor. Çok sayıda yazıt var ve bu sayı da durmadan artıyor. Buna rağmen bu yazıtlar önemli olaylar üzerine yeterli bilgi vermiyor. Ayrıca bütün eski hanedanlar söz konusu olurken, bu hanedanların başkanlarının adları yazılı değil. Bunun bir nedeni, üzeri yazılı taşların çoğunun, daha sonraları ev yapımında kullanılması ve bu kullanımın hâlâ sürmesi olabilir. Öte yandan ören yerlerinin çok olmasına karşın, bölgede pek az kazı yapılması da bir başka neden olarak düşünülebilir.

1928 yılında C. Rathnjiens ve H. von Wissmann, Yemen'in başkenti olan Sana yakınlarındaki Hukka'da geç tarihli bir tapınak ortaya çıkardılar. 1937-38'de üç İngiliz kadın arkeolog Hadramut'un bir yan vadisinde, El-Huveyda'da eski bir tapınağı ortaya çıkardılar.

14 Werner Caskel, *aynı eser*, s.212-213.

Amerikalılar'ın 1950-52 yıllarında Kataban'ın başkenti Timna'da Saba krallığının başkenti Marib'de ve Dofar'da yaptıkları kazı çalışmaları bir dizi önemli sonuçlar verdi, ama Dofar'daki kazı dışındakiler zamanından önce bırakıldı.

Yazıtların yaşı üzerine süren anlaşmazlık, aslında yazının başlangıcı ve kökeni sorusuyla atbaşı gidiyor. Bu soruya yanıt bulmak için, Arabistan'da iki eski yazı çeşidi bulunduğunu görmek gerekiyor: Kuzey Arapça ve Güney Arapça yazıları. Her iki yazıda da, dolaylı olarak Fenike yazısı örnek alınmış ve her ikisi de rünik yazıya benziyor. Bu yazı tipi "ön Arapça" olarak adlandırılıyor; çünkü bu yazıyla Arapça dili ve başka diller yazılmış. Bu yazı tipi çoğunlukla testi, çömlek parçalarında ve mühürlerde görülüyor; buluntu yerleri Ur'dan Taima'ya ve Hauran'dan Dedan'a kadar uzanıyor. Yazılar İÖ 700-450 yılları arasında yazılmış. Bu yazının Arabistan'ın tarihi ve kültürü için önemi, 5. yy.da bu yazıdan iki ayrı ve yeni yazı tipinin çıkmasında yatıyor. Önce "Dedanca", daha sonra "Thamudca" yazıları. Thamudca'nın daha önce değindiğimiz ve aynı adı taşıyan aşiretle bir ilgisi yok; bu yazı çok sonraları ortaya çıkmış.

Mlle. J. Pirene, "Güney Arapça yazısının kökeni değil, tersine yeniden biçimlenmesi ve anıtsal güney Arapça yazısının ve elimizdeki en eski metinlerde görülen yazının Elen yazı stilinden etkilenmesi önemli bir sonuçtur" diyor. Ama bu önemli sonuç, ne yazık ki, kanıtlanamıyor. Maalesef yazının eski olmasından ve yazılan yazının parçalanmış malzemelere dağılmasından dolayı, bu yazının yeni bir biçimlenmeyle duvarların, sunakların ve mezartaşlarının üzerine yazılmasından önceki stili üzerine hemen hemen hiçbir şey bilinmiyor.

Öte yandan ön Arapça yazısına ait birkaç harf, ilginç bir tarzda, Güney Arapça'nın ilk aşamaları arasına karışmış. Acaba bu harfler, o zamanlar dışardan mı gelerek bu yazının içine giriyor, yoksa eski ve özgün bir yazının kalıntıları olarak, bu olayda mı ortaya çıkıyor? Anıtsal güney Arapça yazısının köken sorunu böylece henüz çözülmemiş bir durumdadır. Buna karşın yazıtların yaşı sorunu, J. Pirene'nin yazdığı bir eser yoluyla çözüme yaklaştı. Bu son araştırmaya göre, yazıtlar 9. yy.da yazılmış; burada, yazara göre 300 yıllık bir indirim yapılabiliyor ve yazının başlangıcı, tarihi nedenlerle 485 yılı olmasa da 525 yılı alınabiliyor; böylece de Elen etki teorisine yaklaşılıyor.[15]

15 *Aynı eser*, aynı yerde.

Sabalar ve Saba Devleti

Ma'inlice, Katabanca ve Hadrami dili konuşanların ataları 2000 yıllarında kuzeydoğudan, bir olasılıkla, tacir olarak göç kervanını kaldırmışlar (konuştukları lehçe Akadca ile aynı özellikleri taşıyor) ve daha sonra yakınlarını yanlarına getirmişler ve azınlıkta kalan yerli halkı asimile ederek, kendilerine katmışlar, karışmışlar. Sabalar savaşlara gruplar halinde katılmışlar, daha sonra kuzeybatıdan (Filistin) bu bölgeye inenler olmuş (konuştukları lehçe Kenanca ile aynı özellikleri taşıyor). Önce yüksek yaylalara yerleşmişler, daha sonra da Ma'in ve Kataban'ı ele geçirmişler. Uzmanların bilgileri son zamanlara kadar olasılıklar içeren bilgilerdi, kesin bir bilgi yoktu. Ancak Asur kraliyet yazıtlarındaki üç önemli haberin çözülmesinden sonra doğru bilgiler akmaya başladı.

Sanki Asurlar Saba krallığı üzerine pek fazla bir şeyler biliyorlarmış gibi bir görünüm yoktu. Daha sonra Sabalar, kuzeyin Suriye'ye kadar egemenlik kurmuş olan süper devleti ile iyi ilişkiler kurmak için çaba gösteriyorlar. 700'lü yılların başlarında, 2. Sargon'a bilinen her çeşit esans ve kokuları haraç olarak götüren Yith'i Amar soylu bir ad taşıyor. Sonunda her iki ülke arasında dostça ilişkiler kuruluyor. Sanherib, Saba kralı Karib'il'in yeniyıl bayramı için yapılacak yeni bir Zikkurat'ın temelinin atılması için yolladığı hazineyi gururla anlatıyor. *Tevrat*'ta ise Sabalı tacirlerin Tyros pazarına, söylencelere göre Saba kraliçesi Belkıs'ın Yudea kralı Süleyman'a getirdiği türden, değerli taşlar ve altın getirdikleri yazılı.[16]

Saba Soyluları veya Makramlar ve Karib'il Vatar

Yerel bilgiler, Karib'il Vatar'ın 510 ve 490 yılları arasında Güney Arabistan'ı Nacran'dan Hint Okyanusu'na kadar fethetme haberleriyle başlıyor. Karib-il Vatar kendini kral olarak adlandırmıyor; "*mkrb*" diyor. Dilsel benzerliği olan bu dört harf, daha sonraki Arapça'da "soylu" anlamına gelen Makram veya Mukarram anlamına geliyor. Ama Vatar zayıf politikasını düzelttiği son bir kraldan da söz ediyor. Karib'il Vatar ve kardeşinin yanında bulunan diğer üç soylu da Makram ünvanını kullanıyorlar.

16 *Tevrat*, Hezekiel: 27, 22.

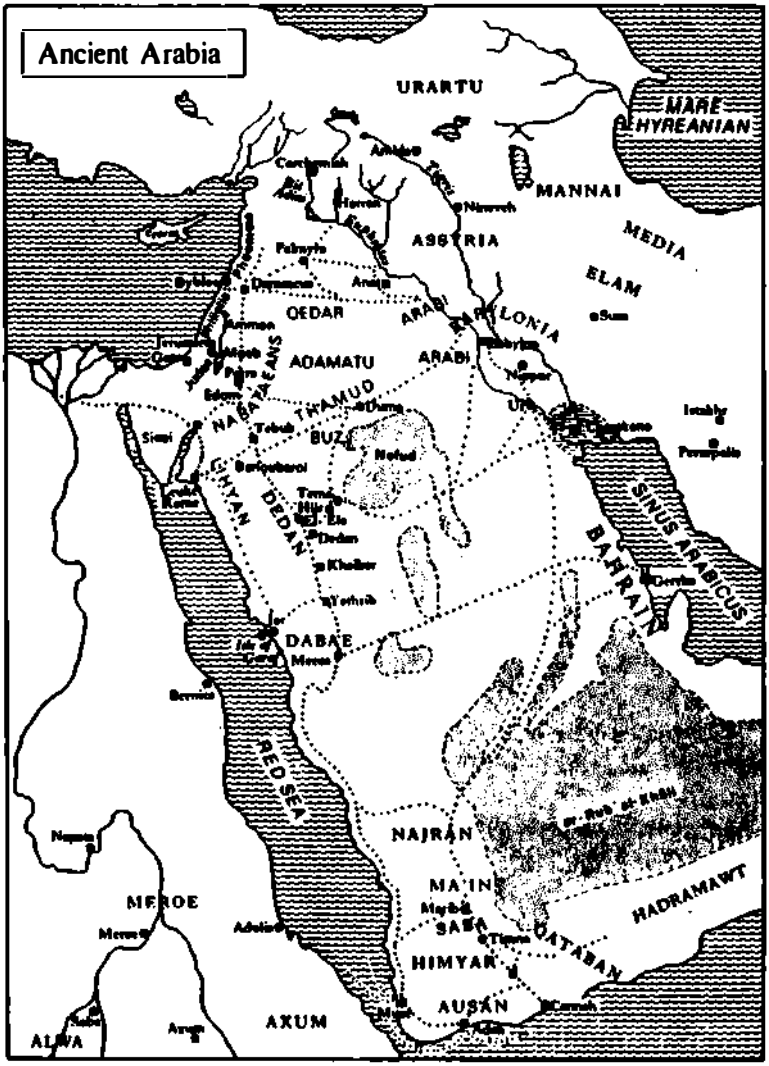

Eski Arabistan Ülkeleri

Karib'il Vatar'ın bu krallığı, yanındaki adamlarının yardımlarıyla ortadan kaldırmış olduğu kabul edilebilir. Daha sonra Makram soyundan yeni bir hanedan ortaya çıktı ve bu hanedandan olanlar, adlarının yanında Makram'ı eksik etmediler. Selefleri gibi, kökenlerinin yasallığını savunuyorlardı. Gerçekten de Karib'il ve Yit'i'mar gibi adlar Makramlar döneminden önce ortaya çıkmışlardı; Karib'il'de gördüğümüz gibi, Makramlar döneminden sonra da varlıklarını sürdürdüler. Belki de Karib'il Vatar ve yandaşları kral soyundan gelmiyorlardı ve bir darbeyle krallığı ellerine geçirmişlerdi. İlginç olan bir olgu da, bu beylerin kendilerini Makram olarak adlandırmalarına karşın, halk onları bu adla tanımıyordu veya kabul etmiyordu.

Karib'il Vatar'ın hükümranlığı sırasında, karşı yakadaki Afrika'da bir Saba kolonisi kurulmak istendi. Bu koloninin kurulma koşulları üzerine pek fazla bir şey bilinmiyor. Ama sonunda orada ikinci bir Saba devleti ortaya çıktı. Belki de kolonistler bağımsız bir devlet kurmak istiyorlardı ve bunu da başardılar. Bu, bir dizi olaylar zincirinin başlangıcıydı ve sonunda Habeşistan krallığı kuruldu, ülke daha sonra Etiyopya adını aldı. Kataban ve Hadramut'ta ilk Makram kralları, bu kent krallıklarını yönetiyorlardı. Kataban hanedanı Saba kökenliydi, Ma'in ise bir kentler birliği oluşturmuştu. Hadramut'un güneybatısında da Ausan krallığı ve birkaç başka krallık vardı; bunlara ek olarak da bir dizi, statüsü bilinmeyen bölge bulunuyordu.[17]

Güney Arabistan'ın Ekonomisi

Güney Arabistan ekonomisinin temelleri 8. yy.dan 6. yy.a kadar incelenebiliyor. Alüvyonlu topraklarda bulunan altın, yıkanarak elde ediliyordu ve ayrıca dağlık bölgelerdeki ocaklardan da altın çıkarılıyordu. 1870 yılında bu ocakların kalıntıları hâlâ gözlemlenebiliyordu. Ülkede bakır madenleri vardı; tunç yapımında kullanılan kalay Akdeniz yöresinden geliyordu. Ortaçağda bile zor bulunan demir cevheri de vardı. İslamiyet döneminde bile Yemen zümrütleriyle ünlüydü. Kuzey Arabistan'ı elinde tutan Asurlar'a vergi olarak verilen değerli taşların

17 Werner Caskel, *aynı eser*, aynı yerde.

arasında zümrüt önemli bir yer alıyordu. Sabalılar ayrıca Tyros pazarına zümrüt ve altın getirip satıyorlardı. Dağ silsilesinin batı yamacındaki vadiler, muson rüzgârlarının yılda iki kez getirdiği yağmurla doluyor ve dağ yamaçlarındaki taraçalarda meyve ve sebze yetiştirmek için, vadilerde toplanan yağmur sularından yararlanılıyordu.[18]

Bu dağların eski çağlarda ormanlık olduğu belliydi. 3. yy.da bile Ma'inliler bu ormanlardan elde ettikleri tahta ve keresteyi ev yapımında, kale yapımında kullanıyorlardı. Buhur ve misk yurdu Hadramut ve Ausan'dı. Ayrıca Idn/Ladanon adı verilen bir tütsü türü, bazı hastalıkları tedavi etmek için kullanılıyordu. Kostos adı verilen, çok güzel kokulu bir kök çok değerliydi. Karib-il Vatar vergileri toplarken, Kostos'un yeri değerli kumaşların hemen arkasındaydı.

Az sayıdaki gölet ve pınarların dışında, tarım alanları, kanallardan akıtılan suyla sulanıyordu. Arpa, buğday yetiştiriliyor; bağ üzümlerinden şarap yapılıyordu. Ülkenin kuzeyinde hurma ağacı boldu. Keçi, koyun, sığır gibi hayvanlar güneyde; deve ve eşek gibi yük taşıyan hayvanlar ise kuzeydeydi. Dokuma tezgâhlarının, kumaş boyama atölyelerinin ekonomiye katkısı büyüktü. Kumaşları boyamak için özel bitkilerden yararlanılıyordu; safran (vars) da bunların arasındaydı.

Güney Arabistan ticaretinin önemi büyüktü. İşlenmiş mallar kervanlarla kuzeye, gemilerle Afrika ve Hindistan'a taşınıyordu. Kervanlar için yollar ve vahalar vardı. Bazı kervan yollarında çok eski, kayaların arasına sıkışmış ve 70 metre derinliğe inen eski kuyular bugün hâlâ göze çarpmaktadır. "Buhur yolu" Nacran'dan ve daha sonra Mekke adını alacak olan yerleşim biriminin doğusundan geçerek Yathrib/Medine'ye uğruyor, buradan da Akdeniz yöresine yöneliyordu. Hadramut ile Nacran arasında sıkı ticari ilişkiler vardı. Gurdan vadisi/Jirdan'da bulunan ve 530 yılında yapıldığı saptanan, Peloponnes yapımı küçük bir yontunun, Tyros'ta satılan bir malın karşılığında alınmış olduğu belli. Buhur yolu üzerindeki kervan trafiği Güney Arabistan'a çok iyi gelir sağladığı gibi, bölgedeki politik gücünü de artırmıştı. Yol, Şabvat, Timna, Marib ve Ma'in kent-

18 Güney Arabistan'ın ekonomisi üzerine şu çalışmalara bakılabilir: R. Le Baron Lowen, *Ancient Trade Routes in South Arabia, Irrigation in Ancinet Qataban;* G. W. Van Beek, *Ancient Frankincense-producing Areas in Discoveries;* A. Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet* C. I, II, Viyana 1922.

lerinden geçiyordu. Bu kentlerin hepsi de çölde, sözcüğün tam anlamıyla, kumun içine kurulmuşlardı. Büyük kent tapınakları da, bu kentlerin anakapıları dışındaydı.[19]

Sabalılar'ın baştanrısı Almakah'ın tapınağı, Marib kentinin 3.5 km. uzağındaydı; Ashtar dhu Kabid tanrısının tapınağı Ruşaf (Rişaf) Ma'in'in 800 metre doğusunda ve 330 yılında yaptırılmıştı. Kentçilik en fazla Ma'in ülkesinde gelişmişti. Ma'in'e bağlı ve doğudan batıya uzanan bir zincirin halkları gibi kurulan dört kent daha vardı: Harim, Kamnah/Kamna, Naşk/Es-Sauda ve Naşan/El-Beyda kentleri. Bu kentlerin her birini bir kral yönetiyordu; ama yalnız Harim'in daha sonra politik önemi arttı ve kendine özgü bir kültür yarattı. Ma'in, yukarda değindiğimiz kentler gibi, sel baskınlarına karşı korunmak için yapay bir tepenin üzerine kurulmuştu. Yathil/Barakış, daha sonraları güçlü bir kale görevi görecek biçimde yapılmıştı ve bu kale kent bugün de aynı görevi üstlenmiştir. Çevresindeki topraklara hâkim bir dağ yamacındaydı. Bütün bu kentler oluşumlarını uzun süre sürdürdüler. Yalnız bu kentlerin ilk kuruluş yıllarındaki görünümleri üzerine fazla bilgi yok; daha ziyade 4. ve 3. yy.larda genişletilmiş yeni biçimleri biliniyor. Bu kentler küçüktü, her birinin eni ortalama 250, boyu 400 metreydi.

Saba Mimarisi

Karib'il Vatar'ın yeni fetihleri, haleflerinin yaptırdığı büyük yapılar, resmi devlet örgütünün genişletilmesiyle birlikte Güney Arabistan uygarlığında yeni bir dönem başladı. Bu dönemin mimarisi duvar yapımında ilk kez dört köşe taşların kullanılmasıyla dikkati çeker. Teknik ve üslup değişiklikleri dört mimari aşamanın olduğunu ortaya koyar. Daha önceleri, en azından Timna'daki Ashtar tapınağında bezeksiz dört köşe taş kullanılmıştı. Daha sonraları Hureyda'daki Sin tapınağının temeli kaba, kesme taşlarla örülmüştü. Hadramut'ta da sanat öne çıkmaya başladı. 525 yılı öncesi dönemde süslemeli sanatlar bilinmiyordu.

19 Werner Caskel, *aynı eser*, s.215.

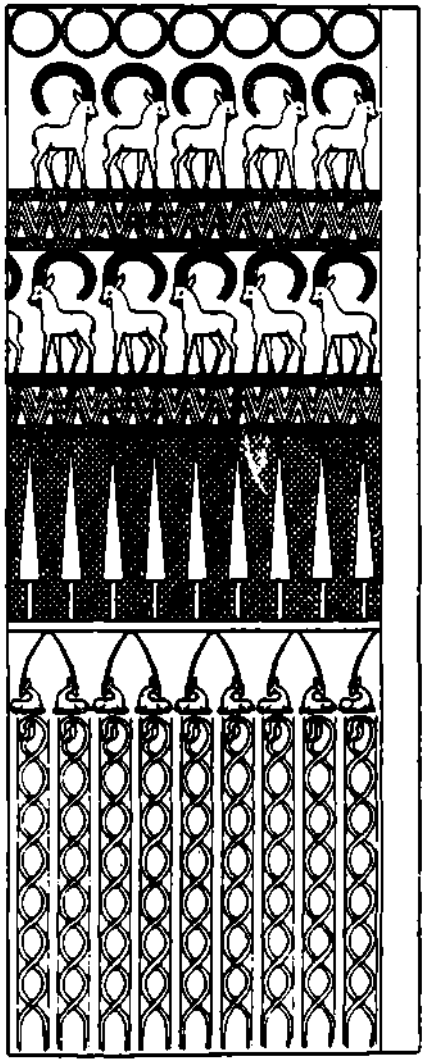

Rişaf tapınağının köşeli sütunlarından biri.

Rişaf Tapınağının Sütunları

Burada geleneksel Arap resim ve süsleme sanatının en güzel örneklerinden birini, Rişaf tapınağını ayakta tutan köşeli sutünların bezemelerini inceleyeceğiz.

Süsleme bir bütünlük içinde vukarıdan aşağıya, gökten yeryüzüne inen altı parçaya bölünmüş. Gökten yeryüzüne inen, dedik; çünkü en üstteki yedi daire, eski Ortadoğu'nun her yanında eşine rastlanan ve yedi yıldızdan oluşan Ülker burcunu veya takımyıldızını temsil ediyor. Yedi yıldızın altındaki dağ keçileri tanrı Ashtar'ın simgesi. Burada dağ keçisinin kenti kuran aşiret veya klanın totemi olduğu, çoktanrıcı inanca geçildikten sonra da, baştanrı Ashtar'ın simgesi olduğu düşünülebilir ve bu da yanlış değildir. Totem tapımından çoktanrıcılığa geçişte, toplumun toteminin baştanrının simgesi olması, eskinin böylece yeninin içinde yaşamaya devam ettiğini gösteriyor. İki yönlü resmedilmiş on dağ keçisinin bütünün içinde ağırlıklı, göze çarpan bir yeri var ve bütününe hâkimler.

Alttaki dokuz sivri ok ucu başakları ve dolayısıyla bereketi temsil ediyor. Başaklardan sonra dokuz tane oturmuş, dinlenen antilop görüyoruz ve son olarak antilopların altında birbirine sarılmış dokuz çift yılan, bütünlüğü tamamlıyor.

Burada bazı sorularla karşılaşıyoruz: Bu yılanlar toprağa bereket veren Toprak Ana'nın mı simgesiydi? Öte yandan yılanların antiloplardan ayrılması ne anlama geliyor? Oturan antilopların boynuzlarının oluşturduğu konik figürlerin, başakların boy attığı bölümden bir çizgiyle ayrılması ne anlama geliyor? Konik figürlerle başaklar arasında bir ilişki var mı?

Bu soruların yanıtlarını, yazıya geçmemiş eski halkların bulduğu ve kullandığı bir takvim sisteminde aramak gerekiyor. Bu tür bir takvim sistemi yıldızların güneşin doğmasından az önce batmalarına ve güneş battıktan sonra gökyüzünde yerlerini almalarına dayanıyordu. Bu takvim yalnız ilk ve antik çağda değil, Hıristiyanlık ve İslam öncesi Araplar'da da kullanılıyordu. Bu takvimin pratik yararı, tohumun tarlaya ekilmesi ve hasat zamanının belirlenmesiydi. Buradaki dört köşeli sütunun üzerindeki figürlerin hepsi kuşkusuz takvimdeki figürlerle karşılaştırılamaz, ama üç figürü karşılaştırabiliriz.

En yukarda birbirine bitişik daireler ülker burcunu oluşturan yedi takımyıldızı temsil etmekle kalmıyor; her bir daireyi çevreleyen çemberin içinde 28 nokta var ve böylece dairelere plastik bir biçim verilmiş. Tanrı Ashtar'ın gökyüzü egemenliği simgeleştirilerek, belirlenmiş. Ashtar'ın dağ keçileri iki yönlü resmedilmiş, sabah ve akşam yıldızının dolaşımlarını temsil ediyorlar. Başaklar ise aslında sivriltilmiş ok uçları ve Asurlar'ın baştanrısı Marduk'un simgesi. Bu figürün sayısız mühürlerde görülüp, alındığı anlaşılıyor.

Antiloplar Arabistan'da pek görülmeyen geyiklerin yerini almış. Semavi geyiğin burun deliklerinden sarkan bir çift yılanın simgesel resmedilişi görünüyor. Geyik veya antilop burada Wega veya Cassiopeia yıldızının simgesiydi. Yılan çiftinin gökyüzündeki iki mitolojik varlıktan başka bir şey anlamına gelmesi hemen hemen imkânsız. Aslında sütun bezemesinde eski mitosların, inançların kalıntıları var ve bütün mitolojik varlıklar tanrı Ashtar'a itaat ediyorlar ve onun emri altındalar.

Güney Arabistan'da Dini İnançlar

Güney Arabistan'daki halkların dini inançları zaman içinde değişikliklere uğradı ve tanrılar dünyası, yeni katılımlarla zenginleşti. Yabancı ülkelerdeki halklarla ilişkiler, politik ve toplumsal değişiklikler, her yerde olduğu gibi, bu bölgede yaşayan Araplar'ı da etkiledi. Su cinlerine, semavi sınır bekçilerine ve evleri koruyan tanrı idollerine, yazıtlar yoluyla ortaya çıkmadan önce de saygınlıkları vardı. Ama bu dinsel inançlar esas olarak 6. yy.dan sonra köklü değişimler geçirdi.

Tanrılar dünyası astraldı, yıldız tapımı güçlüydü. Güneş, ay ve diğer beş gezegene tapılıyordu. İştar/Venüs yıldızı tanrıçası bir ara erildi ve Ashtar adını taşıyordu. Ay tanrısına Saba'da Almakah; Ma'inde Vadd (Dostluk); Kataban'da Amm (Amca); Hadramut'ta ise, daha önce değindiğimiz gibi, Mezopotamya kökenli Sin adı verilmişti.

Güneş dişiydi ve zamanla baştanrı oldu. Bu gezegen tanrıların her birinin ayrı bir simgesi vardı. Bu tanrılara ait olan hayvanlar, tanrıların simgeleri görevini görüyordu. Antilop, dağ keçisi, boğa gibi. Tanrılara hayvan kurban ediliyor, bazen kurban edilen bu hayvanlar, tapınaklardaki

özel salonlarda, buhur çubuklarının kokuları arasında yakılıyordu. Tapınaklara girmeden önce ritüel bir temizlikten geçmek gerekliydi. Tapınaklara ve tanrılara saygısızlık eden olursa, cezalandırılıyordu.

Kalan yazıtlarda bir rahipler tabakasından söz edilmiyor. İnsanın örneğin bir kralın tanrılaştırılması da görülmüyor, ama bazı teokratik tasarımların başladığını gösteren işaretler var. 1. Makram tarafından kullanılan bir mühüre (6. yy.) kazınmış bir dua şöyle: "Almakah, Karib'il ve Saba; Amm, Anbay, Warav'il ve Kataban; Sin, Haul, Yada'il ve Hadramut ittifaklarının tanrı veya tanrılarla, hükümdarlar ve ülke ile birleşmeleri, aynı zamanda halk ile birleşmeleri doğrudur..."

Burada teokrasinin veya din adamları tabakasının bilinmeyen bir kavram olan "devlet" kavramını ifade etmek için çaba gösterdiklerini görüyoruz.[20]

20 Horts Klengel, *aynı eser* ve A. Grohmann, *Kulturgeschichte des alten Orients. Handbuch der Altertumswissenschaft*, München 1963 ve *Göttersymbole und Symboltiere auf südarabischen Denkmaelern, Denkschriften* C. 58, 1, Viyana 1913.

ARAPLAR VE FARSLAR

"Hystaspes oğlu Dareius artık kral olmuştu ve Araplar dışında bütün Asya ulusları, Kyros'un aldığı ve Kambyses'in genişlettiği topraklarla beraber hükmü altındaydı; Araplar'a gelince, bunlar hiçbir suretle İranlılar'ın boyunduruğu altına girmemişler, sadece Kambyses'i Mısır'a geçmeye bıraktıkları zaman (525), müttefikleri olmuşlardı; zira Araplar karşı dursalardı, İranlılar Mısır'ı alamazlardı."[1] Herodotos böyle anlatıyor. Ayrıca Poseidon kenti ile bu kentten Mısır'a kadar uzanan yerlerde oturanların vergi verdiklerini, ama Araplar'ın vergi vermediklerini söylüyor.[2]

Bu konum eskilere dayanıyor. 735 yılında Asurlar İdib'l aşiretini Mısır ile Arabistan arasına yerleştirmişler ve aşireti 15 köye dağıtmışlardı. Arap aşireti burada vergi vermeden oturacak, karşılığında sınırı koruyacak ve Mısır tarafında olan biteni Asur sarayına iletecekti. Acaba Heredotos'un anlattığı Araplar, bu Arap aşiretinin soyundan gelen Araplar mıydı? Kuzeyli Araplar'ın ikinci bir kolu gibi kimliklerini korumuşlar mıydı? Nehemya 445'te, Fars devletinin görevlisi olarak Yahuda'ya gelmişti ve burada Farslar'a bağlı bir eyalet kurmak ve Kudüs duvarlarını yeniden onartmak istiyordu. Nehemya'ya karşı çıkanlar arasında Geşem/Gaşmu adında bir Arap da vardı. *Tevrat*'ta Arap Geşem için "bizimle eğlendiler, bizi hor gördüler" deniyor[3] ve altıncı surede bu Arap Geşem'in aşiretinin güneyde oturduğu, yani Edon'dan Ölü Deniz'in batısına girdiği anlatılıyor.

Vadi Tumilat'ta, sahil yolunun güneyinde, eski Mısırlılar'ın bölgeye girdikleri yörede tesadüfen ele geçen bazı buluntular, bizim

1 Herodotos, *Herodot Tarihi*, Remzi Kitabevi 1973, s.204.

2 *Aynı eser*, s.205.

3 *Tevrat*, Nehemya: 2, 19. Burada şöyle deniyor: "Fakat Horonlu Sanballat ve Ammoni köle Tobiya ve Arap Geşem işitip bizimle eğlendiler ve bizi hor gördüler ve dediler: Bu yaptığınız şey nedir? Siz krala karşı asi mi olacaksınız?"

Arap Geşem'i daha iyi tanımamıza yardım etti. Buluntular 5. yy.dan kalma Fars işi iki gümüş kaseydi ve sahibi kaselerin üzerine Aramca kendi adını kazdırmıştı: Kedar kralı Geşem'in oğlu Kaynu. Bu durumda *Tevrat*'ta adı geçen Geşem'in kendisi olmasa bile, onun torununun Kedar kralı Geşem olduğu anlaşılıyor. Nehemya'nın Kedar kralından Arap Geşem olarak söz etmesi ise, sözünü ettiği kimselerden yalnız adlarıyla söz etmesi alışkanlığından ileri geliyor; çünkü Samarya valisinden de, aynı yerde, adıyla söz ediyor. Ayrıca kasedeki yazı, Kedarlı olarak da çevrilebilir. Bu yer, daha ileri tarihlerde ünlü Petra kentinin kurulduğu yerdi.[4]

1884 yılına kadar (daha sonra Louvre'da) kuzeybatı Arabistan'daki Taima vahasında ilginç bir Asur anıtsal yazıtı duruyordu. İsa'dan önce 450 yılından önce dikilmiş olan bu yazıtta Asur giysileri içinde tasarımlanmış tanrı Salm'ın kente girişi ve kentteki tanrıların arasında yer alışı Aram dilinde anlatılıyordu ve tapınağın gelirleri saptanıyor, ayrıca adı Babilce olan bir Mısırlı'nın rahip olması da onaylanıyordu. Burada ilginç olan çok çeşitli yabancı diller konuşulan Fars İmparatorluğu'nun resmi dili olan Aramca'nın bu bölgede de geçerlik kazanmasıydı. Ayrıca Taima'ya komşu olan Dedan çevresindeki bir yazılıkayadaki yazı da Aramca yazılmıştı.

Diğer bazı yazılar ve yazılı kitabeler birkaç on yıl daha eski; bu yazıların arasında Dedan kralının mezarındaki yazıt da var. Bu yazıt eski kuzey Arapça yazısının bir türü. Dahası da var. Taima yakınlarındaki bir yazılıkayada 5. yy.ın sonlarında Dedan'a karşı açılan bir savaş ve yakınlarda geçen bir başka savaş anlatılıyor.[5]

Nacran ve Ragma

Arap yarımadasının en şirin vadisi olan Nacran, yaklaşık beş yüzyıl boyunca Güney Arabistan'ın sınırıydı. Bu vahalar bölgesinin köylerinde ve kısmen aynı adı taşıyan kentte Amir cemaati

4 Werner Caskel, *Griechen und Perser*, Fischer Verlag, Frankfurt 1979, s.378.
5 *Aynı eser*, s.378.

yaşıyordu. Burada okuyucunun kafasını karıştırmamak için özellikle cemaat diyoruz, aşiret demiyoruz; çünkü Amir cemaati bir aşiret değildi, dinsel bir cemaat değildi. Hayvan besleyen, ama Amir'in akrabalarının da yaptığı gibi, yalnız deve besleyen ve yetiştiren bir çoban topluluğuydu. Kuzeye buhur ve misk taşıyan kervanlara deve satarak geçiniyorlardı. Güneye doğru iki gün süren bir yolculuktan sonra, Ragma vahasına geliniyordu. Burada aynı adı taşıyan bir kent ve bir dizi de köy vardı. Bu Ragma kentinin adı *Tevrat*'ta da geçmektedir. Ragma ve Nacran'ın adı ilk kez Sebalı Karib'il Vatar'ın 490'lı yıllarda, yaşamının sonlarına doğru fethettiği yerler arasında geçer. Bu fetihler bir kitabede uzun uzun anlatılmıştır. Karib'il Vatar, tanrısının onurunun ve halkının refahının artması için bu kentleri fethettiğini anlatır. Vatar, Mina ülkesine sefer yapmadan önce fala baktırmış ve falda çıkanı uygulayarak bu ülkenin iki büyük kenti olan Naşan ve Naşk'ı, kapılarını açana kadar, üç yıl kuşatmıştı. Daha sonra Naşk Saba'ya verildi, Naşan ise Saba'nın üstünlüğünü kabul ederek, yarıbağımlı bir statüyü kabullendi. Mina ülkesindeki Kamnah ve Haram kentlerinin kralları savaşta taraf tutmadıkları için, onlara fethedilen topraklardan pay verildi.[6]

Ma'in ve Yathil

Ma'in diğer Güney Arabistan krallıkları Saba, Kataban ve Hadramut'un kuzeyinde ve kuzeybatısında yer alıyordu. Ülkenin yönetildiği kent ve ikinci büyük kentin adları olan Ma'in ve Yathil ülkenin resmi adını belirtiyordu. Ancak ülkede yalnız bu iki kent değil, başka kentler de vardı. Başkent Ma'in'de yaşayan halka ve tüm ülke halkına Main halkı adı veriliyordu. Biz de burada ve daha önce Ma'in ve halkından söz ettiğimiz bölümlerde, bu konuda uzmanların saptadığı ad olan Ma'inliler adını kullanıyoruz. Ülke Sabalılar'dan çok çekmişti ve burada ele aldığımız çağın sonuna kadar Saba krallığının vasalı veya zorunlu müttefiki oldu. Ma'in kent devleti bir anayasaya sahip olması ve devletin sağlam temellere oturmuş olmasıyla, diğer Güney Arabistan

6 *Aynı eser*, s.379.

krallıklarından ayrılır. Ülke ekonomisi, diğerlerine oranla daha fazla ticarete bağlıydı. 4. yy.ın ortalarında Dedan'da bir ticaret kolonisi kurulmasından sonra, ülkenin ticaretten gelen geliri daha da arttı. Bu koloni geçen kervanların ihtiyaçlarını gidermek, kervancıların ve develerin dinlenmelerini sağlamak için kurulan ve çevresi sağlam duvarlarla çevrilmiş, büyük bir kervansaraydı.

Daha sonraları 15 kilometre kuzeydeki Hicra/Egra/el-Hicr vahasında, Taima yolunun buhur yolu ile birleştiği yerde ikinci bir kervansaray kuruldu. Güney Arabistan'da biri Şaba'da, biri Timna'da ve bir diğeri de Şabvat'ta olmak üzere üç yabancı koloni daha kuruldu. Timna ve Şabvat kentleri Katalan ve Hadramut'un başkentleriydi. Timna ve Dedan'da kolonistlerin yabancı kültürlerden etkilendikleri görülüyordu. Dedan'daki kervansarayın sorumlusu, Ma'inliler'in ve koloninin başkanı titrini taşıyordu. Ünlü bir yazıtta, "Sabalılar da gümrükten geçiş bedelini ödemeliler ve böylece huzur içinde kervansarayda dinlenebilirler; yoksa Yathrib/Medine'den gelenler Haybar ve Taima'dan geçerler ve bu zorluklarla geçecekleri yol üzerinden Ürdün'ün doğusuna giderler", deniyor. Bütün Mi'nalı kolonistler, hatta ataları Yathil kökenliydi ve hemen hemen hepsinin orada akrabaları vardı.[7]

Ticaret yoluyla zengin olan tacirler ve yabancı Ma'inliler için, ülkeleri için bir şeyler yapmaları, örneğin Ma'in ve Yathil kentlerinin surlarının yeniden yapılması, resmi ve soylu bir görev olmuştu. Kuşkusuz yerli halk; krallar, aile reisleri, yargıçlar, rahipler de benzeri yapıları, en fazla tapınaklar olmak üzere kurban sunakları, sulama kanalları yaptırdılar ve kullanıma açtılar. Konuya ilişkin en eski, yaklaşık 370'li yıllardan kalma bir yazıtta Mısır, Gaza ve Asur/Suriye'ye kervan kaldırma hakkı üzerine bir açıklama yapılıyor ve bu açıklama çok daha eski ve bu tür yasa çalışmalarının deneyimlerini içeren bir protokolle birleştiriliyor. Başlangıçta kervan kaldırıp, ticaret yapma hakkını elde etmiş olan tacir, kendisini ve yanında çalışanları, kralın sadık bendeleri olarak tanımlıyordu ve bu da vergilerini ödedikleri anlamına geliyordu; yani yasalara göre ve ülke yararına yapılar, tapınaklar yapmaya zorunlu değillerdi. Daha sonra olaylar

7 *Aynı eser*, s.381.

şöyle gelişti: Ticaret yapan her tacir tanrıya, daha doğrusu tapınağa karşı bir ödeme yapma sorumluluğu üstlendi veya bu ödemeyi yapmaya zorunlu tutuldu. Bunun için de, aynı zamanda banka ve borsa işlevi de gören tapınağa, krala ödediğinden daha az miktarda hasat vergisi ödüyordu. Bu arada yapılmasına başlanan bir yapı tamamlanıyor ve kurban kesilerek, törenle halkın hizmetine, eğer tapınak ve su kanalları türündense, sarayın hizmetine açılıyordu.[8]

Daha sonra işlem kralın ve yanındaki danışmanlar veya yaşlılar heyetinin önüne geliyor ve tesisi yapan ve vakfedene bir tür dokunulmazlık ve resmi bir görev bahşediliyordu. Kral da sık sık böyle tesisler kuran ve vakfedenlere işlenmeyen arazileri armağan ediyordu. Bu arazilerin işlenir, ekilip biçilir hale getirilmesi zor ve para harcanması gereken bir işti. Arazi daha sonra işlenir duruma gelip, ürün verince, kazanç getiriyor ve kuşkusuz krala bu kazanç üzerinden vergi ödeniyordu.[9]

Saba

510 yıllarında kral hanedanından birkaç beyin Karib'il Vatar'ın liderliğinde yaptığı darbeden sonra iktidarı ele geçiren Makrablar kastının egemenliği 200 yıl kadar sürdü. Burada kullandığımız egemenlik kavramını biraz açmak gerekiyor. Egemenlikten anlaşılan, birbirini izleyen egemenlerin; beylerin veya kralların o ülkeye hükmetmesidir. Bu genelde kuşaktan kuşağa, babadan oğula geçer. Ama Saba'da Karib'il Vatar'ın liderliğinde bir kast olan Makrablar soylular kastı egemenliği ele geçirmişti. Yalnız ülkenin kralı Karib'il Vatar'dı. Kral doğal olarak ülkeyi yalnız başına yönetmek istiyordu. Burada imdadına ülkenin büyük olması yetişti. Kral ülkeyi Makrablar arasında bölüştürdü. Yeni fethettiği bölgelerden, kendine ait araziden de dağıttı. Sonunda Makrablar, ailelerini gayet rahat ve refah içinde geçiren arazi ve otlaklara sahip oldular. Ama Vatar'ın komşu ülkelere

8 Eduard Schwartz (Philologus 86), 1931, s.373-399, aktaran Werner Caskel *aynı eser*, s.381.

9 Werner Caskel, *aynı eser*, s.382.

yaptığı akınlarla büyüttüğü ülke zamanla daralmaya başladı. 400'lü yıllara doğru soylular kastından Sumhu-alay Yanaf komşu bir ülke ve Saba'nın müttefiki Kataban'a kraldan habersiz özel bir sefer yaptı.

Yanaf önce bir Makrab'a, daha sonra bu Makrab'ın iki akrabasına kral ünvanı verdi. Arkasından bu krallar ve kendisine katılan üç beyle birlikte Kataban'a karşı, en azından beş yıl süren bir savaş başlattı. Daha sonra Saba tahtına yeni bir Karib'il Vatar geçti. Bu yeni kral Marib'de doğmamıştı ve bu nedenle ülkeyi Şirvak'taki sarayından yönetiyordu.

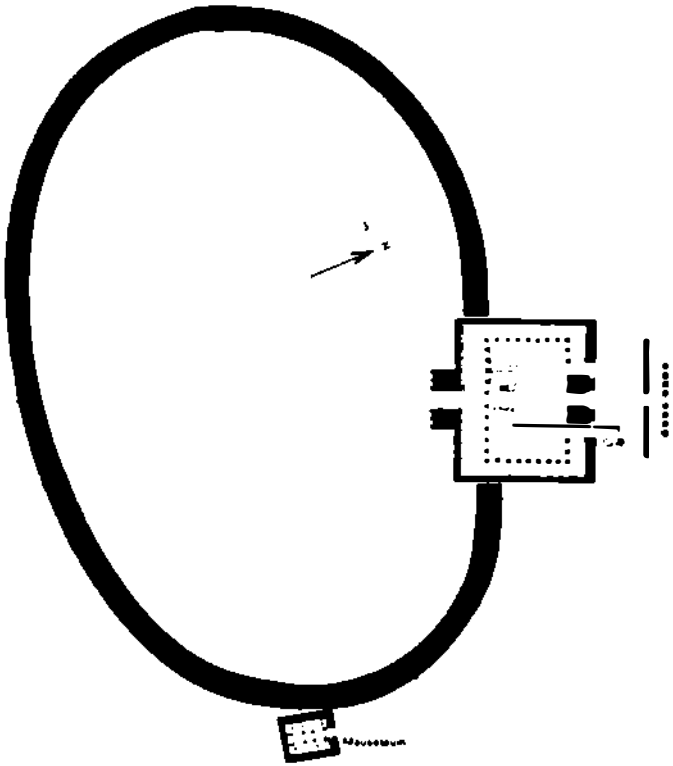

Marib'de Ay Tanrısı Auvam Tapınağı; Temel çizim.

Büyük fatihin yerine büyük imarcı geçmişti. Yada'il Dharik, Şirvak'ta ve diğer kentlerde Sabalılar'ın baştanrısı olan Alamkah adına tapınaklar yaptırdı. Marib'deki kalıntıları bugün bile eski görkemini yansıtan oval bir surla sarılmış Auvam tapınağı bunlardan biridir. Yazıtların verdiği bilgilerin yardımıyla batı tarafının yapım tarihinin tamamı ve doğu tarafı ise yüzeysel olarak incelenebildi. Tapınağın yapımı bitmeden Yada'il ölmüştü. Uzun bir aradan sonra, yapının bitmesi için çalışmalar başlatıldı. Batı girişi açıldı, batı duvarları yükseltildi, doğuda Yada'il için yapılan anıt mezar tamamlandı ve ana giriş kapısının iki yanına dört köşe iki sütun dikildi. 350 ve 330 yılları arasında oval duvarlar tamamlandı, giriş kapısının önüne bir platform yapıldı ve bu platformun her iki yanına, iki sıralı 16 sütun dikildi. Tapınağın ikinci yapım döneminde Makrab beyleri, yapının tamamlanmasını, ortaya yeni çıkan bir yöneticiler tabakasına bıraktılar. Bu tabaka, Makrablar'ın topraklarının, Marib kentinin ve Ay tanrısı adına yapılan Auvam tapınağının yönetiminden sorumluydu.[10]

Kataban

Kataban bir zamanlar yağmur mevsiminde dolarak; bir çift ırmak oluşturan iki vadinin arasında yer alan bölgenin adıydı. Başkent Timna ilk yerleşik yörelerinden olan doğuda kuruldu. Ülke kuzeybatıda Saba ile, kuzeydoğuda Hadramut ile komşuydu. Ayrıca çevresinde bir dizi küçük politik ve bağımsız yöreler vardı. Bu yöreler güneybatıda Aden'e, güneyde de Datina'ya (bu kentin adı bugün de aynıdır) ve Hint Okyanusu'na kadar uzanıyordu. Güneydoğuda Kataban ile Hadramut arasında Ausan krallığı bulunuyordu. Ausan'ın başkenti Vasr/Vusr adını taşıyordu ve Timna'nın güneydoğusunda, Timna ile Hint Okyanusu arasında kurulmuştu.

6. yy. sonlarına doğru, Sabalı Karib'il Vatar fetih seferleri başlattığı sıralarda, Ausan ülkesinde savaşçı bir kral hüküm sürüyordu. Bu kral Karib'il Vatar'a benziyordu, onun gibi savaşçıydı ve onun gibi vahşi bir enerjiyle doluydu, ama onun kadar kurnaz ve zeki değildi. Ayrıca ülkesini ne kadar büyültmeye çabalasa da, fet-

10 *Aynı eser*, s.383-384.

hedeceği pek fazla yer yoktu. Önce Hadramutlular'dan Abadan vahasını (bugünkü Nişab/Anşab) aldı. Daha sonra kuzeydeki Vadi Gurdan/Jirdan vahasını ele geçirdi; böylece Hadramut ile Kataban'ı ayırarak, Kataban'ın bir bölümünü, belki de bir olasılıkla bütün güneyi eline geçirmiş oldu.

Karib'in Arabistan güneybatısına girmesi haberi üzerine, ordusunu toplayarak Sabalılar'ın üzerine yürüdü, ama savaşı kaybetti. Yalnız savaştan sonra Kataban ve Hadramut kaybettikleri bölgeleri geri aldılar. Saba ülkesine doğrudan ve dolaylı bağımlı bölgeler ülkeye katıldı. Sabalılar'ın egemenliği uzun sürmedi. Kataban yabancı egemenliği altında bulunan ülkelerle birleşme olanakları aramaya başladı.

İstiladan sonra tekrar bağımsızlığını kazanan Ausan dışındaki ülkelerin kralları Kataban'a yanaştılar. Yeni bir savaş çıkmadı. 350 yılına doğru Kataban'ın yazıtlarda adı geçmeyen kralı öldü ve onun yerine bir Makrab ve ondan sonra da, son kralın oğlu tahta geçtiler. Ama yazıtlarda hem Makrab hem de kralın adı yan yana geçmektedir. İktidarın iki kişi arasında pay edildiği görülüyor.[11]

Hadramut

Hadramut bir vadiydi ve hâlâ da bu özelliğini korumaktadır. Hadramut vadisi Hint Okyanusu'ndan uzak, ama okyanusa paralel olarak uzuyordu. Hadramut beyliği de vadinin her iki tarafında batıya ve doğuya doğru uzanıyordu. Başkent Şabvat, Kataban sınırına yakındı. Ülke dil, eğitim düzeyi ve sanat alanlarında diğer beyliklerden geriydi ve Saba etkisine açıktı. Saba etkisini Şabvat'a yerleşmiş olan Sabalılar'dan oluşan bir koloni ülkeye yayıyordu.[12]

Dhofar/Zafar

Aslında bir kentin adını belirten Dhofar/Zafar, haritalarda Buhur Ülkesi adıyla tanınıyordu. Geniş çöl ve bozkırlarla ayrılmış olmasına

11 *Aynı eser*, s.386.
12 *Aynı eser*, s.386.

rağmen politik olarak Oman'a bağlıydı. Arabistan'da tropik meyve bahçelerinin, özellikle Hindistan cevizi ağaçlarının bulunduğu tek ülkeydi. Sahile doğru inen yüksek dağ yamaçları ormanlıktı. Büyük bir çağlayan aşağıya akıyor ve ekim için gerekli suyu sağlıyordu. Arasında su kanallarının aktığı kırmızı kumlu bölgede, buhur ağaçları bulunuyordu. Misk ve buhur, güney Arap kültürünün beslendiği bir hazineydi.[13]

13 *Aynı eser*, s.386.

ELEN VE ROMA DÖNEMLERİNDE ARABİSTAN

Nabatlar

Nabatlar üzerine en eski bilgiyi Diodorus Siculus veriyor. Roma İmparatoru Augustus zamanında yaşayan ve yazan Diodorus şöyle diyor: "Çok geçmeden 312 yılından sonra, o tarihlerde Ptolemaios ve Seleukos'a karşı Suriye'yi elde etmiş olan Diadok Antigonos hafif piyade birliklerinin başına getirdiği bir arkadaşını Nabatlar üzerine yolladı. Çünkü bu halk, düşmanlarıyla birlik olmuştu ve kendi çıkarlarına karşı hareketlerde bulunuyordu. Birliklerin görevi Nabatlar'ın sürülerini alıp, Suriye'ye getirmekti. Küçük ordunun komutanı Nabatlar'ın eli silah tutan erkeklerinin, doğuda bir yayladaki panayıra gitmek üzere, Petra'daki üslerinden ayrılmalarını bekledi. Daha sonra Petra kentine giden dar boğazdan geçti ve insan eliyle yapılmış dar yoldan geçerek Nabatlar'ın kadınlarının, çocuklarının ve yaşlıların oturduğu, ayrıca hazinelerini sakladıkları mağaralara vardı. Tütsü, misk, baharat ve bol miktarda gümüş ele geçirdi. Yalnız, hayvanlar otlamaları için yaylaya çıkarıldığı için, eline hiç hayvan geçmedi. Ölesiyle yorulmuş askerler, bir nöbetçi bile dikmeden, acele kurdukları kampta uykuya daldılar. Bu arada panayırdan dönen Nabatlar kampı bastılar ve askerlerin çoğunu öldürdüler. Nabat beyleri Antigonos'a Aramca yazılmış bir mektup göndererek, olayı anlattılar ve bu tür düşmanlıklara son verilmesini istediler. Daha sonra Antigonos'un oğlu, değerli mallar ve esir edilmiş askerlerin geri verilmesi karşılığında Nabatlar'la ateşkes anlaşması imzaladı ve bu anlaşma daha sonra barışa dönüştü."[1]

1 Hermann Bengtson, *Der Hellenismis und der Aufstieg Roms*, Fischer Verlag, Frankfurt 1975, s.293.

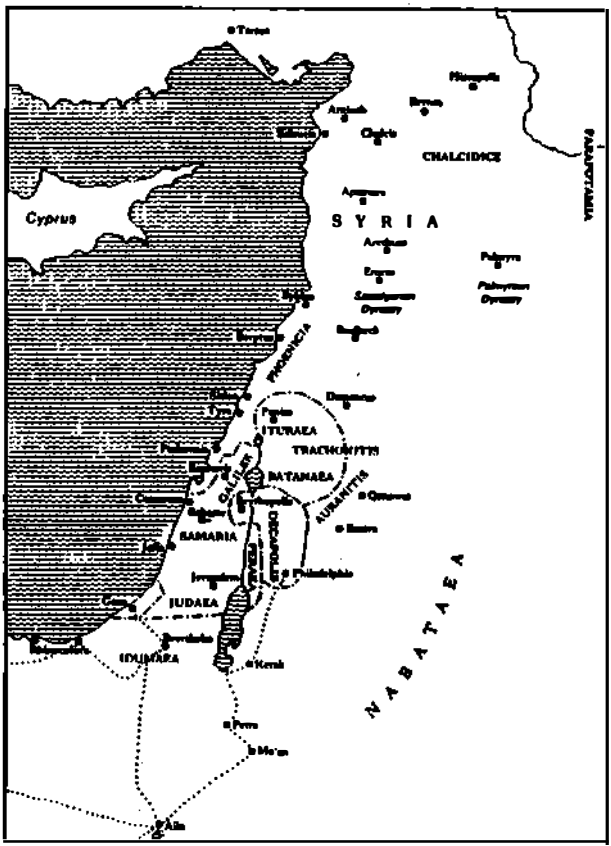

Roma denetimi altındaki Filistin, Suriye ve Nabatya

Burada bazı özellikler görülüyor. Aramca yazı dili, Güney Arabistan ile ticari ilişkiler, Nabatlar'ın cesareti. Nabatlar, çok önceleri Taima bölgesinden gelen Salameler'le birleşmiş ve karışmış olmalarına rağmen, sayıca hiçbir zaman güçlü olmamışlardır. Yaşadıkları bölge önce Petra'nın güneyindeki Şara dağlarıydı. Baştanrıları Şara'da

anlamına gelen Duşara/Dusares'ti. Daha sonra Akabe koyunun doğusuna doğru yayıldılar. İşte burada yabancıları ve onların sanatlarını da kendi potalarında eritmeye başladılar.

Denize varıp, Kızıldeniz kıyılarına yerleşince deniz korsanlığına başladılar, ama 2. Ptolemaios (283-247) hazırlattığı bir filoyla Nabatlar'ın korsanlığına son verdi.[2]

Ma'an ile Mo'ab kentleri arasındaki bölgeye hâkim olan Araplar da zamanla Nabatlaştılar. Güçleri artan Nabat kralları, 2. yy.da Makkabiler'in ayaklanmasından, Seleukos'un ardılları arasında çıkan çatışmalardan yararlandılar ve 3. Aretas 85 yılında Şam'ı ele geçirerek, kendi adına para bastırdı. Ama çok geçmeden kenti terk etmek zorunda kaldı; yalnız Hauran ve güneydeki birkaç kent Nabatlar'ın elinde kalmıştı. Bu bölgedeki Nabatlar Elenler'in saldırılarıyla ve askeri yenilgilerle ufalanmaya başladı. Nabat beyliği son bir atılım yaparak, bütün Arap ticaret yollarını denetimi altına alarak, geçiş vergisini toplamak için güneye yayıldı. Önce buhur yolu üzerindeki Hicra/Egra ele geçirildi, ardından Taima düştü. Leuke Kome'ye kadar bütün limanlar işgal edildi. Bu limanlar buhur yolu üzerinde karargâh kurmuş olan, kralın bir akrabasına verildi. En son Lihyan krallığının merkezi Dedan, Aelius Gallus'un (25-24) yaptığı bir seferden sonra ele geçirildi.

Nabat tüccarları bu arada, kuzeyde Ege'ye açılan yolu bulmuşlardı. Bu tüccarlar daha sonra Batı Anadolu kıyılarına yerleştiler. İmparator Trayanus zamanında bu bölge Suriye'ye bağlandı ve Nabat beyliği ortadan kalktı. Arabistan'ın Suriye'nin güneyinde kalan bölgeleri kendi hallerine bırakıldılar ve daha sonra da Roma İmparatorluğu'nun etki ve çıkar alanı içine alındılar.[3]

Lihyan

Lihyanlılar bir zamanlar Kızıldeniz kıyılarında yerleşmişlerdi. Lihyanlılar'ın başkenti Lihyan adını taşıyordu ve Hicra/Egra yakınlarındaydı. Lihyanlılar Dedan'da bir koloni kurmuş olan Ma'inliler'in uydularıydı; onlara bağlıydı. Dedan'da üretilen malları Kızıldeniz üzerinden, bazen de karadan Mısır'a taşıyorlardı. Bu nedenle Seleukidler'le çalışan Nabatlar'la aralarında düşmanlık vardı.

2 *Aynı eser*, s.293.
3 *Aynı eser*, s.293-294.

Yine bu nedenle ve bu ilişkilerden dolayı Lihyanlılar'da Tulmay/ Ptolemaios adı dört-beş kez kral adı olarak geçer. Yalnız bu durum çok uzun sürmedi. Ma'inli tüccarlar Lihyan'a bağlandılar. Bu savaşta Lihyan'a Dedanlılar yardım etmişti.

Lihyan egemenliği Dedan'ı ve 60'lı yıllarda Nabatlar'ı da içeriyordu. Daha sonraları, 105 yılından sonra eski krallığın ardılları yeni bir krallık kurdular. Ama güçleri zayıftı; yeni ilişkilere ayak uyduramıyorlardı. 2. yy.ın ikinci yarısından kalan son yazıtlar Arabistan halkının Bedevileşmesini ve Arap dilinin başlangıcını gösteriyor.[4]

Gerha

Gerha, Arap yarımadasının en büyük vaha bölgesinde, bugünkü el-Hufhuf yakınlarındaydı. Bu kent devletin yakınlarındaki liman da, yabancılar tarafından aynı adla tanınıyordu. Bölge dışardan gelen göçe her zaman açıktı. Böyle olmasına rağmen Gerha adı Arapça'dır.

Eratosthenes Büyük İskender'in komutası altında Hindistan'dan Babil'e giden bir denizciyi anlatır. Denizci daha sonra bir filoyla Basra Körfezi boyunca yelken açmıştır: "Gerhalılar her tarafta Arap mallarını ve baharatlarını satar, ticaret yaparlar." İskender'in seferlerine katılmış olan seksenlik Aristobul ise, şöyle anlatır: "Malları keleklerle Babil'e getiriyorlar ve daha sonra da Fırat üzerinden Thapsakos'a".[5]

Strabon'un Sabalılar ve Gerhalılar üzerine şu gözlemleri var: "Onlar 2. Ptolemaios zamanında Suriye'yi altınla zenginleştirdiler ve Fenikeliler'e de kazanç getiren işlerde yardım ettiler. Buhur dallarını ve güzel kokan otları Petra'ya ve Filistin'e taşıdılar."[6] Gerhalılar buhur ve tütsüyü Hadramut'a ait olan Dhofar/Zafar'dan alıyorlar ve Uman dağlarının yanından, çölün içinden geçerek, Gerha'ya getiriyorlardı.

Ma'in

Ma'in'in 320-120 yılları arasındaki dönemi çok iyi biliniyor. Bu dönemden kalma yazıtlarda onbeş kralın adı geçiyor ve bu krallar çoğu

4 Werner Caskel, *Lihyan ve Lihyanca*, Köln 1954, s.33-34.
5 Strabon XVI. III, 2-3, aktaran Hermann Bengtson, *aynı eser*, s.294.
6 Strabon, *aynı eser*, aynı yerde.

kez iki kral birlikte ülkeyi yönetiyorlardı. Bu krallardan biri olan Abiyada Yathi olağanüstü bir öneme sahipti. Kraliyet hanedanına ait değildi; ya hanedandan bir prensesle evlenmişti ve ortada bir veliaht eksikliği vardı ya da tahtı ve yönetimi şiddet yoluyla ele geçirmişti. Kendisini yasallaştırmak için, hanedandan gelen bir soyluyu, ülkeyi kendisiyle birlikte yönetmesi için seçmedi ve bu duyulmamış bir olaydı.

Kral tahta oturup, yerini sağlama alır almaz zayıf ülkeyi güçlendirmek için Hadramut kralı ile bir ittifak anlaşması imzaladı. Bu anlaşma Hadramut kralının yaptırdığı bir tapınak ve Abiyada'nın Şabvat'ta yaptırdığı aynı büyüklükte bir tapınakla mühürlendi. Abiyada'nın eli açıktı; Hadramut kralına, sınırları tam olarak belirlenen ve tanıkların da bu sınırların kaydedildiği bir belgeyi imzaladıkları geniş ve büyük bir toprak parçası verdi. Hadramut kralı da karşılık olarak Abiyada'ya, kraliyet dokuma tezgahlarında dokunmuş bol miktarda kumaş ve ayrıca tahıl verdi.

Ticaret zaten kral Abiyada'dan önce yeni bir aşamaya girmişti. Bir kısım denizaşırı ülkelerde ticaret yapan tüccarlar ülkeye yeni tanrılar getirmeye başlamışlardı. Ama ülkede bu yeni tanrılara karşı bir tepki de oluşuyordu. Günümüze kadar kalan bir belgeye göre, Dedanlı iki tüccar Ma'in ve Yathil'deki tanrılar tarafından kurtarıldıklarını anlatıyorlar. Bu iki tüccar İskenderiye'ye giderler ve orada Mısırlılar, Asurlular ve Babilliler'le her zamanki gibi ticaret yaparlar. Sonra da bir kervana katılarak geriye dönerlerken, Ma'in yakınlarında Sabalılar kervanı basar. Ancak yanlarına aldıkları, ülkeleri Yathil'in minyatür tanrıları onları ölümden kurtarır.

Bulunan yazıtlara göre, Kral Abiyada Yathi otuz yıl (225-195) hükümranlık etmiştir. Önceleri yalnız, daha sonra yanına oğlunu alarak.

Ma'inliler'in ticari ilişkilerinin kapsamı, Ma'in'deki listelerden anlaşılıyor. Bir tapınağın önündeki yazıtlarda (yazılı sütunlarda) 76 kez aynı formül yineleniyor:

"O ve o... getirdi... ve şu bölgeden getirdi ve o bölgeye götürdü." Bu yazıtlarda özgür kadınların kökeninden söz edilmiyor; yalnız kölelerin kökenleri yazılıyordu. Bu kadınlar tapınak dışındaki, tapınağın mülkü olan tarlalarda, dokuma tezgâhlarında, çömlek atölyelerinde çalışıyorlar

ve tapınağa veya tapınaklara ucuz işgücü olarak hizmet veriyorlardı. Bu 290 ve 150 yılları arasındaki dönemden kalma yazıtlarda, köle kadınların 27'sinin Gaza'dan, 9'unun Dedan'dan, 8'inin Mısır'dan, 3'ünün Kedar/ Petra'dan; diğerlerinin Sidon, Mo'ab, Amman, Yatrib/Medine'den ve ayrıca Timna ve Şabvat'taki yabancı kolonilerden getirildiği yazılmıştı. Köle kadınların çoğunun Gaza'dan gelmesi, oradaki köle pazarının ucuzluğunu ve kadın kölelerinin çokluğunu göstermesi bakımından ilginç.[7]

Saba

Saba kralları, selefleri Karib'il Vatar gibi ülkeyi Şirvah kentinden yönetiyorlardı. Ama burada, bu yörede o tarihlerde geçen önemli bir olaya geçeceğiz. Şimdi sıra Mısır Valisi Aelius Gallus'un Güney Arabistan'a yaptığı seferi anlatmaya geldi. Gallus, İmparator Augustus'un emriyle 25 yılında sefere başladı ve sekiz ay sonra sona erdirerek, geri döndü. Aelius Gallus'un seferine Nabat kralının danışmanı Şullay/ Syllaios da bin kişilik bir birlikle katılmıştı. Roma'nın diğer vasalları, örneğin Herodes de birlikler göndermişti. Arkadaşı Strabon'un anlattığına göre, Gallus çok ateşli bir askerdi. Buraya Strabon'un anlattıklarını özetleyerek alıyoruz. Önce eski gemiler onarılır, yenileri yapılır. Yolda bazı gemiler mercan kayalarına çarparlar; Nabat limanı Leuke Kome'de uzun bir süre kalınır. Daha sonra kara yoluyla Nacran'a geçilir ve kent ele geçirilir; Kral kaçar. Altı gün sonra arasından su akan bir vadi kıyısında 10.000 Arap öldürülür, yalnız iki Romalı asker hayatını kaybeder. Naşk ve Yathil kentleri kapılarını Roma ordusuna açarlar. Yathil'de bir Roma garnizonu kurulur. Sonunda Marib kentinin önüne gelinir. Kent kuşatma altına alınır, ama susuzluktan yanan Romalılar altı gün sonra kuşatmayı kaldırırlar.[8]

Aelius Gallus ve Romalılar bir yanılsamanın peşindeydiler; altın ve gümüşle, çeşitli buhur, misk, baharatla dolu Arap kentlerinin düşünü görüyorlardı. Bu düşün gerçekle ilgisi yoktu. Gerçek çöldü, sıcaklıktı, susuzluk ve salgın hastalıkların başlamasıydı.

7 Hermann Bengtson, *aynı eser*, s.296.
8 Strabon, XVI. 4, 22-24, s.780-782, aktaran Hermann Bengtson, *aynı eser*, s.297.

Orda Marib'ten sonra ilerlemedi, geriye dönüş başladı. Sonunda eski Mısır hac yolu üzerinden geriye dönüldü.

Sefer sırasında yazılan raporlarda Güney Arabistan üzerine yeni bilgiler ediniyoruz. Ma'in'i birbiri ardından yöneten yeteneksiz beyler zayıflamışlardı. Saba devleti zayıflamıştı. Güneyde yerli halktan daha kalabalık olan bir halk, Himyarlar oluşmuştu. Bu halk yaklaşık 50 yıl sonra Saba hanedanını yıkarak Sabalar ve Himyaritler krallığını kurdu. Bu krallığın egemenleri Roma İmparatorları ile iyi geçiniyorlardı. Ülkenin yeni başkenti Zafar olmuştu.[9]

Kataban

100 yılından sonra Kataban tahtında 1. Şahr Yagul Yuharşib adında bir kralın oturduğunu belirliyoruz. 50'li yıllarda ise, 2. Yada'ab Dhibyan, oğlu Şahr ile birlikte ülkeyi yönetiyordu.

Tarım ve pamuk ekimi gelişmişti. Dokuma tezgâhları çoğalıyordu. Ticaret yasaları gibi önemli belgeler kral tarafından hazırlanıyordu. Ticaret yalnız Timna'daki pazar yerinde yapılıyordu ve mallarını satmak için buraya gelenlerin vergi ödemesi gerekiyordu; yabancılar yerli halktan daha fazla vergi ödüyorlardı. Köylere giderek mallarını satanlar belirli kişilerdi; buralarda denetimin yetersiz olması nedeniyle vergi kaçırılmasından korkuluyordu ve ticaret belirli kişilerin tekeline verilmişti. Ayrıca Hadramut ve Zafar'dan gelerek, transit geçen kervanlardan da vergi alınıyordu.

İsa'dan sonra 1. yüzyılda Timna gelişmeye başladı. Yapılan kazılarda yerli sanatçıların yaptığı Elenistik sanat eserlerinin kopyaları bulundu. Örneğin tunçtan dökme iki arslan, İskenderiye'nin baştanrısı Sabasios'un tunçtan yapılmış bir tasviri, 50 cm. yüksekliğinde ve geç Elenistik çizgiler taşıyan, güneş tanrıçası Dhat Himyam'ı tasvir eden bir figür gibi.[10]

9 J. H. Mordtmann ve E. Mittwoch, *Sabaeische Inschriften*, Hamburg 1934, c.4.

10 H. Schlobies, *Hellenistisch-römische Denkmaeler in Süd Arabien*, Forsch. und Fortschr. 10, Berlin 1934.

Hadramut

1. yüzyılda Hadramut da zenginleşmiş, gelişmişti. Her iki limanı sayesinde denizaşırı ülkelerle ilişki kurmuştu; Mısır, Hindistan ve Afrika'ya mal yüklü gemiler gidiyor, oralardan başka mallar alarak geriye dönüyorlardı. Sokotra adası Hadramut'a aitti. Denize yakın bir yerde, Şabvat kentinin güneyinde yeni bir kent, Maifa'at kurulmuştu.[11]

Dhofar/Zafar

1952 yılında burada kazı yapan Amerikalı arkeologlar eski bir liman kentinin kalıntılarını ortaya çıkardılar. Büyük bir tapınak da gün yüzüne çıktı. Çıkarılan yazıtlara göre, kent "Smrm" adını taşıyordu ve Sahalitler ülkesindeydi. Burası İsa'dan önce ve sonra Hadramut'a bağlı küçük bir kentti. Kentin kuruluşu Hindistan ile Hadramut arasındaki deniz ticaretinin başlangıcına rastlıyor. Baharat artık doğrudan Arabistan'a geliyordu. Daha sonra tunçtan yapılmış bir Hind dansözü figürü de bulundu.[12]

11 Hermann Bengtson, *aynı eser*, s.299.
12 Wendell Philips, *Kataban und Saba*, Frankfurt 1955, s.281.

II. BÖLÜM

ÇOKTANRICI DÖNEMDE ARAP İNAÇLARI VE GELENEKLERİ

KÂBE, HAC VE PANAYIRLAR

Arap tarihçileri ve ilahiyatçıları Araplar'ın Hıristiyanlık öncesi inançlarının başlangıcına karanlık ve gizemli bir görünüm vermeyi seviyorlar. Bu yazarlar başlangıç olarak Harranlı İbrahim'in "tektanrıcı" dinini gösteriyorlar. Söylentilere göre ailesiyle Urfa'dan Harran'a göç eden İbrahim, burada Harranlı Sabiler'in dinine geçmişti. Asur kökenli Sabiler[1], baştanrısı güneş olan yedi gezegen/yıldız'ın evreni ve dünyayı yönettiğini temel alan bir inanç sistemi kurmuşlardı.

Öte yandan İbrahim'in yaşayıp, yaşamadığı bile bilinmiyor. İbrahim öyküsü *Tevrat*'tan alınmadır ve kanıtlanmaya gereksinimi vardır. Kanıtlanması da pek güç görünüyor. İlk başta İbrahim'in hangi tarihler arasında yaşadığı bilinmiyor. Bilineni, daha doğrusu iddia edileni, Harranlı Sabiler'in dini olan Sabiliğe bağlı olması ve bu da kanıt istiyor.

İslam yazarları İbrahim söylencesini öne sürerek, Araplar'da çoktanrıcı inançların yanı sıra, çok eski tarihlerden beri tektanrıcı bir anlayışın ve inanışın da var olduğunu kanıtlamaya çalışıyorlar.

Araplar da bütün diğer eski halklar gibi, kökeni doğa dinlerine ve klan ve aşiret totemciliğine dayanan bir çoktanrıcı din sistemi kurmuşlardı ve çeşitli işlevleri olan değişik tanrılara tapınıyorlardı. Bu çoktanrıcı din de, ilişki içinde bulundukları Mezopotamya kültüründen ve daha sonra Elenistik kültürden etkilenerek, içine yıldız tapımının da karıştığı bir dindi. Ağaçlara ve taşlara tapmak, zamanla yerini yıldızlara, yıldızları temsil eden idollere tapınmaya bırakmıştı.

Şeytan Ayetleri'ne karışan ve böylece biraz da ortalığı karıştıran ünlü üç tanrıçadan kısaca söz ederek, eski Arap dinsel inanışlarına bir giriş yapacağız. Bu üç tanrıça Güney Arabistanlı, Yemenliydi ve Arap toplumunun anaerkillik döneminden kalmışlardı.

1 Sabiler ve Sabilik üzerine daha geniş bilgi şu kitaplardan edinilebilir: D. Chwolson, *Die Ssabier und der Ssabismis I-II*, St. Petersburg 1856; Turan Dursun, *Din Bu 2*, İstanbul 1990; Ludolf Krehl, *Über die Religion der vorislamischen Araber*, Leipzig 1856.

Hicaz'da bu üç tanrıçaya tapılıyordu. İlki Lat (Allat), Arapça'da tanrıça anlamına geliyordu ve sabah yıldızını, Asurlar'da aşk tanrıçası olan İştar/Venüs'ü temsil ediyordu. Elenleşmiş Araplar bu tanrıçayı Athena ile özdeşleştiriyorlardı. İkinci tanrıça olan Uzza'nın adı, "çok güçlü" anlamına geliyordu ve bazı kaynaklarda, bu tanrıçanın İştar/ Venüs'ü temsil ettiği yazılır. Üçüncü tanrıça olan Manat, elinde kaderin iplerini kesmek için bir makasla dolaşırdı. Kader tanrıçası olan Manat'a deniz kıyısındaki tapınağında tapınılırdı.[2]

Arap toplumunu ilk çağlarda diğer toplumlardan ayıran özelliği, kadınların aşiret başkanı, kent devletleri yöneten kraliçeler olmalarıydı. Arap toplumu antikçağda henüz anaerkillikten ataerkilliğe geçiş aşamasındaydı. Yalnız kraliçe ve aşiret başkanı olan kadınlar değil, diğer kadınlar da toplum içinde kararlar alınırken ağırlıklarını koyabiliyorlardı. Bu nedenle toplumda tanrıçaların ayrı ve özel bir yeri vardı.

Arap yazarı Dimeşki, Araplar'ın dini üzerine şöyle bilgi veriyor: Himyar aşireti güneşe tapıyordu. *Kur'an*'daki (Sure: 27, 20) Belkıs öyküsü de bu halkın güneşe taptığını kanıtlar. Himyarlar, daha önce aya tapan Kinana aşireti gibi, daha sonraları Museviliğe geçtiler. Lahm ve Gudam aşiretleri Marduk/Jupiter yıldızına, Asur aşireti Utarid/ Mercurius yıldızına, Tasm aşireti yıldız burçlarına, Kays aşireti Sirius yıldızına, Tayy *aşireti* Zuhal yıldızına taparlar. Ayrıca bu yıldızları temsil eden idollerin önünde tapınır ve dua ederlerdi. Kendilerini savunmak için de, "biz yalnız bizi tanrıya daha fazla yaklaştırması için bu idollere saygı gösteriyoruz" derlerdi.[3]

Arap çoktanrıcılığında daha birçok tanrı ve tanrıçalar vardı. Bunların bir kısmına bir önceki bölümde değindik ve yeri geldikçe bu bölümde de bu tanrılardan söz edeceğiz. Yalnız şimdi esas konumuz olan Kâbe ve Hac'a geçiyoruz.

Kâbe'nin çevresinde dönerek, tavaf etmek, siyah taşı öpmek ve Arafa çok eski bir Arap kültüdür; çoktanrıcı dönemde başlamış, Hıristiyanlık döneminde de sürmüş ve İslam örtüsü altında bugüne kadar canlılığını korumuştur. Kâbe'nin tanrının evi olduğu inancı, Kâbe'nin kilise olduğu

2 Maxime Rodinson, *Muhammed*, Middlesex 1983, s. 16.

3 Dimeşki'den aktaran, D. Chwolson, *Die Ssabier und der Ssabismis II*, St. Petersburg 1856, s.404.

dönemden kalmadır (bu konuyu ilerki bölümlerde ayrıntılarıyla ele alacağız). Muhammed kendi tanrısını, Kâbe'nin tanrısıyla özdeşleştirmiş ve eskinin yerine yeniyi koyarak geleneği sürdürme yolunu seçmişti. Böylece eskiden Kudüs yönünde tapınanlar, sonradan Mekke yönünde tapınmaya, bilinmeyenin önünde secde etmeye başladılar.

Kâbe'nin Arap inancında çok kutsal bir yeri vardı. Mekke'nin fethinden sonra İslam bütün Arabistan'ı rahatça ele geçirdi, yayıldı ve zafer kazandı. Eski tapınaklar ortadan kaldırıldı, tapınma yeri olarak yalnız Kâbe geriye kaldı.

Kâbe ile ilişkisi olmayan, ama Mekke çevresinde önemli birkaç kült yerinde yapılan bazı törenler de halkı kazanmak için İslam'ın içine alındı. Mekke'nin doğusundaki Arafat tepesine çıkış ve Kâbe'nin çevresinde tavaf etmek bunlardandır. Hıristiyanlık döneminde de, bir kilise olan Kâbe'nin çevresinde tavaf edildiğini ekleyelim.

Muhammed Arafat bayramını kaldırarak, tek bir bayram, Kâbe bayramı olduğunu ilan ederken, diğer küçük kült geleneklerini çoktan Kâbe'ye taşımış ve Kâbe ile birleştirmişti.

Kâbe

Mesudi (ö. 956) Kâbe üzerine şunları anlatıyor:

"Bir kavm (toplum, topluluk) şunu ileri sürdü ki: El Beytü'l Haram (Kâbe), geçen çağlar boyu, çeşitli yüzyıllar içinde hep saygı görmüştür. Çünkü o, Zühal (Satürn) Evi'dir. Zühal onu sürekli edinip unutmuştur. Çünkü Zühal, sürekli kalıcılık da ister. Onun olan bir şey ne yitip gider, ne de dönüp, dönüşür. Ve saygı görmekten geri kalmaz. Sonra kötü nitelikler taşıdığı için burada anlatmaktan kaçındığımız şeyler de söylediler.

"Aradan uzun zaman geçince, Tanrı'ya yaklaştırsınlar diye putlara tapar oldular. Yıldızlara tapınma yoluna gittiler. (1/135)[4]

"Bunlar dediler ki: El Beytü'l Haram (Kâbe) 5 gezegen ile birlikte ışık verenden (Güneş ve Ay'dan) oluşan 7 yıldız adına yapılma 7 saygın (kutsal) tapınaktan biridir." (1/136)[5]

4 Mesudi, *Mürücu'z-Zeheb*, aktaran Turan Dursun, *Din Bu 2*, İstanbul 1990, s.44-45.
5 *Aynı eser*, s.45.

Öte yandan Kâbe'nin binlerce yıl içinde yapısal değişikliklere uğradığını görüyoruz. Genişletilmiş, uzatılmış, süslenmiş ve sık sık onarımdan geçmiş. Yalnız planı ve temeli değişmemiş. Adından da anlaşılacağı gibi, tavla zarı biçiminde, yalnız küp biçiminde olmayıp, tavla zarına göre uzunca bir biçime sahip. Muhammed'in zamanında çatısı değişmiş, düz bir çatı yapılmış. İki sıralı altı ağaç sütun bu çatıyı ayakta tutuyor. Binanın yapısı bir çadıra benziyor; bir olasılıkla, eskiden, binlerce yıl önce, binanın yerinde bir Bedevi çadırı bulunuyordu. Siyah Taş, Kâbe'nin doğu köşesine, duvara monte edilmiş; tavaf burada başlıyor ve yine burada bitiyor. Siyah taşa kısaca Köşe/el-Ruku deniyor. Belki de başka bir kutsal köşenin olmadığını belirtmek için bu deyim kullanılıyor. Ama güney köşesi ve beyaz taş da kutsal; bu iki köşeye el sürmek, okşamak, herkesin uyduğu ve Kâbe kültünün bir parçası olan bir gelenekti.

Hıristiyanlık öncesi dönemde, Kâbe'nin kilise olmadığı çağlarda siyah taşa tapınılıyordu. Bu büyük, siyah, kutsal bir taştı. Bu taşın kutsal oluşu inancı bugün de sürüyor.

Kâbe'nin içinde suyu kurumuş bir kuyu olduğu biliniyor. Bu kuyuyu ziyarete gelenler adadıkları armağanları kuyuya atıyorlardı. Kuyunun üzerinde ağaçtan yapılmış bir güvercin vardı. Bu ağaç güvercin İştar'ı veya Araplar'ın Toprak Anası'nı temsil ediyordu. Kuyunun yanındaki çeşmenin üzerinde bir yontu olduğu ve bu yontunun tanrı Hubal'ı temsil ettiği söyleniyor. Bunun İsa'yı temsil eden bir yontu olması akla daha yakın geliyor. Çünkü Kâbe kiliseye dönüştürüldükten sonra Hubal'ın yerini İsa almıştı.

İslam ilahiyatçılarının Mekke ve Kâbe üzerine yazdıkları metinlerde ne Hubal'dan ne de İsa'dan söz ediliyor. Yalnız Uhud savaşını kazanan Müslüman ordunun komutanı Ebu Süfyan'ın zaferden sonra, "Yaşasın Hubal" diye nara attığı biliniyor.[6]

Kureyşliler Hubal adına değil, Lat ve Uzza adına ant içerlerdi. Bu tanrıçalar, Manat da dahil olmak üzere, saygı gösterilen, tapınılan tanrıçalardı. *Kur'an*'da da Hubal'a ilişkin polemik yok; yalnız Lat, Uzza ve Manat'a karşı çıkılıyor. Burada ortaya şöyle bir soru çıkıyor: Muhammed neden Hubal'ın adını ağzına almıyor? Acaba

6 Julius Wellhausen, *Reste der arabischen Heidentums*, Berlin 1897, s.75.

Hubal adının, Kâbe kiliseye dönüştükten sonra Hubal'ın yerini alan İsa'yı çağrıştıracağını düşündüğü için mi, böyle yapmıştı? Bu sorular böyle açık kalmayacak; yanıtlarını birazdan vereceğiz.

Yine çoktanrıcı Araplar'ın kutsal tapım mekânı olarak Kâbe'yi incelemeyi sürdürelim.

Görünüşe göre tanrıçalara tapınma, Hubal tapımından daha geniş bir yaygınlık kazanmıştı. Burada zorunlu olarak, tektanrıcı dinler öncesi Arap toplumunda anaerkil ilişkilerin büyük ölçüde hâkim olduğunu yineleyeceğiz. Muhammed hem Hubal'ı hem de etkisi Hubal'dan daha güçlü olan İsa'yı halka unutturmak için adlarını ağzına almıyor ve üç tanrıçaya karşı polemik yapıyordu. Ama Mekke'nin baştanrısı binlerce yıldan beri erkekti. Kâbe'nin eskiden güneş tapınağı olduğunu kabul etsek bile, kentin baştanrısı Hubal'dı. O zaman Muhammed, Kâbe'nin tanrısı Allah'tır ve Kâbe Allah'ın Evi'dir dedi.

Başka bir deyişle, Mekke'nin Allah'ı Hubal mıdır sorusu ortaya çıkıyor. Kâbe tanrının evi oluyor; çünkü Kâbe'yi bir Hıristiyan kilisesine dönüştüren Hıristiyan Araplar da, ilerde göreceğimiz gibi, İsa'yı tanrı olarak kabul ediyorlardı. Hubal ise, Yahve'nin İsrail'de Elohim adıyla tanınması gibi Mekke'nin Allah'ı oluyordu. Hubal'ın adının ağza alınmaması, *Kur'an*'da adının geçmemesi; bu tanrının yok sayılması, susturulması anlamına geliyor. Özellikle Kâbe içinde Hubal'ı ve daha sonra İsa'yı temsil eden bir yontu, bir idol olduğunu göz önüne alırsak, Muhammed'in amacını daha iyi anlarız. İslam'da insan suretinin çizilmesinin, insan yontusunun yapılmasının yasaklanması ve hatta bu yasağın bütün canlılar için de geçerli olması böylece daha iyi anlaşılıyor.

Yeri, göğü yaratan, her şeye gücü yeten, gözle görünmeyen, akıl ile varlığı çözülmeyen soyut bir erkek tanrı Muhammed'in işine geliyor ve yapacaklarını kolaylaştırıyordu.

Kâbe'nin hemen kıyısındaki Zemzem kuyusu[7], kutsal köşenin doğusunda, birkaç adım mesafede bulunuyor. Sözlü aktarımlara göre

7 Zemzem kuyusu Eskiçağlar'dan beri Mekke'nin tek su kaynağıydı. Bu kuyudan çıkarılan suyun kutsal sayılması, hatta Kâbe tapınağının kutsallığının artmasına bu kuyudaki suyun yardımcı olması düşünülebilir. Çölde Araplar küçük bir vahada, bir su kaynağına veya gölete rastladıkları zaman önce su başında tapınıyorlar, sonra sudan içiyorlardı. Çölde su kutsaldı.

çeşitli adaklar, armağanlar atılıyormuş bu kuyuya. Örneğin bir zamanlar Gurhumitli Mudad'ın kuyuya attığı altından dökme iki ceylan yontusunu, Haşim[8], kuyuyu yeniden kazıp, derinleştirdiği sırada bulmuş ve çıkarmış. Ama bu, kuyunun yeniden kazılışı biraz karışık görünüyor. Çünkü Hacca gelenlerin bu kuyunun suyundan içmesi, bir şişeye doldurarak evlerine götürmeleri Haşimiler'in gözetiminde oluyordu. Öte yandan adaklar, armağanlar Kâbe içindeki suyu kesilmiş bir başka kuyuya (derin bir vaftiz havuzu) atılıyordu. Haşim veya Ebu Süfyan herhalde Zemzem kuyusundaki değerli eşyalara el koymak için, kuyunun yeniden kazılmasını paravana olarak kullanmış olmalı.

Zemzem kuyusunun biraz kuzeybatısında, Kâbe'nin giriş kapısının karşısında kutsal bir taş bulunuyordu. Taberi, bu taşın Ömer tarafından buraya yerleştirildiğini anlatıyor.[9] Bu taşa, Makam-ı İbrahim deniyor. Bu taşın adı ancak *Kur'an*'da geçtikten sonra[10] taş İslamlaştı. Zemzem kuyusu ile Makam arasında, sözlü aktarımlara göre, eskiden kutsal kurban taşları varmış. Belki Makam taşı da bir zamanlar böyle bir kurban taşıydı.

Caminin şimdiki avlusunun dışında ve uzak bir mesafede el-Çafa ve el-Marva tepeleri var. Her iki ad da taş anlamına geliyor.[11] Bu küçük tepelerin arasındaki ve Kâbe'nin önünden ve Kâbe'ye paralel olarak geçen yola, kutsal yürüyüş yolu (Mas'a) deniyor. Her iki kutsal tepecik arasında gidip geliniyor ve tepeciklerden birine varılınca kısa bir mola veriliyor. Bu yürüyüşün (Sa'il), tavaftan daha değişik bir biçimi var; ama eski bir kutsal törenin kalıntısından başka bir şey değil ve tavaf olarak da adlandırılıyor. Bu yürüyüşün amacı iki kutsal tepeciği birbirine bağlamak. Birbirine komşu kutsal yerlerin arasında karşılıklı ilişki kurulması ve toplu kült içine çekilmesi, Hıristiyanlık öncesi Arap toplumunda görülen güçlü bir eğilimdi.

8 Bazı kaynaklar Ebu Süfyan'ın bu altından dökme ceylan yontularına el koyduğunu iletiyor.

9 Taberi, 1, 2578, aktaran J. Wellhausen, *aynı eser*, s.76.

10 *Kur'an*, Sure: 2, 125. "Biz, Beyt'i (Kâbe'yi) insanlara toplanma mahalli ve güvenli bir yer kıldık. Siz de İbrahim'in makamından bir namaz yeri edinin (orada namaz kılın)..."

11 Yakuti, 2462, 13, aktaran J. Wellhausen, *aynı eser*. s.76.

Bugün İslam bu eğilimden yararlanarak, Mekke'nin içinde ve çevresindeki çeşitli kültleri Kâbe'ye bağlamış. El-Çafa ve el-Marva arasındaki yürüyüş, İslam'da Kâbe çevresinde yapılan tavafın bir uzantısı olarak görülmeli.

Bu kutsal tören yolunun Kâbe'nin çevresinde ve yakınında olması, her iki kutsal tepeciğin kurban kesilen yerler olmasından ileri geliyor. Kâbe'de ve çevresinde kurban kesilmesi Hıristiyanlık döneminde yasaklanmıştı, ama hem Hıristiyanlık hem de erken İslam dönemlerinde el-Marva'da ve el-Çafa'da kurban kesiliyordu.

Vakidi'nin anlattığına göre, Muhammed, Hicri 7 ve 10 yıllarında, Ümre sırasında burada kurban kesmiş. Kuşkusuz Kâbe'nin tanrılarına değildi bu kurban; Muhammed eski inanç ve gelenekleri bir süre için sürdürerek, bunları İslam'a yamamak için yapıyordu bu işi. Ama Muhammed veya bir başkası Mekke'nin dışında veya içindeki herhangi bir kutsal sayılan yerde de kurban kesebiliyordu. Çünkü Vakidi'nin belirttiğine göre "burası kurban kesme yeridir ve Mekke'nin bütün çevresinde kurban kesilir".[12]

Görüldüğü gibi Hıristiyanlık ve İslam öncesinde Mekke'de çok sayıda sunak ve tapınak vardı. Hıristiyanlar'ın başlattığı ve daha sonra Muhammed'in yarım yamalak da olsa tamamladığı eylem, bu eski ziyaret ve kurban kesme yerlerini Kâbe'ye bağlamak olmuştu.

Bütün bu kutsal tapım yerleri hiç şüphesiz belirli tanrılarla ilişkiliydi. Çoktanrıcı Arap toplumunda çok sayıda tanrı olduğu gibi, bu tanrıların tapınakları da Mekke ve çevresindeydi. Bu tanrıların en saygınları bir tanrı çiftiydi: İsaf ve Naila. Karıkoca tanrı ve tanrıçalardı. Sözlü aktarımlara göre, Kâbe'de çiftleşerek kuralları bozdular ve diğer tanrılar tarafından cezalandırılarak taşa döndürüldüler. Halk bu kez de onları temsil eden taş idollere tapınmaya başladı. İslam söylencesine göre olay böyle. Ama soyut tanrılara tapmak yerine, somut taş idollere tapmakla, halkın daha akılcı bir davranışı tercih ettiği görülüyor.

Bu iki taş idol, yine Vakidi'ye göre[13], kurban taşı olarak kullanılıyordu ve taşlar kurban edilen hayvanın kanıyla iyice sıvanıyordu. Günümüze kadar gelebilmiş bilgi aktarımlarına göre, bu karıkoca

12 Vakidi, s.302, aktaran J. Wellhausen, *aynı eser*, s.77.
13 Vakidi, s.324-336; Taberi, I, 1076, II, aktaran J. Wellhausen, *aynı eser*, s.77.

tanrılar ya Zemzem kuyusunun yanında duruyorlardı ya da İsaf Zemzem kuyusunun yanında, eşi Naila da Multazam'da duruyordu. Başka bir anlatıma göre de, el-Çafa ve el-Marva tepeciklerindeydiler.

Her iki söylence daha sonra birleştirildi. Eskiden el-Çafa ve el-Marva'da bulundukları, ama daha sonra Zemzem kuyusunun yanına geldikleri söylendi.

İki tanrı daha tanıyoruz: Birincisi Nahik veya ek adıyla birlikte Nahik Mucavid el-Rih ve ikincisi de Mut'im el-Tair.[14]

Bütün tapınaklarda olduğu gibi, Mekke'nin çevresi de Haram adı verilen kutsal bir bölgeyle sarılmış. Haram'ın bittiği yerde serbest bölge, kutsal olmayan Hil bölgesi başlıyor. Hil bölgesinin, Haram'ın özelliklerini yarı yarıya da olsa taşıması eski değil. Hil sonradan eklenmiş. Haram'da ağaç kesilmesi, kan akıtılması ve yaban hayvanı avlanması yasak. Haram'da ve Mekke'de güvercinlerin ve ceylanların sayısı bu nedenle bol ve rahat rahat yaşıyorlar. Dıştaki Hil ile Haram arasına taş döşenerek sınır çizgisi çekilmiş.

Mekke tapınağında, Kâbe'de, Hıristiyanlık ve İslam öncesinde dini ayinler yapılıyordu; özellikle Ümre kültü bu ayin ve törenlerin en önemlisiydi. Ümre kültünde yalnız tavaf etmekle kalınmıyordu; gelenlerin kurbanlık getirmeleri de zorunluydu. Ortaçağda Ümre mevsimi Recep ayına denk geliyordu. Halife Ömer 17 yılında, Muaviye 56 yılında Ümre yaptılar. Muhammed'in Recep ayında Ümre yapmadığı biliniyor. Daha sonraları Ümre, Ramazan ayına taşındı ve böylece otuz gün oruç tutulan kutsal Ramazan ayına çoktanrıcı bir kült olan Ümre de girmiş oldu.[15]

Muhammed İslam'ın kutsal ayıyla, çoktanrıcı inançlardan kalma, putataparların kutsal ayını birleştirdi. Eskiyi yeninin içinde eritti. Ancak İslam güçlenince Ümre mevsimi serbest bırakıldı. Yeni dinin eskisinden korkmasına gerek kalmamıştı artık.

Şimdi Haccı anlatmaya başlıyoruz, ama Kâbe'yi de bu bölümün içinde, yeri geldikçe ele alacağız.

14 Mucavid el-Rih "rüzgâr gibi özgür" anlamına, Mut'im el-Tair ise "kuşları besleyen" anlamına geliyor. Bu tanrı kuşları; kartal, şahin, akbaba gibi yırtıcı kuşları, hiç şüphesiz, kurban etiyle besliyordu.

15 *Kur'an*, Sure: 2, 194. "Haram ay haram aya karşılıktır. Hürmetler (dokunulmazlıklar) karşılıklıdır. Kim size saldırırsa siz de ona misilleme olacak kadar saldırın. Allah'tan korkun ve bilin ki Allah müttakilerle beraberdir."

Hac

Arafat Haccı ile Mekke'deki Ümre kültü arasında kökensel bir bağ yoktur. Arafat'taki Hac, Dhu el-Hicca ayının dokuzuncu günü hacı adaylarının Arafat'ta toplanmasıyla başlar. Arafat, Mekke'nin doğusundaki dağlık bölgedeki bir düzlük, bir yayladır; Haram sınırı içinde değildir, ama sınıra yakındır. Tören, İslama göre, Maukif'teki Vukuf'ta, istasyonda beklemekle başlar. Hacı adayları Labbayka çığlıkları atar; "senin hizmetindeyiz, senin hizmetindeyiz" derler. İfada'ya, komşu bir ziyaret yerinin çevresine girilinceye kadar; İcaza (izin) beklenir. Bu izin dokuzuncu günün akşamı, güneş battıktan sonra verilir. Burada çoktanrıcı inançların tersyüz edildiği açıkça görülüyor. Yürüyüş iki saat uzaklıktaki Muzdalifa'ya varmak üzere başlar. Burada gecelenir, uyunmaz, uyanık durulur. Şafak sökerken 10. günde Vukuf yapılır. İzin verildikten sonra, Muhaççap boğazından geçilerek, iki saat uzaklıktaki Mina'ya varılır; kural, güneş doğmadan Mina'ya varmaktır. Bunun nedeni de çoktanrıcı dönemde güneş doğarken Mina'ya gelen Araplar'ın bu inancını tersyüzüne çevirerek, eskiden ne yapılıyorsa, tersini yapmaktan başka bir şey değildir.[16] Böylece eski inançların İslamlaştırıldığı sanılmaktadır. Öte yandan eski kült tersine döndürülmüştür, ama küçük farklılıklarla sürmektedir.

Yolda iki taş yığını (Camra) geçilir ve üçüncü taş yığınına yedi küçük taş atılır. Mina'ya varılınca kentin kıyısındaki bir kayalık taşlanır; hacı adayları böylece şeytanı taşlamış olurlar. Şeytanın taşlanmasından sonra, herkes kendisi ve yakınları için kurban keser. Bu nedenle bu güne onuncu kurban günü denilir. Bölgede Hacca katılmayanlar, bu günü kurban günü olarak adlandırırlar. Kurban kesiminden sonra saçlar kesilir ve traş olunur; bu kural da kutsal bir görevi ve söz verilen niyazı yerine getirmektir.

Böylece İhram'dan çıkılır, geriye İhlal'e girilir. Kutsallıktan kutsal olmayan, laik ve serbest duruma geçiş sağlanmış olur.

11, 12 ve 13. Dhu el-Hicca, Mina'da geçirilen üç gündür. Şeytan taşlama kültü yinelenir ve bu kez her üç taş yığını da taşlanır.

16 İslam inancına göre tanrı tapımında, güneş doğarken ve batarken namaz kılmaktan kaçınılır.

Yemek yenilir, içilir; uzun ve yasaklarla dolu günlerden sonra halk tekrar özgürlüğüne kavuşmuştur; neşe ve sevinç içinde yaşamın tadını çıkarmaya bakılır. Geleneğe göre, bu günlere Taşrik, kesilmiş et günleri denir. Pişirilmeden yenen et ince şeritler halinde kesilir ve kurutulur. Üç gün geçtikten sonra geriye dönme, Mina'dan ayrılma zamanı gelir ve buna el-Nafr veya el-Çadar denir.[17]

Hac, hacı adaylarının Büyük Cami'de namaz kıldıktan sonra Kâbe'yi yedi kez tavaf etmeleriyle başlar ve bu arada siyah taş (Hacer el-Esved) öpülür, elle sıvazlanır. Ayrıca isteyenler Mina dönüşünde ihramlarını çıkarmazlar ve Kâbe'yi bir daha, yine yedi kez tavaf ederler.

Eski geleneklerin İslam geleneklerinden ayrıldığı söylenmektedir. Genel olarak küçük farklılıklara da işaret edilmektedir. Örneğin çoktanrıcı dönemde Arafat'taki İfada günbatımında ve Muzdalifa gündoğumunda başlıyordu.[18] İcaza hakkı, yani törenin yönetimi de Tamimli Çufa'ya, daha sonra da Tamimli Çafvan'a verildiği için, bu hakkın bu ikisi tarafından kötüye kullanıldığı iddia edildi. Ama esas sorun eski geleneklerin izlerini yavaş yavaş silmekti. Bu arada kuşkusuz bazı insanlar günah keçisi olarak kullanıldılar.

İslam'da Arafat ve Muzdalifa, beklenilen ve sonra yürüyüşe geçilen istasyonlar, durak yerleridir. Kutsal yerler değildir ve kurban getirilmez. Vukuf ise yürüyüşe başlamak için beklemekten başka bir şey değildir. İki istasyon arasındaki yürüyüş, daha önce el-Çafa ve el-Marva'da gördüğümüz gibi, iki kutsal ziyaret yeri arasındaki bir törendir. Bu törenler birbirlerine sıkı sıkıya düğümlenmişlerdir ve önemleri yalnız bu düğümlenmeden gelmemektedir; her ikisinin ayrı ayrı önemi vardır. Muzdalifa konusunda Vakidi şöyle diyor: "Muhammed at üstünde Arafat'tan Gam'daki ateşe gitti; el-Muzdalifa'da yanan ateşin yanında, atından indi; Kuzah'ın ateşinden yanına yaklaşarak, yere oturdu; bu dağdır ve kutsal yerdir (el-Maş'ar el Haram) [19] dedi.

Öyleyse Muzdalifa kutsal bir yerdi ve merkezi de Kuzah dağında yanan ateşti. Dağın adı bize, orda tapınılan bir tanrıyı çağrıştırıyor.

17 A. Lane, *Manners and Customs*, Londra 1836, II, s.163.
18 Aynı yerde.
19 Vakidi, s.42, aktaran J. Wellhausen, *aynı eser*, s.81.

Fırtına tanrısı Kuzah yayını çeker, bulutları oklardı ve attığı oklar düşmez, bulutlara asılı kalırdı. Gökkuşağının Arapça'daki karşılığı Kuzah yayıdır.

İslam, bugün bile hâlâ Haccı Kâbe kültürünün bir parçası yapmakla, İbrahim dinine bu bölgede veya tüm İslam içinde geçerlilik kazandırmaya uğraşmaktadır. Bunun için de Arafat yerine Mekke Haccın çıkış istasyonu yapıldı; Yaum el-Tarvia denilen sekizinçi günde Arafat'a gidiliyor. Kuşkusuz bu sekizinci gün, henüz gerçek eğlence günü sayılmıyor. Mekke böylelikle törenin hem başlangıç hem de sona erdiği nokta oldu.

İslam zamanla Haccı Mekke ve Kâbe ile bağladı; eski geleneklerin bir kısmını yok etmeyi de başardı. Burada Hac ile, küçük Hac denilen Ümre'yi birbirine bağlama eğilimini ve çabalarını görüyoruz. Ümre'yi, el-Tan'im'den başlatmak için, kuşkusuz kutsal bölgeden tekrar kutsal olmayan, serbest bölgeye geri dönmek gerekiyor. Ümre ile Hac'ın birbiri içinde eriyerek tek bir Hac oluşturması henüz gerçekleşmedi; adların ve içeriklerinin farklılığı olduğu gibi duruyor. Ama yine de bir bağlantı kurulmak isteniyor. Arafat Haccını, Mekke Ümre'si aracılığı ile birbirine kenetlemenin yolları aranıyor. Çoktanrıcı dönemde olsun, erken Hıristiyanlık döneminde olsun böyle bir şey düşünülemezdi. Ümre yalnız mekân olarak değil, zaman açısından da, Receb ayında kutlanan Hac'dan ayrılıyordu.[20]

Mekke, Hac ve Panayırların Önemi

İslam yazarları ve ilahiyatçılar, İslam öncesi Arap gelenekleri ve dinsel kültleri söz konusu olduğu zaman, ya kaçamak yanıt veriyorlar ya da konuyu değiştirmeye çalışıyorlar. Eski Arap ozanlarından birinin bayram eğlencelerini, kurban kesmelerini, bayram geleneklerini dile getirdikleri bir şiir söz konusu olduğu zaman, bu şiirin içeriği hemen Hacca ve Kâbe'ye bağlanıveriyor. Bu bağlantıyı kuran ilahiyatçılar, eski çağların çoktanrıcı inançlarına bağlı Arap toplumunda

20 Ludolf Krehl, *Über die Religion der vorislamischen Araber*, Leipzig 1863, s. 71.

sanki yalnız Arafat Haccı varmış gibi davranıyorlar. Ama gerçek aslında hiç de böyle değil. Arabistan'da bütün önemli kült yerlerinde hac töreni ve eğlenceler düzenleniyordu.

Bu kült yerlerindeki törenlere, kuşkusuz çok sayıda insan katılmıyordu; o tarihlerdeki nüfus yoğunluğunu düşünürsek, bunun bir eksiklik olduğunu söyleyemeyiz. Öte yandan Guraş ve Tabala gibi tapınaklardaki törenlere[21] yoğun bir katılım vardı. Bu örnek katılımların tapınılan tanrının gücüne ve yaygınlığına bağlı olarak azalıp çoğaldığını da göstermektedir. Ayrıca Kuzey Arabistan'da; Suriye ve Filistin'de yaşayan Araplar'ın tek değil, birçok tapınakları vardı.

Konumuza dönersek, Arafat bayramını gerçekten kutlayanlar için, bayramın kuralları dogmatik bir biçimde önceden belirlenmemişti. Katı kurallar ilk İslam döneminde konulmuştur. Tektanrıcı dinin kesin ilke ve kurallarına oranla, çoktanrıcılığın sembolü her tarafta hoşgörü ve çokyanlılıktı.

Ama Arafat bayramının İslam tarafından bir üst basamağa yükseltilmesi ve öyle değerlendirilmesi gerekliydi; çünkü bu bayram binlerce yıldır Araplar üzerinde büyük bir çekici güç oluşturmuştu. Bir istisna olarak Taiyi ve Hat'am aşiretleri bu bayrama katılmıyorlardı. Öte yandan Mudar, Rabia, Kuda'a ve Azd aşiretleri bayrama seve seve katılıyorlardı.[21] Aşiretlerin çokluğuna rağmen, göçebe bir yaşam sürdüren aşiretler bulundukları yöreleri sık sık değiştiriyorlardı. Böylece yılın belli dönemlerinde tapınakları ziyaret etmek bu aşiretler için çok önemliydi. Muhammed'in zamanında çok uzaklarda yaşayan Tamimler'in Muzdalifa ve Mina'ya gidiş törenlerini yönetme hakları vardı; çünkü bu aşiret bir zamanlar bu kült yerlerinin yakınında oturuyordu. Ayrıca Hıristiyan Arap aşiretleri dahil, isteyen her aşiret bu kült törenlerine katılabiliyordu. Katılım ne görev ne de hak olarak görülüyordu; özgür olmaktan ileri gelen bir davranıştı.

Muhammed ise bu kült törenlerinde kendisinin ve İslam'ın propagandasını yapıyordu; Hıristiyan ve çoktanrıcı aşiretleri İslam'a çekmek için bu törenlerden yararlanıyordu. Bu törenler uzaktan, yakından gelmiş Arap aşiretlerinin birbirleriyle bilgi alışverişi yaptıkları, yeni haberleri öğrendikleri, Arap toplumunu ilerletecek kararlara katıldıkları veya katılmadıkları toplantılarla son buluyordu.

21 *Aynı eser*, s.76.

Hac insanları çekiyor ve eğlence, bayram, panayıra dönüşüyordu. Hac yolunun yakınında Mavasim denilen çeşitli pazarlar vardı; bu pazarlar yalnız kutsal günlerde ve mevsimlerde açıktı. Bu pazar yerleri aslında tapınakların yakınlarında kuruluyordu, ama dinsel önemi, pazarın ticari öneminin çok gerisinde kalıyordu.

Bu yörelerdeki panayırlar hem dinsel hem ticari hem de eğlence karakterliydi. Bu nedenle yalnız alışveriş anlamına gelen pazar yerine panayır sözcüğünü kullanmak daha uygun düşüyor. Panayırların dinsel kültle bağlantılı bir takvimi vardı. Çeşitli aylarda birer hafta, yirmişer gün vb. süren panayırların tarihleri önceden herkes tarafından biliniyordu ve gelenler, hazırlıklarını buna göre tamamlıyorlardı.

Ukatz panayırı Dhu el-Ka'da ayının ilk günü başlıyor; herkes malını satıyor, eskiden kalma alacaklarını topluyor ve panayır Hac'ın başlamasına kadar sürüyordu. Hac, el-Taif ve el-Nahla arasında yürümekten oluşuyordu. Ama Araplar'ın yaşamında çok önemli bir yer alıyordu. Birbirleriyle kavgalı olan aşiretler barışıyor, dini sorumluluklarını yerine getirmenin, mallarını iyi bir fiyatla elden çıkarmanın verdiği huzur içinde eğleniyorlardı. Vergi, haraç sorunları burada çözülüyor; barışan aşiretlerin en az bir dahaki panayıra kadar ateş kesmeleri güvence altına alınıyordu. Çeşitli aşiretlerin üyelerinin korkmadan, birbirleriyle rahatça konuşup, tartışmaları, rahatça hareket etmeleri için bu tür dinsel kültlere bağlı panayırlar çok önemli bir fırsattı.[22]

Tüccarlar ve elsanatçıları, özellikle şarap üreticileri, at hekimleri, demirciler standlarında hizmet veriyorlardı. Standlara hangi zanaatkâra ait olduğunu gösteren armalar asılıyordu. Kuşkusuz bu arada kapısı kapalı standlarında müşteri bekleyen fahişelerin de çoğu zaman zanaatkârlar gibi armaları vardı.

Ayrıca savaşlarda esir alınan köleler isteyene satılıyor veya kölenin aşireti, köle sahibinden aşiretinin üyesini satın alıyordu ve köle yeniden özgürleşip, aşiretine kavuşuyordu. İnsanlar yeni dostluklar kuruyor; farklı aşiretlere mensup genç kızların ve delikanlıların arasında ilk duygusal bağların temelleri atılıyordu. An-

22 *Aynı eser*, s.79.

neler ve babalar kızlarını panayıra getiriyorlar; kızlarına koca bulunca nişanlıyorlardı; belki de bir sonraki, bir başka panayırın sonunda evleneceklerdi bu genç nişanlılar.

Kült törenleri, Hac ve panayırların çoktanrıcı Arap toplumunda çok önemli yerleri vardı. Toplumun düzen içinde yaşaması, biraz da bu kültlere ve panayırlara bağlıydı.

Mekke Panayırı

Hac panayırlarına Mekke panayırı da eklenebilir. Mekke'de de yukarda anlattığımız panayır manzaralarının eşine rastlanmaktaydı. Hatta Mekke panayırı, diğerleriyle karşılaştırılırsa daha büyük, daha canlıydı. Kent, oluşumunu, çıplak kayalıklarla sınırlı bir alanda gelişmesini, hiç kuşkusuz kutsal kült yeri olan Kâbe'yi borçludur. Kâbe büyük bir olasılıkla Zemzem kuyusunun burada bulunması nedeniyle, şimdi bulunduğu yere inşa edilmişti. Öte yandan erken İslam geleneği ise, Hıristiyan ve çoktanrıcı inançlarına bağlı Araplar'ın Kâbe'ye saygınlık göstermesini olay haline getirmek istiyordu ve bunun için de yanlış araçlar kullanıyordu. Bu gelenek Beyt el-Allah ve Rab el-Beyt terimlerini Kâbe anlamında kullanıyordu ve uzaklardan gelen aşiretlerden Kâbe'nin Efendisi adına ant içmeleri –böyle bir şey gerektiğinde– isteniyordu. Eski yapı kuşkusuz hâlâ saygınlık taşıyan, uzaktan yakından gelen herkesin saygı gösterdiği, gücü ve önemi yaygınlaşmış ve herkesin sahip çıktığı bir tapınaktı. Kâbe'nin önemi, çevresindeki Haram'ın geniş bir alana yayılmasıyla da ölçülebilir. Mekke'nin ve Kâbe'nin ilerde göreceğimiz gibi, hareketli bir tarihi var. Çeşitli aşiretler birbiri ardından kenti ve tapınağı ellerine geçirdiler. Önce çoktanrıcı inançlara bağlı Araplar'ın tapınağıydı; daha sonra Araplar'ın Hıristiyanlığı seçen ve bu dine geçen kesimleri kentte ve çevresinde bu yeni tektanrıcı dini yaymaya başladılar ve Kâbe tapınağını da kiliseye çevirdiler.

Uzaklarda yaşayan Kalb aşiretinin Kâbe ile ilişkileri eskilere dayanıyordu. Geleneklere göre, her aşirette rastlanan Hubal, İsaf ve Naila adlarıyla Kâbe'ye bağlıydılar ve bu durum, Medineli Haz-

raklar'ın İsaf ve Nahik adlarına olan bağlılıklarına benziyor. Ama Mekke için Hac yolunun yakınında olmak, kendi tapınağına sahip olmaktan daha önemliydi. Kâbe'nin tapınak veya kilise olması değil, Hacca gelenlerin sayısı ve kente sağladıkları kazanç önemli olandı. Ayrıca Ümre'nin çekim gücü öylesine güçlüydü ki, Kâbe Ümre'den daha geride kalıyordu.

Mekke'nin Ukatz'dan ne fazlası vardı? Ukatz da kendi ziyaret yerine ve tapınağına sahipti; yalnız o kadar tanınmış bir yer değildi ve Hac yolunun yakınında olmak hem Mekke'ye hem de Ukatz'a yarıyordu. Ama eskiden çölün ortasında bir ziyaret yeri olan Mekke, gelişerek önemli bir kent oldu. Diğer tapınakların çevresinde kurulan panayırlar yalnız tapınma ve ayin mevsimlerinde iş yapıyorlardı; ama Mekke her zaman kalabalıktı ve yavaş yavaş bölgesel bir ticaret merkezine dönüşüyordu. Ayin ve kült törenleri sırasında Ukatz'daki gürültü kilometrelerce uzaklıktan duyuluyordu, ama diğer zamanlarda çölün ortasında ölü bir leke gibiydi. Mekke ise herkesin, burası benim diyebileceği bir kentti.

Himyar krallığının çöküşünden sonra, Mekke Arabistan'ın en büyük ve güçlü kenti oldu. Daha Hıristiyanlık öncesinde Mekke ticaret takvimi, Arabistan'ın büyük bir bölümünü kaplamış olmalı. İslam'ın Arabistan'ı ele geçirme mücadelesi, aynı zamanda Mekke ile mücadele etmek, savaşmaktı. Mekke tavrını İslam'dan yana koyunca, Arabistan Mekke'yi izledi.

Mekkeliler daha o zamanlarda bile kutsal kaynaklarından dünyevi kazanç sağlamasını biliyorlardı. Ama en önemlisi de çevre yörelerde kurulan pazarlardan kâr sağlamaktı. Komşu kent ve beldelerde düzenlenen panayırları sömürmeye başladılar. Mine Maganna, Dhu el-Magaz ve Ukatz, Mekke'nin dış ticaret şubelerine dönüştü. Bu kentlerin hepsinde ticaret Kureyşler'in elindeydi. Panayır ve Hac sırasında silah taşımak yasak olduğu için, bu kentlere gelenler silahlarını Kureyş aşiretinden birinin evine veya deposuna bırakıyorlardı. Saygınlıkları bu denli yüksekti Kureyşler'in.

Mekke'yi zenginleştiren, mamur kılan ve büyülten yalnız Kâbe ve panayırlar değildi; Kureyşler kendi kaynaklarından yararlanmayı ve komşu kaynakları da Mekke'ye kanalize etmeyi herkesten iyi biliyorlardı.

Julius Wellhausen ve Dozy gibi İslam uzmanları Mekke'yi Yahudiler'in kurduğunu söylüyorlar[23], ama ikna edici bir kanıt da göstermiyorlar. Ama gerçek olan Kureyşler'den önce kentin temelini atanların, kuranların olması. Kureyşler bu öncüllerin attığı temel üzerine oturdular ve ticaret ve sağlam ilişkiler yoluyla kenti geliştirdiler. Kureyşler'in öncülleri Yahudiler olabilir, ama önemli olan liderliğin sonradan Kureyşler'e geçmesidir. Zamanla Mekke'nin politik önemi öne çıkmaya ve dinsel önemi geri planda kalmaya başladı. Kent, Kâbe burada olduğu için güçlenmedi; Kâbe'yi ve panayırları kullanarak kazançlarını artıran kurnaz Kureyşler sayesinde güçlendi ve bu da, politik bir güçtü.

Kureyşler'in etkisi, Kâbe'nin çekici gücünden çok daha uzaklara erişmişti. Hıristiyanlık ve İslam'dan önce böyleydi; Hıristiyanlığı önemli ölçüde tasfiye eden İslam zamanında da böyle oldu. Yalnız Kureyşler artık kendilerine Mekkeli demiyor, Kureyşli olduklarını öne çıkarmaya özen gösteriyorlardı.

23 J. Wellhausen, *aynı eser*, s.93-94.

İDOLLER VE KÂBE'DEKİ SİYAH TAŞ

Kült Gelenekleri ve Kült Yerleri

Araplar ilk çağlardan beri taşlara saygı gösterir, taşlara taparlardı. Arap kült yerlerinin karakteristiği taştır ve taş, kült yerlerinin olmazsa olmaz bir aksesuarıdır. Nuçb (çoğulu: Ançab) veya Mançab, İbranice Mançeba'nın karşılığıdır. Nuçb mihrap görevi görür; kesilen kurbanın kanı üzerine akıtılarak, mihrap bu kanla sıvanır ve bu nedenle de bu mihraba Ghari denilirdi.[1]

Ama Nuçb yalnız mihrap değildir; tanrısallığı temsil eder; bu tanrısallık tek ve belirli bir tanrı değildir; bilinen ve tapınılan tanrı ve tanrıçaların tümüdür. İslam zamanında Nuçb yasaklanmış ve herhangi bir başka taşın mihrap olarak kullanılması ve üzerine kurban kanı sıvanması da yasaklanmıştır. Çok sayıda Nuçb veya çoğulunu söylersek Ançab, aynı kült yerinde durmaktaydı ve kural olarak, burada tek bir tanrı ve tanrıçaya tapınılsa bile, çok sayıda mihrabın olması doğaldı. Tapınılan taş idol, sık sık çevresindeki taş mihraplardan ayırt edilemezdi. Ant içilirken "tanrı veya tanrıça ve çevresindeki Ançab (mihraplar) adına" denir ve ant içilirdi.[2]

Herodotos bu taşların yedi tane olduğunu söylüyor ve ant içme geleneği üzerine ayrıntılı bilgi veriyor:

"İçtikleri anda Araplar kadar bağlı kimse yoktur; antlaşma şöyle yapılır: Ant içecek iki kişi ayakta dururlar, aralarında bir üçüncü adam vardır, bu adam keskin bir taş alır, her ikisinin avuçlarını, başparmağın hemen dibinden keser, sonra bornozlarından birer parça

1 J.Wellhausen, *aynı eser*, s.101.
2 *Aynı eser*, s.102.

koparıp, bunları kesilen yerlerden akan kana batırır, ayaklarının dibinde duran yedi taşı bu kanlarla boyar; bunu yaparken Dionysos ve Urania'nın adlarını anar."[3]

Herodotos, Araplar'ın tanrılardan yalnız Dionysos ve Uranysos'u tanıdıklarını ve bu tanrılara Orotalt ve Alilat dediklerini de ekliyor.

Savaş zamanı bu tanrıları temsil eden taş idoller, kutsal develerin üstüne yükleniyor ve develere binen genç kızlar bu taşları kucaklarına alarak aşiretlerini savunuyorlardı.[4]

Yalnız aşiretler yer değiştirirken, taş idoller ziyaret yerlerinde kalıyor, taşlar aşiretle birlikte yer değiştirmiyordu. Bu taşların Fals, Galsad ve Sa'd gibi bir kısmı çok büyük, kayalıklardan sökülmüş blok taşlardı. Dhu el-Halaça gibi daha küçük olan bazı taşların üzerinde çalışılmış, taşın üs yanı insan kafasına benzer bir biçimde yontulmuştu. Düzgün yontulmuş idollere geçiş, böyle başlamıştı. Bazı tanrı idolleri ise ithal ediliyordu; bu ithal malı tanrılara çoğu kez Vathan ve Çanak (idol) adı veriliyordu.[5]

Taş tanrılarının veya yontulmuş idollerin dikildiği yerin altında Ab'ab vaya Ghabghab adı verilen bir oyuk veya mağara bulunuyordu. Kâbe'de Hubal'ın durduğu yerin altı da bir mağaraydı ve burası oyularak, mağara haline getirilmişti. Bu mağaralarda kurban kesilir, kan akıtılır; ayrıca inançlılar getirdikleri bağışları, armağanları, adakları da buraya atarlardı. Bu tür mağaralara Hizana (hazine) adı veriliyordu.

Kâbe'deki Ghabghab'a kuyu deniyordu. Zaman zaman gerçek bir kuyuya da Ghabghab deniyordu. Bağış ve adak getirenler, getirdiklerini en çok Zemzem kuyusuna atıyorlardı. Ama suyu kurumuş bir kuyuya da bağış ve adakların atıldığı görülüyordu. Kâbe'nin rahipleri de, arada bir bu kuyulara inip, bu altından, gümüşten, fildişinden yapılmış değerli eşyaları topluyorlardı.[6]

3 Herodotos, *Herodot Tarihi*, İstanbul 1973, s.173.
4 Ludolf Krehll, *aynı eser*, s.80.
5 J. Wellhausen, *aynı eser*, s.102.
6 J. Wellhausen, *aynı eser*, s.103'te Zemzem kuyusuna gelen suyun kaynağının Hieropolis olduğunu söylüyor. Yalnız hangi Hieropolis olduğunu belirtmiyor. Antikçağda Anadolu, Filistin ve Suriye'de aynı adı taşıyan birkaç kent vardı. Yazar bu bağlantının antikçağda ortaya çıkarıldığını sözlerine eklemekle yetiniyor.

Su ve Ağaç Tapımı

Tektanrıcı dinler öncesinde Araplar yalnız taşlara değil, su ve ağaçlara da tapınıyorlardı. Kutsal sayılan yerlerde, suyun bulunması gerekliydi. Bazı önemli tanrı ve tanrıçaların yerleri, aynı zamanda bir aşiretin yerleştiği vahaydı. Örnek olarak Kâbe'de Zemzem kuyusu, Dauslar'ın bölgesindeki Dhu el-Şara, tanrıça Manat'a tapılan el-Muşallah, Ghatafanlar'ın tapındığı tanrıça Uzza'nın bulunduğu Bus, Tayf'a tapınan Sulaym aşiretinin yerleştiği Ruhat kutsal tapım yerlerini verebiliriz. Bu tapım yerlerinde su genel olarak bir kayalıktan fışkırıyor veya bir dağın yamacından akarak, aşağıda bir gölet oluşturuyordu.[7]

İslam döneminde Hunayn'a giden Araplar büyük, yeşil yapraklı bir ağacın yanından geçerlerken, dururlar ve ağacın dibinde secdeye gelerek, dua ederler, ağaca tapınırlar ve daha sonra bu ulu ağaçtan, kendilerine Kureyşler'in sahip olduğu Dhat Anvat'tan bir tane yapmasını isterler.[8] Öte yandan her yıl, böyle bir ulu ağacın yanına gidip bayram yapıyorlar, ağaca tapınıyorlar ve dileklerini söylüyorlar ve tapım sırasında, silahlarını da ağacın dallarına asıyorlardı. Yakuti ayrıca, Araplar'ın ağacın dallarına yalnız silahlarını değil, giysilerini de astıklarını ve ağacın çevresinde anadan doğma, çırıl çıplak ayin yaptıklarını da söylüyor.[9] Araplar Kâbe'nin çevresinde de üryan bir vaziyette tavaf ediyorlardı.

Yukarda sözünü ettiğimiz Dhat Anvat özel bir ad değil, yalnızca adak, silah, giysi, devekuşu yumurtası vb. nesneler asılan bir ağaç anlamında kullanılıyor. Muhammed bir gün Rüstem el-Mucira'ya eski ile yeninin arasında ne fark olduğunu sorar. El-Mucira da, "biz eskiden taşlara ve ağaçlara tapıyorduk" yanıtını verir.[10] Bu yanıt Hıristiyanlık ve İslam gibi tektanrıcı inançlardan geçmiş Araplar'ın eski inançlarını unutmadıklarını ve büyük bir olasılıkla Muhammed'in ortaya çıkardığı Allah'ın yanı sıra ağaç, taş ve kutsal sulara taparak, bunlardan da medet umduklarını göstermesi bakımından ilginçtir.

7 J. Wellhausen, *aynı eser*, s 103.
8 Yakuti, I, 393, aktaran. J. Wellhausen, *aynı eser*, s.104.
9 J. Wellhausen, *aynı eser*, s.104.
10 J. Wellhausen, *aynı eser*, s.104.

Nacran'da Hıristiyanlığın yayılmasına kadar hurma ağacına tapılıyordu. Ayrıca kuşkusuz, çeşitli tanrılara da tapılıyordu. Muhammed herhalde Hıristiyan Nacranlılar'ı kazanmak için; "biz yeryüzünde nice nice hurma bahçeleri, üzüm bağları yarattık ve oralarda birçok pınarlar fışkırttık" demiş olmalı.[11]

Tavaf

Tanrılar öpülüyor, sırtları sıvazlanıyor ve böylece saygı gösterilmiş oluyordu. Bu eski ve yaygın ve hatta bugün de hem Araplar hem de Arap olmayan Müslümanlar tarafından sürdürülen gelenek, Kâbe'deki siyah taşın tavaf sırasında öpülüp, okşanmasıyla başladı. Halife Ömer siyah taşı öperken, "eğer Peygamber'in seni öptüğünü görmeseydim, seni hiçbir zaman öpmezdim" demişti.[12] Ömer bu eylemi ve sözleriyle eski çoktanrıcı inançların en yaygın olanını yeniden canlandırdı. Ayrıca idolleri öpmek, okşamak da yaygın bir gelenekti. Evlerdeki idoller, evden çıkarken ve eve girerken öpülür, okşanırdı.

Arap inançlarının en önemli parçası, tapım yeri çevresinde yürümek, tavaf etmekti. Tavafa, daha önce de değindiğimiz gibi kadınlar da katılıyordu. Hac bu nedenle İbranice ve Aramca'da olduğu gibi kutsal döngü anlamına geliyor.[13] Bu sözcük Arapça'da da özgün anlamını henüz kaybetmedi. Çevresinde dönülen nesne, hem taş hem de bir yapı (Kâbe) olabiliyor. Tavaf edilirken kutsal taş, Davar, yani tavafın nesnesi olarak adlandırılır. Çevresinde dönülen nesne taştır, ağaçtır, evdir veya Kâbe'dir; ama genelde hâlâ Davar adı verilir.

Hıristiyanlık döneminde tavafa katılanlar, ayakkabılarını ellerine alarak artık bir kilise olan Kâbe'nin çevresinde yalınayak yürürlerdi. Hıristiyanlık öncesinde ise giysiler çıkarılır, Kâbe'nin dış duvarlarına asılır ve anadan doğma çıplak bir durumda Kâbe'nin çevresinde dönülürdü. İslam'ın başlangıç dönemlerinde de tavaf sırasında giysilerin çıkarıldığını, çırılçıplak ve kadın erkek dönüldüğünü *Kur'an*'dan öğreniyoruz.

11 *Kur'an*, Sure: 36, 34.

12 Vakidi, s.350, aktaran J. Wellhausen, *aynı eser*, s.109. Öpmek ve okşamak (tamassuh), Mekke'de "istil'am" ortak adıyla birleştirilmişti.

13 J. Wellhausen, *aynı eser*, s.110. Bu deyimi biraz daha açmak gerekiyor. Kutsal Tavaf diye çevirdiğimiz Hac sözcüğü; halka şeklinde ve grup halinde yapılan dans, bir nesnenin çevresinde halka veya daire oluşturarak dönme anlamlarına da geliyor.

Muhammed, 7. surede "Ey Ademoğulları! Size ayıp yerlerinizi örtecek giysi, süslenecek elbise yarattık. Takva elbisesi... İşte o daha hayırlıdır. Bunlar Allah'ın ayetlerindendir. Belki düşünüp öğüt alırlar (diye onları indirdi)" diyor.[14]

Ayrıca Kâbe ve diğer kutsal yerlerde, tavaf öncesinde zılgıt çekilirdi. (Arapça Labbayka çığlığı). Zılgıt çekmek bir sevinç ifadesiydi. Bu gelenek İbraniler'de ve Asurlar'da da vardı. Düğünlerde, bayramlarda zılgıt çekmek geleneği, bugün Ortadoğu, Kuzey Afrika, Eritre, Etyopya, Mısır, Kuzey Afrika ve bazı Orta Afrika ülkelerinde de sürmektedir. Hıristiyanlık döneminde Kâbe kiliseye dönüştürüldüğü zaman, Hac için gelenler ilahiler söyleyerek, Halleluya[15] nakaratlarıyla coşarak Kâbe'nin çevresinde dönüyorlardı.

Adak, Kutsal Bağış ve Kurban

Çeşitli tanrılara adak adayan Araplar, dilekleri yerine gelince veya dileklerinin yerine geldiğini sandıkları zaman, bu kutsal adaklarını kutsal yerlerdeki tanrılara getirirler ve taşlara, ağaçlara asarlardı. Kâbe'nin duvarlarına asılan giysiler, Ghabghab'a (hazine oyuğuna) atılan altın ve gümüş eşyalar böyle adaklardandı. Kâbe'deki Ghabghab'ın hazine odası gibi bir işlevi vardı. Savaşlarda ele geçen değerli ganimetler; özellikle çeşitli silahlar ve kılıçlar önce Kâbe'nin duvarlarına asılır ve rahipler bu eşyaları daha sonra hazine odasına taşırlardı.

Savaş kazanılmış ve aşiretin tanrısı kazandırmıştı savaşı; onur için değerli silahların bu tanrıya armağan edilmesi doğaldı. Bu, adakların ve armağanların yanı sıra kurban kesme geleneği de vardı. Develer getirilir ve herhangi bir tapınakta veya Kâbe'de kurban edilirdi.

14 *Kur'an,* Sure: 7, 26. Aynı ayetin mealinde; Takva elbisesi, bazı alimler tarafından haya, salih amel, yüzdeki hoş çehre, tevazu belirtisi olan sert ve yün elbise, harbde giyilen zırh ve miğfer, allah korkusu, emrettiği ve yasakladığı konularda Allah'tan sakınmayı şiar edinme şekillerinde yorumlanmıştır. Buna, takvayı hatırlatan ve takvanın gereği olan elbisedir, yorumunu da ekleyebiliriz, deniyor.

15 "Halleluya" sevinç ve coşku belirten bir nakarattır. Hıristiyanlık'ta toplu söylenen ilahiler arasında ve sonunda söylenir. Tanrı'ya şükürler olsun; hamdolsun anlamına gelir.

Bu geleneğe *Kur'an*'da da yer verilmektedir.[16] Dipnotta görüleceği gibi, bu ayette, "tanrı kurban edilecek develeri ve develerin boyunlarındaki boyunlukları insanın belini doğrultması için bir sebep haline getirdi" deniyor. Kâbe ve Hac binlerce yıldan beri, buraları ellerinde tutan Arap aşiretlerinin en büyük gelir kaynaklarından biriydi ve hâlâ öyledir. Muhammed bu ayette bunu doğruluyor.

Hem Araplar'da hem de İbraniler'de esas kurban, kesilen hayvandır. Develer yere yatırılır, arka bacaklarıyla ön bacakları birbirine sıkı sıkıya bağlanır, birkaç kişi hayvanı sıkıca tutarlar ve deve boğazı kesilerek öldürülürdü. Kural olarak kurban sahibi, getirdiği kurban edilecek hayvanın boynunu, Harba adı verilen eski, tarihi bir bıçakla vururdu. Deve, koyun, sığır çokça kurban edilirdi. Kurban eti yemek Araplar'a özgüdür; İbraniler, Filistinler, Asurlar gibi halklar kesilen hayvanın etini yemezler, köpeklere dağıtırlardı. Ayrıca İbraniler'de kurban etini tapınaklarda yakma geleneği de vardı.

Yalnız ilk çağlarda değil, antikçağda da Araplar'ın insan kurban ettikleri biliniyor. Arabistan Valisi Porphyrius zamanında, Duma'da her yıl bir insan kurban ediliyor ve öldürülen kişi, mihrabın dibine gömülüyordu. Tarihçi Josephus, Yudea satrabı Herodes'in Araplar'a gönderdiği bir elçinin de kurban edildiğini anlatıyor.[17] Ayrıca savaşlarda esir alınan askerler de, tanrılara kurban ediliyordu. Esirlerin arasından seçilen genç delikanlılar sabah şafağında çoban yıldızına; iştar/Venüs'e kurban ediliyorlardı. Daha sonraları savaşlarda ele geçen esirlerin işgücünden yararlanmak için bu gelenek değiştirildi. İşgücünün fazlası eğer satılmaz veya karşı taraf satın almazsa, kurban edilmeye başlandı; kazanç getirmeyen esirleri beslemektense, öldürüyorlardı.

16 *Kur'an*, Sure: 5, 97. "Allah, Kâbe'yi, o saygıya layık evi, haram ayı, hac kurbanını ve (kurbanın boynuna asılan) gerdanlıkları (maddi ve manevi yönlerden) insanların belini doğrultmaya sebep kıldı. Bu da Allah'ın göklerde ve yerde ne varsa hepsini bildiğini ve Allah'ın her şeyi bilici olduğunu (sizin de anlayıp) bilmeniz içindir."
Bu ayet çok ilginç. Muhammed yoksul Arap'tan hem kurban istiyor, hem de tanrının bu kurbanın, değerli boyunluklar, değerli nesnelerle süslenerek verilmesini istediğini ve insanların belini doğrultması için bunu kurallaştırdığını söylüyor. Böylece yoksulun devesine esas el koyanın tanrı olduğunu söylüyor.

17 J. Wellhausen, *aynı eser*, s.115.

Çocuk kurban etmek olağan bir olaydı. Hatta bu gelenek Hıristiyanlık ve İslam'ın ilk yüzyıllarında da sürmüştür. Muhammed'in amcası Abu el-Muttalib 10 oğlu olursa, sonuncusunu kurban edeceğine ant içmişti; ama daha sonra akrabalarının kendisine verdiği yüz deve karşılığında yemininden geri döndü ve onuncu oğlunu kurban etmedi.[18]

Gördüğümüz gibi kurban hayvansa eti yenmiyor, insansa mihrabın dibine gömülüyordu. Araplar'da, İbraniler'de olduğu gibi kurban etini yakmak yoktu. Mihrap ocak değildi ve ayrı bir ocakları da yoktu.[19] Kuzah ateşinin bir istisna olduğu görülüyor; bir söylenti de olabilir.

İslam ilahiyatçıları, İslam öncesi (kuşkusuz Hıristiyanlık öncesinde de) Arap toplumunda kız çocuklarının doğar doğmaz veya çok küçükken bir çukura gömülüp öldürüldüğünü söylerler. Yalnızca İslam ilahiyatçılarının öne sürdüğü, batılı İslam uzmanlarının ise pek değinmedikleri bir konudur bu. Türkiyeli laik aydınlar da yeri geldikçe bu görüşün yanlış olduğunu, hiçbir annebabanın yeni doğmuş bebeğini öldüremeyeceğini önü sürerler. Bu görüşte biraz duygusallığın hâkim olduğu görülüyor. Zaten herhangi bir kanıt da getirmek zordur. Bu konuya bir başka açıdan bakmak, bir başka tez ortaya atmak istiyoruz.

Bırakalım ilkçağı, antik ve ortaçağda bile Ortadoğu'da, Arabistan'da ve Afrika'da doğum kontrolü bilinmiyordu. Fazladan kız çocuğu doğması demek, ilerde yeni çocukların doğmasına yol açacaktı. Çünkü o çağın anaerkil toplumlarında, yalnız kadının çocuk ürettiği, doğurgan olduğu sanılıyor ve erkeğin bu üretimdeki yeri bilinmiyordu. İkinci olarak kız çocuğu, özellikle avcılık ve tarımda erkek çocuğa oranla daha az verimliydi. Klanın veya aşiretin yaşam mücadelesini sürdürmesi için, bize bugün ters düşse de, kız çocuklarının fazla gelenlerinin öldürülmesi Araplar'ın kendilerine özgü bir doğum kontrol yöntemi

18 Taberi, I, s.1073, aktaran. J. Wellhausen, *aynı eser*, s.116.

19 Araplar diğer eski ve antikçağ halkları gibi yanan ocağın kutsallığını, ocağa saygınlığı bilmiyorlardı. Kuşkusuz kurdukları çadırın önünde ateş yanıyordu, ocak vardı. Ama aşiret veya klan o yerden ayrılıp, başka bir yere giderken herkes ocağını olduğu yerde bırakıyordu. Öte yandan evde veya çadırda, ailenin toplanma yeri olan bir ocak yoktu. Yemek pişirmek için ateşin ortasına üç iri ve yassı taş konuluyor ve yemek kazanı da bu taşların üzerine oturtuluyordu. Kazan ve tencereyle yemek pişirme kültüründen önce de, kesilen av etleri iyice kızmış taşların üzerine yerleştirilip, közleme yapılıyordu.

olmalı. Zaten yukarda verdiğimiz örnekte de görüldüğü gibi, Arap toplumunda ortaçağa kadar erkek ve kız çocuk kurban etme geleneği vardı.[20]

Araplar'da hayvan kurban etmenin kendine özgü töreni, boğazı kesilip öldürüldükten sonra, kanıyla kutsal sunak taşının ve idolün sıvanması veya kanın Ghabghab çukuruna akıtılmasıdır. Bu ritüelin tıpkısını İbraniler'de de görüyoruz. Filistinler'i (bugünkü Filistinliler) bir savaşta yenerek, hayvanlarını yağmalayan İbraniler, bu hayvanları toprak üzerinde boğazlayıp, çiğ çiğ ve kanıyla yerler. Daha sonra başkanları Şaul bunu yasaklar. Büyük bir taşı yuvarlayarak getirir. Hayvanlar bu taşın üzerinde boğazlanır ve akan kan taşa sıvanır. Şaul böylece Yehova'ya kurban kesilmek için ilk sunağı yapmıştır.[21]

20 Antik ve ortaçağda Anadolu ve Avrupa'da doğum kontrolünü yaşlı kadınlar ve ebeler yapıyordu. Doğadan toplanan çeşitli otların işlenmesiyle üretilen haplar ve şuruplar, kadının istediği zaman çocuk yapmasını sağlıyordu. 13. yy. ortalarında Avrupa'da nüfus çok azalmıştı. Veba ve kuraklık 25 milyon insanı silip süpürmüştü. Avrupa'nın o zamanki toplam nüfusu 80 milyondu. Bu arada toprağa bağlı serflerin derebeylerine başkaldırması da feodal ortaçağ ekonomisini sarsmıştı.
Nüfusun artmasını sağlamak için, o zamana kadar etkinliklerine ses çıkarılmayan ve bilge kadınlar denilen bu yaşlı kadınlara ve ebelere karşı kilise ve devletler tarafından yoğun bir yok etme kampanyası başlatıldı. Papa, 1484'te bir genelge çıkartarak, bu kadınların şeytanla işbirliği yaptıklarını, büyücü olduklarını öne sürerek öldürülmelerini buyurdu. Bu genelgeyi İmparator Maximilian'ın 1499'da çıkardığı Tirol Yasası ve 1507'de Almanya'da çıkarılan diğer bir yasa izledi. Artık "cadı avı" başlamıştı. Bütün yaşlı kadınlar, ebeler ve bu bilgi birikimi anneden kız çocuklarına aktarılarak sürdüğü için ufak çocuklar bile, kentlerin, köylerin meydanlarında yakılarak öldürüldüler.
Kabile toplumunda ve antikçağda el üstünde tutulan bu kadınlar, ortaçağda ortadan kaldırıldılar. Bu kadınlarla birlikte bu zengin bilgi ve deneyim birikimi de ortadan yok oldu. Bu terör yöntemi yüz yıl kadar sürdü ve yavaş yavaş nüfus artmaya başladı ve sonunda Avrupa o zamana kadar görülmemiş bir nüfus patlamasına sahne oldu. 19. yy.ın ikinci yarısında Manchester'deki dokuma tezgâhlarında anneleri ile birlikte günde 12-16 saat çalışıp, geceleri tezgâhların altında uyuyan çocukların yanı sıra, C. Dickens'in romanlarından ve Gustaf Dore'nin gravürlerinden de anımsayacağımız gibi, Londra geceleri donmamak için birbirlerine sarılıp kaldırımlarda, köprü altlarında uyumaya çalışan çocuklarla dolmuştu.
Bu verileri göz önüne alırsak Araplar'ın doğan kız çocuklarının fazlasını, doğar doğmaz öldürmeleri biçiminde bir doğum kontrolü yöntemi uyguladıkları belli oluyor. En azından üzerinde düşünülüp, tartışılması gereken bir konu.

21 *Tevrat*, Samuel I:14, 32-35. Türkçe çevirisinde "mezbah" deniyor; Almanca çevirisinde doğru terim, "sunak" kullanılıyor.

Tanrı'nın yalnız kanla kutsandığı bu kurban töreni daha sonra İbraniler'de kutsal bir sunak yerine, kurbanın istenilen herhangi bir yerde kesilmesine dönüştü. *Tevrat*'ta "bütün kesimler kurbandır" deyiminin yanlış yorumlanmasının sonucuydu bu. Sunak taşı üzerindeki bütün kesimlerin kurban sayılması doğru yorumlamadır ve bugün Yahudiler tarafından "koşer" adı altında uygulanır. Koşer, törene uygun hayvan kesimi anlamına gelir.

Araplar da bu kurban kesimini yanlış yorumlayarak, İbraniler gibi kurbanı kutsal sunaklarda değil, gelişi güzel yerlerde kesmeye başladılar. Sunak taşının kanla sıvanarak, yıkanması göz ardı edildi. Ancak Halife Ali bu gelişi güzel kurban kesimini yasakladı; çoktanrıcı dönem kalıntısı bu töreni, yılda bir kez, kurban bayramında, hayvan kesilmesine dönüştürdü. Ama bu İslamlaşmış kurban kesiminde, hayvanın; koyunun, koçun veya devenin kanı, eskiden olduğu gibi, yine toprakta açılan bir çukura akıtılıyordu. Eksik olan, kanın bir taşa sıvanmadan, çukura akıp gitmesiydi ve arada büyük bir ayrım yoktu. Eski ile yeni arasında pek fark olmadığı açıkça görülüyor. Öte yandan boşa akan kandan da yararlanılmıyor. İslam öncesi veya Ali öncesi Arap toplumunda, kıtlık dönemlerinde, canlı hayvanların damarları delinip, ölmeyecek ölçüde kanları akıtılıyor ve bu kandan bir tür kan sucuğu yapılıyordu. Muhammed sonradan bunu da yasakladı.[22]

Adak adanan bir hayvanı kurban etmeye ihram adı veriliyordu; bu aynı zamanda bayram kurbanıydı. İhram adağın içeriğini değil, adak adayanın sözünü yerine getirmesini, kutsal sorumluluğunu göstermesini ve adak adamayla, adanan adağın kurban edilişi arasındaki süreyi belirtiyordu. İntikam ve kan davası her zaman kutsal sorumluluk olarak görülüyordu. Düşmanından intikam almayan veya kan davasında Hammurabi yasalarından kalma dişe diş, göze göz ilkesini uygulamayan kişi, düşmanının kanını dökünceye kadar taranmaz, yıkanmaz, şarap içmez ve kadınıyla yatmazdı. Bu sürece de ihram deniliyordu.

İşte adak olarak adanmış hayvanın kesiminde de, buna benzer bir durum vardı. Adak adayan, adadığı hayvanı getirip, kurban edene kadar kadınlarla yatmaz, saçlarını yıkamaz, taramaz ve kesmezdi.

22 J. Wellhausen, *aynı eser*, s.122.

Saçların kirli ve bitli olması bir koşuldu. Ayrıca silah taşımaz ve başına türban sarmazdı. İhram sürecinde eve ön kapıdan değil, arka kapıdan girilirdi.

Adanan kurban kesildikten veya kişi düşmanının kanını döküp, intikamını aldıktan sonra kurban kesilir ve ihram sona ererdi. Daha sonra kişi saçlarını kazıtırdı. Bu saçın kazıtılması ile adak arasındaki bağlantıyı İbraniler'de de görüyoruz. İbraniler de adağını kurban edene kadar veya düşmanının kanını akıtana kadar saçlarını kesmezlerdi. Sorun çözülünce, saçlar da çözülür ve kesilirdi.[23]

İhram'ın sözcük anlamı, Arapça'da olduğu gibi, İbranice'de de iyileşmedir. Her iki dilde hem sözcük anlamı aynıdır, hem de içerik anlamı aynıdır. Kurbanın kesilmesinden sonra kesilen saç, kutsal bir ağaca asılırdı. Bu geleneğe Muhammed de, Hudaybiya'da kestiği bir kurbandan sonra, saçlarını kesip bir ağaca asarak sahip çıkmıştır.[24]

Kurban kesme töreninden sonra, pişirilen veya kızgın taş üzerinde közlenen kurban eti hep birlikte yenilirdi. Birlikte yenilip içme, doğal bir birlikteliğin sonucunu gösterir. İnsanlar ve taptıkları tanrı bir birliktelik içinde olurlar. Bu, kurban yemeğinin bir bayrama dönüşmesidir.

Kan iki insanı birbirine bağlar, yapıştırır. Günümüzün ilkellerinde ve kuşkusuz Ortadoğu'da da bu böyledir. Araplar'da birbirinin kanını içip, kan kardeşi olma geleneğinin tarihi binlerce yıl gerilere dayanır. Hıristiyanlık döneminde, Hıristiyan aşiretlerinin mensupları da, kan yerine şarap içiyorlardı; bu da kutsal komünyondan gelen yeni bir gelenek olmuştu. Klan toplumundan kalan kan kardeşliği değişik biçimlerde, hâlâ bugün bile gerek Müslüman gerek Hıristiyan Araplar arasında sürmektedir.

Rahipler ve Kâhinler

Araplar'da tapınaklara, kutsal ziyaret yerlerine bakan, oraları bekleyen rahipler vardı. Bu yer bir tapınak olabildiği gibi; bir ev, bir taş,

23 *Aynı eser*, s.122-123.
24 Vakidi, 259, aktaran J. Wellhausen, *aynı eser*, s.124.

bir idol veya adak atılan bir hazine çukuru veya sandığı da olabiliyordu. Sunakta kurban kesen ve gerekli ritüeli yerine getiren de bu rahipti. Yalnız bir rahipler tabakası ve hiyerarşi bulunmuyordu.

Bu mevki bazı ailelerde babadan oğula geçiyordu; bu aileler yalnız rahiplik mevkisinin değil, aynı zamanda tapınağın veya kutsal ziyaret yerinin de sahipleriydi. Amr bin Luhay tarafından geliştirilen bir teoriye göre[25], rahip tarafından bakımı yapılan, gözetilen idol, ona ve ailesine aitti. Bu ailelerin bir bölümü aşiretin zenginleri ve soyluları arasından çıkıyordu. Örneğin Vad tapınağının rahipliği Amir el-Acdar ailesine aitti. Palmiralılar'ın, İturiler'in ve Emesenler'in başlarındaki hanedanlar aynı şekilde tapınaklara sahipti; bu tapınakların rahipleri de bu hanedanlar tarafından ve kendi içlerinden seçiliyordu. Bazı rahip ailelerin aşirete yabancı oldukları da görülüyordu. Guras'taki An'um, Kudayd'daki Hitrif, Nahla'daki Şayban, Tabala'daki Unnama, Murad aşireti içinde olan, ama kan bağlarıyla aşirete bağlı olmayan Abd el-Kays'lar bu tür ailelerdendi.

Öte yandan bu görünüm eski İsrail'de, İbraniler arasında da karşımıza çıkmaktadır. Arabistan'da tapınaklar aşiretlerle birlikte yer değiştirmiyor, tapınağı veya kutsal ziyaret yerini bir rahip bekliyordu.[26] Eski Kenan soylu aileleri İsrail'deki Bamoth tapınağının rahipleriydi; Kenanlar'ın politik gücünün sona ermesine rağmen bu tapınak onların elindeydi.

Arap rahipleri, Elen ve İbrani rahipleri gibi tapınaklarda fala bakıyorlardı. Geleceğe ilişkin bilinmesi zor soruları, fala bakarak yanıtlar ve yol gösterirlerdi. Bu tapınak falcılığına örnek olarak verebileceğimiz bazı olaylar, bazı Arap tarihçilerinin eserlerinde günümüze kadar gelmiştir. Hira Kralı el-Numan, Uzza tapınağına iki kişi gönderir ve girişiği bir bahsi kazanıp kazanamayacağını öğrenmek ister. Olayı aktaran tarihçi Hamasi, gerisini, herhalde bilmediği için anlatmamış.[27]

25 Bin Haşim, 83, aktaran J. Wellhausen, *aynı eser*, s.130.

26 Antikçağda Elenler'de de bu gelenek görülüyor. Bir kent, bir başka kent devletin eline geçince, o kentteki tapınaklar olduğu yerde kalıyordu ve tapınakların rahipleri de eski görevlerini sürdürüyorlardı.

27 Hamasi, 116, 16, aktaran J. Wellhausen, *aynı eser*, s.151.

Muhammed Medine'deyken, bazı Müslümanlar'ın öğüt almak veya hukuki sorunlarını çözmek için tanrı idollerine başvurduklarından şikâyetçiydi. Bu idollerin hepsinin yanında fala bakan bir rahip vardı. Ayrıca bu tapınaklara giden Araplar, tanrı veya tanrıçayı temsil eden idolle konuşuyorlardı. Tanrıça Uzza'yı temsil eden idolün arkasına gizlenen rahip, gelen kişinin sorduğu soruları yanıtlıyor; fala bakarak, geleceğini söylüyordu. Kâbe'de ise tanrı Hubal'ın konuşan idolünün yerini İsa almıştı. Hıristiyan Araplar'a İsa'yı temsil eden yontunun arkasında duran bir rahip hizmet veriyordu.

Kâhineler

Arap rahipleri başından beri tapınakları ve kutsal yerleri beklemek, gözetmek, temiz tutmak, ayinleri yönetmek gibi görevlerinin yanı sıra fala da bakıyorlardı. Bu fal geleneği büyük bir olasılıkla Babillilerden ve İbraniler'den alındı. Gelecekten haber veren rahibe, "kâhin" denilmeye başlandı. Bu sözcüğün İbranice karşılığı Kohen'dir. Kohen, hem rahip, hem de gelecekten haber veren, kehanette bulunan kişiydi. Tapmak hizmetinde bulunan kişi (ya da tapınağın büyüklüğüne ve tanrı ya da tanrıçanın saygınlığının yaygınlaşmış olmasına göre, kişiler) hem rahiplik hem de kâhinlik yapıyordu. Arabistan tapınaklarında yalnız kâhinler değil, kâhineler, kadın rahipler de vardı. Bu kâhineler en soylu ailelerden geliyorlardı ve kâhinlik de anneden kızına geçiyordu.

Kâhinelere herhangi bir iş anlatılıyor; bu işin yapılmasının mı, yoksa yapılmamasının mı doğru olacağı soruluyordu. Gaipten haber vermeleriyle ünlü olan kâhinelerden birinin verdiği öğüde uyan Banu Asad aşireti, Hucr kralının karargâhını basmış, kralı ve askerlerini öldürmüştü. Banu Asad aşireti, bir başka kez, kâhinenin uyarılarına uymuş ve Cabala savaşının başlamasından az önce Tamim ordusundan ayrılmış[28] ve yenilgiden kurtulmuştu.

Ghassaniler'den Numan'ın ve Yezid'in akıl danıştıkları birer kâhineleri vardı. Numan, suç işleyen birinin izini, kâhinesine sorarak sürüyordu. Kureyşli Usba bin Rabia, kocasını aldattığı söylenen kızı Hind'in suçlu

28 Taberi, I, 1144, aktaran J. Wellhausen, *aynı eser*, s.152.

olup olmadığını öğrenmek için bir kâhineye başvurmuştu. Kâhine fala bakmış ve Hind'in suçsuz olduğunu, kocasını aldatmadığını söylemişti. Yalnız, bu falın böyle çıkması, cinsiyetlerarası bir dayanışma örneği olarak da görülebilir.

Adları günümüze kadar gelen ünlü kâhineler Izurayfa, Sagah ve Hadas tapınaklarının kâhineleridir.

İslam bir ara, Hıristiyanlık döneminde zayıflayan kâhinliği yeniden canlandırdı, ama daha sonra resmen ortadan kaldırdı. Muhammed'in kâhin olmak gibi bir sorunu yoktu, ama kâhinlere de, belli etmemeye çalışarak önem veriyordu.

Muhammed'in ölümünden sonra kâhinler ve kâhineler ayaklanarak, İslam devletini kurma sırrını, Muhammed'e kendilerinin öğrettiklerini söylediler. Muhammed'den sonra bir başka peygamberin, onun yerini alması gerektiğini savunuyorlardı. Bu grubun başını Maslama, Tulayha ve el-Asvad adında üç kâhine çekiyordu. Tanrının adına konuşuyorlar, tektanrıcılıktan ayrılmıyorlar, ama Medineliler'in hâkimiyetine karşı çıkıyorlardı.

Bu grup daha sonraları kendisine Kufalı el-Muhtar'ı lider seçti. Ama İslam'ın Muhammed'den sonra bir peygambere gereksinmediği, bunun *Kur'an*'da yazılı olduğu ve *Kur'an*'ın devlet idaresinde yeterli bir başvuru kitabı olduğu iddia edildi. Bu görüş kısa zamanda herkes tarafından kabul edildi. Böylece kâhinler ve kâhineler hâkimiyetinin önüne geçildiği gibi, güçleri de zayıflatıldı.

Cinler, Ruhlar, Hayaletler ve Şeytanlar

Araplar'ın inançlarında cinler genel olarak tanrılardan farklı değildi. Yalnız cinlerin kişilikleri pek gelişmemiştir ve tanrılar kadar güçlü değillerdir. Hıristiyan Cadara aşiretinden Perikope, rastladığı bir cine adını sorar, aldığı yanıt "Ordu" olur. Bir ordu kadar çokturlar. Böylece cinlerin, özellikle geceleri, ordu gibi örgütlenerek oradan oraya koşturduklarına inanılırdı. Arapça bir sözcük olan "Cin" çoğuldur; sözcüğün tekili Cann'dır. Ama bizim dilimize cin tekil olarak yerleştiği için, çoğulunu cinler olarak kullanıyoruz.

Cinler insanlara, en azından Araplar'a benzerler. Arap inançlarına göre, kendilerine benzeyen bu cinlerin de aşiretleri vardı; erkek ve dişi cinler vardı. *Tevrat*'ta cinlerin, başıboş gezen ruhlar olduğu söylenir.[29]

Etimolojide cin ile can aynı anlamda kullanılıyor ve gerçekte, saklı ve gizemli olan ruh anlamına geliyor. Kuşkusuz hem İbrani hem Arap inançlarında ruhlar etten, kemikten yapılma değillerdi; ama dünyayı gezer, dolaşırlardı.

Cinlerin, cinden başka adları da vardı. Chul, Si'lat, Ahık ve Aulak gibi dişi cinler; Azab, Aziab, İzb ve *Kur'an*'da sözü geçen İfrit[30] gibi erkek cin adları buna örnektir.

Çöller bu cinlerle ve hayaletlerle doluydu. Gece çölde atını veya devesini süren yolcunun kurtla dost olması için, Chul'un itimadını kazanması gerekiyordu. Gecenin sessizliğinde ta kimbilir nerelerden gelen gürültüleri, cinlerin çıkardığına inanılıyordu. Bazı yollarda cinler fısıldaşıyor, yolcuyla konuşmak istiyorlardı, ama yolcu korkusundan, vuruyordu kamçıyı devesine ve hızla uzaklaşıyordu oralardan. Ayrıca cinler ıslık çalarak da yolcuları çağırıyorlardı; bu nedenle Araplar cinleri çağırmış olmamak için, geceleri hâlâ ıslık çalmazlar.[31]

Yarı efsanevi olarak, gidilmesine olanak olmayan ve nerede oldukları bilinmeyen yerlerin Abkar, Barakut, Bakkar, Sayhad, Yabrin, Haub gibi cinlerin yaşadığı yerler olduğuna inanılırdı. Bu yerler insanlara boş ve korkunç çöller gibi görünürdü; ama aslında cinlerin yaşadığı vahalar, büyülü cennetlerdi. Bir de eskiden yaşam dolu olan, ama sonradan savaşlar, kırımlar nedeniyle boşalmış, kimsenin uğramadığı eski kent kalıntıları da cinlerin mekânlarındandı. Ayrıca kilise avluları da cinlerin yaşadığı yerlerdi.

Cinlerin geceleri dolaştıklarına, şafak sökerken ortadan kaybolduklarına inanılırdı. Gündüzleri karanlık yerlerde; yılanlar, sürüngenler

29 *Tevrat*, Tekvin: 6, 1-4. "Ve Rabb (efendi) dedi: Ruhun insanlarla sürekli çekişmeyecektir; çünkü insan da ettir. Ona yüz yirmi yıl ömür vereceğim." (*Tevrat*'ın Almanca çevirisinden).

30 *Kur'an*, Sure: 27, 39'da şöyle deniyor: "Cinlerden bir İfrit: Sen makamından kalkmadan ben sana onu getiririm. Gerçekten bu işe gücüm yeter ve bana güvenebilirsiniz dedi."

31 Boş inançların kol gezdiği Türkiye'de de geceleri ıslık çalmanın iyi saatte olsunları veya cinleri davet etmek olduğuna hâlâ inanılır.

gibi toprağın altında yaşarlardı. Yalnız belirli bir bölgede yaşamazlardı. Cin ordusu bütün dünyaya dağılmıştı. Yalnız çöllerde değil, suyu bol olan vahalarda, pınar başlarında da yaşarlardı. İnsanların oturduğu evlerde yaşayan cinler, ev cini sayılırdı.

Cinlere her tarafta rastlama tehlikesi vardı. Toprağı sürerken, kuyu açarken, ev veya köprü inşa ederken cinlere rastlanabilirdi. Cinlere havada bile rastlanabiliyordu; serap, cinlerden başka bir şey değildi. Cinlerden pek korkan Muhammed sefere çıktığı zaman, ordunun her yön değiştirişinde cinlerden korunmak için tekbir getirirdi.

Bu ruhların ve cinlerin hayvanlarla uzaktan ve yakından ilişkileri olduğuna inanılırdı. Örneğin hayvanlar cinlerin gelişini anlıyorlardı; horoz bu nedenle ötüyor, eşek bu nedenle anırıyordu. Cinlerin hayvanlara binip, dolaştıkları; hayvan üzerinde bir yerden bir yere gittikleri de oluyordu. Günümüzün Araplar'ı da meleklerin uçmadıklarına, bir yerden bir yere giderken hayvana bindiklerine inanırlar. Araplar'ın inançlarına göre melekler, özellikle devekuşuna ve tilkiye binerler.

İbraniler de Araplar gibi cinlere inanıyorlardı. İbrani efsanelerinde sözü edilen ve kaybolmuş olduğuna inanılan onüçüncü İbrani kabilesine mensup olanların ruhlarının bir tür farelere geçmiş olduğuna inanıyorlardı. Bu fareler işte bu nedenle, İbraniler'e yasak olan deve sütüne dokunmuyor, bu sütten içmiyorlardı.

Araplar nedenini açıklayamadıkları olaylardan, cinleri sorumlu tutuyorlardı. Eğer sulanmaya götürülen koyun veya sığır sürüsü su içmiyorsa, bu işe kesinlikle iyi saatte olsunlar karışmış demekti. Bir kadının çocuğu olmuyorsa, erkek iktidarsızsa sorumluluk cinlerin üstüne yıkılıyordu. Salgın hastalıklar, ateşli hastalıklar, bayılma, epilepsi, delilik, karasevdaya tutulma gibi olaylar hep cinlerin başının altından çıkıyordu. Özellikle deliliğin cinlere hakaret edenin başına geldiğine inanıyorlar ve böyle bir kişiyi götürüp, çölün ortasına bırakıyorlardı.

İslam'la birlikte cinlere inanma yeni aşamaya geçti. Tanrılar ortadan kalktı ve cinler aşağılandı. İslam örtüsü altındaki yeni inançlara göre, cinler dünyevi cehennem yaratıkları oldular ve yeraltındaki oyuklarda yaşamaya mecbur edildikleri için yeni tanrı Allah'a düşman oldular. Karakterleri değişti ve başlarında başşeytan olan

İblis'in emrindeki bir şeytanlar ordusuna dönüştüler.[32] Yeni tanrı Allah'ın düşmanları olarak, yeni İslam kültünün düşmanıydılar ve inançlılara musallat olup, onları bu yeni dinden çıkarmaya uğraşıyorlardı. Müslümanlar da şeytanların ezan sesine dayanamayıp, kaçtıklarına inanıyorlardı. Öte yandan şeytanlar ezen sesine boş vererek, müezzinin çağrısına uymayıp camiye veya mescide gelmeyenlerin kulaklarına işiyorlardı.[33]

Şeytanların pislikten ve kirden hoşlandığına inanan yeni Müslüman Araplar, temizliğe önem vermeye başlamışlardı. İnsanlar yıkanıyorlar; temiz çamaşır ve giysiler giyinip, evlerini temiz tutmaya özen gösteriyorlardı. Geceleri kapılar, pencereler iyice kapatılıyor; evlerdeki fıçıların, testilerin, kazanların üzerleri kapanıyor, hortumların ağzına tıkaç tıkanıyordu. Gece bahçedeki tuvalette veya bir köşede def-i hacet eden kişi, şeytanları uzakta tutmak, yanına yaklaşmalarını önlemek için sol tarafına tükürüyordu.

Bu bölümde *Reste der arabischen Heidentums* adlı eserinden çokça yararlandığımız Julius Wellhausen, cinlerden korkmanın ve bu korkuya karşı geliştirilen yöntemlerin aslında Araplar'a özgü olmadığını söylüyor. Bu cin korkusunun Kumran'da yaşayan ve orada bir Musevi tarikatı kurmuş olan Essenler'den geldiğini öne sürüyor. Ama ilk çağlardan beri Mezopotamya ile ticari ve kültürel ilişkileri olan Araplar'ın bu boş inançları, eski tanrılarının çoğunu borçlu oldukları bu kültür havzasından almış olmaları daha doğru görünüyor. Ne ulusal ne de dinsel sınırları olan Arap yarımadası birinci bölümde de gördüğümüz gibi, bütün yabancı etkilere açıktı ve diğer kültür çevrelerinden etkileniyordu.

Yalnız İslam döneminde cinlerin önemi arttı; İslam ve Muhammed eski tanrıların yerine, artık şeytanlara dönüştürülmüş olan cinleri getirerek, bu eski çoktanrıcı sistemi kırmaya çalıştı. Şeytanları veya cinleri Müslümanlar'ın ve tanrıları olan Allah'ın düşmanı yaparak, tektanrıcılığın Hıristiyanlık'tan sonraki bir başka versiyonu olan İslam'ı güçlendirmeyi başardı.

32 İslam'da tekil şeytan olan İblis, çoğul olan şeytane, şeytanlar kadar popüler değildir. Müslüman Arap inançlarına göre, cinlerin yerine geçen şeytanların arasında da zararsız olanlar, iyi şeytanlar vardır. Müslüman Araplar eski geleneklerini başarıyla değiştirerek, sürdürdüler. Yalnız Allah adını verdikleri Kâbe'nin baştanrısı Hubal'ı değil, cin ve şeytanları da eski tanrılarının yerine getirdiler.

33 İbn el-Kalbi, *The Book of Idols*, çev. N.A. Faris, New Jersey 1952, 2, 179.

Cadılar, Büyücüler, Büyü ve Büyü Bozma

Arabistan'da eskiden beri meslekleri büyü yapmak olan büyücü kadın ve erkekler vardı. Ayrıca büyücülerden ayrı ve farklı olan cadıların varlığına da inanılıyordu, ama aslında bu cadılar kadın büyücülerdi. Cadılar cinlere hizmet etmeyen, tersine cinlerin bazılarının yeniden doğmuş biçimleri oldukları için, cinleri bile korkutan varlıklardı. Bu cadılar geceleri ata veya develere binerek dolaşırlardı; en sevdikleri gezinti yerleri de mezarlıklar ve eski kentlerin yerleşim birimlerinin örenleriydi. Cadılar dişi varlıklardı, hayvana çıplak binerlerdi. Gezintiye çıkmadan önce deve sütüyle yıkanırlar ve karşılaştıkları erkekleri, kendileriyle yatmaya zorlarlar; sonra da bu erkeklerin kanlarını emerek, onları güçsüzleştirirler ve ardından ya bir hayvana döndürürler ya da akıllarını başlarından alarak, delirtirlerdi.

Günümüze kadar ulaşan aktarımlara göre, bir gün, cadılar Habeşistan kralının kendilerine teslim ettiği Kureyşli Umara adında birinin giysilerini çıkarırlar ve penisinin deliğine üfleyerek, adamcağızı delirtirler ve çölün ortasında bırakıp, giderler.[34] Sakip aşireti, kalelerini kuşatan düşmanlara karşı, kalenin bir burcuna çıkardıkları bir cadıya, düşmana dönerek, arkasını göstermesini söylerler ve kısa bir süre sonra düşman, anlatılanlara göre, cadının çıplak poposundan korkarak kaçar, gider.[35]

"Arap hükümdarı I. Velid (Ö. 715), Amula tarafındaki Kufalı büyücülerin öldürülmesini emretti" diyor Bar Hebroyo.[36] Bunlara zincir vuruldu, sonra kalaslara bağlandılar ve çabuk ölmemeleri için nehre atıldılar. Bunların içinde yüzebilenler katledildiler. Çünkü Araplar onların büyü yaparak yüzdüklerini söylüyorlardı. Ancak sihirbazların içinde kendiliklerinden boğulanlara dokunmadılar.[37]

Define aramaya meraklı Araplar çoğunlukla büyücülere başvuruyorlardı. Define çıkacağı tahmin edilen yere, büyücü tarafından geniş bir daire çiziliyor, siyah bir horoz kesiliyor ve büyücü çizdiği dairenin tam ortasına oturuyor ve yaptığı büyülerle

34 *Aynı eser*, 3, 190.
35 *Aynı eser*, 3, 190.
36 Gregory Abu'lFarac, *Abu'l Farac Tarihi*, Ankara 1987, I, 192.
37 *Aynı eser*, 3, 190.

kazılacak yeri gösteriyordu. Kazıdan kuşkusuz bir şey çıkmıyordu, ama büyücü, kendinden önce gelenlerin defineyi alıp gittiklerini söylüyor ve böylece şanına leke düşmesini önlüyordu. Eski kent örenlerinin bulunduğu yerlerde bu yöntem daha iyi işliyordu.

Bu büyü olayına *Kur'an*'da da değiniliyor. Muhammed'in de büyüden ve büyücülerden korktuğu, iki surede açıkça belli oluyor.[38]

Büyü bozma veya karşıbüyü yapma üzerine çeşitli kaynaklar geniş bilgi veriyorlar. Büyü bozma Araplar için bir anlamda cinlerin zarar vermesini önleyen bir sanattı ve halk arasında çok yaygın bir inanıştı. Büyü bozma, cinler tarafından büyülendikleri için, bir başka deyişle cin çarptığı için hastalandıklarına inanılan hastalara uygulanırdı.[39] Hasta ancak büyü ile, daha doğrusu cinlerin büyüsünü bozacak bir büyüyle iyileştirilebilirdi. Bu büyüyü yapana, bilge kişi anlamına gelen "Tabib" denilirdi. Karşıbüyünün etkili sözcüğü "Ruka" idi. Ruka aslında sakinleştirme, dinlendirme anlamına gelen bir fiilden türetilmiştir.

İyileştirici büyü yöntemlerinin bir bölümü, zarar veren büyünün tıpkısıydı. En fazla eklem yerlerine, ağrıyan yerlere masaj yapılırdı. Tabib her fırsatta, kapısı açılmayan bir kaleye veya saraya sol yanına dönerek tükürürdü. Bu saray, cinlerin şefinin oturduğu yerdi. Bunun yanı sıra bildiği bir büyü formülünü okurdu. Ayrıca evde bulunan *Kur'an*'dan bir ayet veya *Kur'an*'ın herhangi bir sayfası okunur, okunan bu yazı bir bezin üzerine yazılır ve bu bez bir çanak suda yıkanarak, bu mürekkepli, boyalı su hastaya şifa niyetine içirilirdi.[40]

Araplar nazar değmesine inanırlar ve çok korkarlardı; nazar değmesine, cin çarpması da denilirdi. Kem gözlere karşı en etkili savunma araçları muskalardı. Göze çarpan her şey savunmayı kolaylaştırıyordu; örneğin bir kadının yanağındaki ben, yüzündeki ve kollarındaki döğmeler nazar değmesine karşı koruyuculuk görevi yapıyordu. Ayrıca kadın ve er-

38 *Kur'an*, Sure: 113, 1-5. "De ki: Yarattığı şeylerin şerrinden, karanlığı çöktüğü zaman gecenin şerrinden, düğümlere üfürüp büyü yapan üfürükçülerin şerrinden ve kıskandığı vakit kıskanç kişinin şerrinden sabahın Rabb'ine sığınırım!"
Kur'an, Sure: 114, 1-6. "De ki: İnsanların kalplerine vesvese sokan, (insan Allah'ı andığında) pusuya çekilen cin ve insan şeytanının şerrinden insanların Rabb'ine, insanların Melikine (mutlak sahip ve hâkimine) insanların ilahına sığınırım!"

39 Muhammed hastalıklardan pek korkardı; hastalıkların bulaşıcı olduğuna inanırdı.

40 J. Wellhausen, *aynı eser*, s.161.

(Hastalığın tanrı tarafından geldiğine ve bulaşıcı olmadığına inanması, daha muhtemel.)

keklerin kollarındaki bilezikler, kadınların ayak bileklerindeki halhallar, boyunlarından sarkan muskalar; kısaca insan vücudunda görülen her şeyin nazar değmesini önlediğine inanılıyordu. Çünkü bütün bunlar cinlerin gözlerini kamaştırıyor ve insanı bakışlarıyla çarpamıyorlardı.

Araplar'a komşu diğer halklarda da nazar değmesine karşı benzeri önlemlerin alındığını görüyoruz. İbraniler değerli taşları, parlaklıklarından dolayı nazar değmesine karşı kullanıyorlardı. Araplar'da yukarıda anlattıklarımızın yanı sıra boyunlarına midye ve istiridye kabukları asmak da sevilen ve yararlı olduğuna inanılan bir önlemdi.

Nazar değmesine karşı atlar ve develer de unutulmuyordu. Atlara ve develere renkli kumaş parçaları, küçük altın ve gümüş plakalar takılıyordu.

Cenaze Gelenekleri

Ölenin yakınlarının, akrabalarının yaktıkları ağıtlar, çığlık çığlığa ağlamalar ölüm haberinin yayılmasını, hemen duyulmasını sağlıyordu. Önce ölenin başına bir avuç toz serpiliyor ve eve toplanan yakınları sürekli ahlayıp, vahlayarak ölen kişinin adını söylüyorlardı. Eğer ölen evinde değil de tarlada veya uzak bir yerde, uzak bir kentte ölmüşse, haberi getiren kişi yüksek sesle bağırarak, ölenin evine geliyor, zaten adam yarı yoldayken, ev halkı kimin olduğunu öğrenmiş oluyordu.

Haybar'da oturan Yahudi taciri Abu Rafi'nin bir gece sokakta, Müslüman bir soyguncu tarafından öldürülmesinden sonra, bir ölüm tellalı, daha horozlar öterken tacirin malikanesinin duvarlarına çıkar ve haberi verir; bu haber daha sonra gün doğarken yinelenir. Tellalın çağrısı, "Abu Rafi'nin, Hicaz'ın en büyük tacirinin öldüğünü ilan ediyorum!" şeklinde formüle edilmiştir.[41]

İslam döneminde ölenin onuruna, güzel kokulu ağaç dallarından bir küme yapılır ve yakılırdı. Yalnız bu yeni gelenekti ve Arabistan'ın her tarafında uygulanıyordu. Eski ve herkes tarafından uygulanan yöntem öleni gömmekti. Ölenin bedeni önce akrabaları ve yakın arkadaşları tarafından yıkanıyordu. Suya kokulu otlar ve tuz atılması

41 İbn el-Kalbi, *aynı eser*, s.3, 15.

gerekiyordu. Ölen yıkandıktan sonra, yaşarken kullandığı giysiler giydiriliyor; başının sarılı olmasına dikkat ediliyordu. Sonra kefene sarılmadan önce, üzerine kokulu otlar serpiliyor ve ardından kefenleniyordu. Bunlar kişinin son soluğunu vermesinden hemen sonra yapılıyor ve bu arada kazılan mezara yerleştirilerek, üzeri toprakla örtülüyordu.

Cenaze mezarlığa götürülürken, sülaledeki bütün erkeklerin peşinden gitmesi kutsal bir görevdi; kadınların böyle bir kutsal görevleri yoktu, ama öleni mezara kadar izleme hakları vardı.[42]

Tektanrıcı dinler öncesinde göçebe olmayıp, yerleşik düzene geçmiş Araplar ölülerini evlerinde kazdıkları bir çukura gömerlerdi. Ortak mezarlıklar daha sonra ortaya çıkmıştır. Belirli bir yerleşim yerleri olmayan Bedeviler de daha sonraları aşiret mezarlıklarına ölülerini gömmeye başladılar. Ama bazen bu mezarlıklardan uzaklarda bir yerde bulundukları zaman, ölülerini işlek yolların kıyısına veya bir tepenin üzerine gömüyorlardı.[43]

Öte yandan Kuzey Arabistan'da Palmira krallığının başkentleri Petra ve Egra kentlerinde kayalara oyulmuş aile mezarları görüyoruz. Hıristiyan Araplar mezarların üzerine taşlar yığarak, küçük bir kubbeye benzeyen mezarlar yapıyorlardı. Bu tür mezarlardan Mekke'de de vardı; Medine'de ise kaya mezarlara öykünülmüş mezarlar bulunuyordu.[44]

Hıristiyan Araplar ölülerini gömmeden önce, ölünün ağzına metal bir para yerleştiriyorlardı. Ayrıca bir tencere ve bir kaşık, bazen ölen adamın en sevdiği silahı da, ölüyle birlikte gömülüyordu.

Hıristiyanlık ve İslamiyet öncesinde Araplar ölünün, yeniden dirileceğine inandıkları için, öteki bir dünyada en çok gereksinim duyacağına inandıkları atını veya devesini üzerindeki eğeri ve bütün koşumlarıyla mezarın yanında yakıyorlardı. Bazen ölenin atı yakılmıyor, hemen mezarın yanında açılan bir çukura konularak bir iple sahibine bağlanıyor ve at orada açlıktan, susuzluktan ölüyordu.

Cenazenin defnedilmesinden sonra bir hafta yas tutuluyordu. Bu yas tutma, evin kadınlarının göreviydi ve her gün sabahtan akşama kadar

42 *Aynı eser*, 1, 180.
43 *Aynı eser*, 1, 173 ve 2, 200.
44 *Aynı eser*, 1, 174.

yas tutuluyor, ağıtlar yakılıyor, ölenin ardından gözyaşı dökülüyordu. Erkekler eğer ölen kişi doğal bir ölümle değil de, düşmanları tarafından öldürülmüşse, onun intikamını almak için hazırlık yapıyorlardı. Giysilerini kesip kısaltıyorlar, saçlarını kazıtıyorlar; sakallarını, bıyıklarını yoluyorlardı.

Kutsal Hukuk ve Hukuk Biçimleri

Araplar çoktanrıcı dönemde, ticaret veya alışveriş işlerinde kendi tanrı veya tanrıları üzerine; babalarının, annelerinin sağlıkları üzerine ant içerlerdi. Ciddi bir ant içmede, ant yinelenirdi, hatta yetmiş kez yinelendiği olurdu. Ant içtikten sonra el sıkışılır ve yemin edilirdi. Bunların yanı sıra birbirlerinin omuzlarını okşamak, aşiret başkanı adına yemin etmek de vardı. Yemin eden adam, yemin ederken kırbacını, ayakkabılarını veya çizmesini çıkarır, yere atardı. Böylece yemin desteklenmiş, güçlendirilmiş oluyordu.

Bir olayın doğru olarak anlatılması istendiği zaman, kişinin ettiği yemine "Kasama" deniyordu. Bu yemine yanaşmayan suçlu sayılıyor ve bir anlamda yemin etmeye zorlanıyor, zorla yemin ettiriliyordu. Suçlanan ve suçlayan, bir hakim, bir kadı karşısında, daha doğrusu ağırlığı olan bir üçüncü kişinin önünde yemin ettikleri için, Kasama, aynı zamanda ilkel bir mahkemeydi.

İslam'da bu adet biraz değiştirildi; yalnız kendini aklaması gereken zanlı bu yemini ediyordu, suçlayana ise kanıt bulma, kanıt gösterme zorunluluğu getirilmişti. Bazen suçlayan ve suçlananın aile efradına da, her iki yandan aynı sayıda olmak üzere, yemin ettiriliyordu.

İbn el-Kalbi'nin verdiği bir örnek bu yemin geleneğini çok iyi açıklıyor:

Bir Kureyşli tarafından deve çobanı olarak çalışması için kiralanan bir Haşimi, kendisinden develerden birinin boynundaki yuları isteyen bir akrabasının hatırını kırmaz. Ama bağsız deve gece olunca kaçar. Olayı öğrenen Kureyşli, Haşimi çobanı döverek, öldürür. Ama çoban ölmeden önce, can çekişirken yanında bulunan bir Yemenli'den

Mekke'ye giderek, bu olayı orada anlatmasını istemiştir. Yemenli adamın son isteğini yerine getirir. Bunun üzerine Haşimiler'in başkanı Ebu Talib suçluya şunları söyler: Ya işlediğin günahın diyeti olarak, ölenin ailesine yüz deve verirsin ya da kendi klanından elli kişi gelir ve senin bu adamı öldürmediğine yemin eder, yoksa seni biz, kendi ellerimizle öldürürürüz. Adamın klanından elli kişi gelir; gelenlerden bir Haşimi kadının oğluna yemin ettirilmez, bir diğer adam yemin etmek yerine iki deve vererek, kendini kurtarır. Geriye kalan kırksekiz kişi de yemin ederler. Zamanın bilgelerinden İbn Abbas, yıl sonuna kadar, yalan yere yemin ettikleri için bu kırksekiz kişiden birinin bile sağ kalmadığını aktarıyor.[45]

Arada bir kaçamak yapmaktan suçlanan bir kadının, iki yanına içleri taze hayvan gübresiyle dolu iki çuval asılmış bir deveye binerek, aşiretin tapınağına gitmesi ve orada yetmiş kez yemin etmesi gerekiyordu. Böylece kaçamak yaptığı iddia edilen kadının iftiraya uğradığı anlaşılıyordu veya inanılıyordu.[46]

Bir mahkeme veya üçüncü şahıs önünde suçlama ve aklama türü olan Kasama'ya çok seyrek başvuruluyordu. Yemin ve ant çok yaygındı. Antlaşma ve yemin sözcükleri bir arada kullanılıyordu. Küçük ticaret anlaşmalarında ant içmek yeterliydi.

Öte yandan bir tüccarın malı çalındığı veya kaybolduğu zaman sık sık bedduaya başvuruluyordu. Malını kaybeden kişi, insanların toplu bulunduğu yerleri; panayırları, pazarları dolaşıyor ve malını çalana beddua edip duruyordu. Çalınan malı vermeyene veya malın nerede olduğunu bilip de söylemeyene beddua ediliyordu.

Bir aşiret başkanı olan Züheyr bin Cadhima kaybolan oğlu Şaş'ı bu yolla aramıştı. Umm Hakam, Busr bin Artat iki oğlunu öldürdükten sonra, aklını oynatmış ve bütün panayırları gezerek oğullarının bulundukları yeri söylemeyenlere aylarca beddua etmişti. Hubaş bin Kays, Yarmuk savaşında kesilen ayağını bulmak için bu yönteme başvurmuştu. Bu yöntem işe yaramayınca da, zamanın kötüleştiğinden, insanların vurdumduymazlığından şikayet etmişti.[47]

45 *Aynı eser*, 2, 258.
46 *Aynı yerde.*
47 *Aynı eser*, 3, 135 ve 224.

Giysiler, Saç ve Adlar

Araplar'da çıplaklık utanç verici bir davranış olarak değerlendiriliyordu ve gelenek ve göreneklere karşıydı. Ağır bir suç işleyenin giysileri çıkarılıyor ve toplanan insanların önünde teşhir ediliyordu. Ama öte yandan Kâbe'de tavaf edilirken giysiler çıkarılıyor ve kadın erkek, herkes çırılçıplak Kâbe'nin çevresinde dönüyordu. Yas tutan kadınlar, yalnız yüzlerini ve memelerini açmakla kalmıyorlar, üzerlerindeki bütün giysileri de yırtarak, çıkartıp atıyorlardı. Bir tehlike haberi getiren haberci ise, devesinin kulaklarını ve burnunu kesiyor, eğeri tersine çeviriyor ve giysilerini yırtıp atıyordu veya tamamen soyunuyor ve devesinin üzerine çıkarak, "Ben çıplak haberciyim" diye bağırıyordu.

Genç kızlar köylerine, beldelerine kar ı bir saldırı olduğu zaman, soyunuyorlar, vücutlarının çekiciliğini sergiliyorlardı. Kuşkusuz bütün bunlar eski Arap gelenekleriydi ve yararları görüldüğü için sürdürülüyordu.[48]

Def-i hacet sırasında ve taziyede herkes başını örtüyordu. Yakışıklı delikanlılar nazar değmesinden korktukları için, özellikle pazarlarda ve panayırlarda yüzlerini örtüyorlardı. Belki de bugün Arap kadınlarının yüzlerini peçeyle örtmelerinin kökeni de bu boş inançlara dayanmaktadır. Bu geleneği Muhammed getirmemişti, çok eski bir gelenekti. Peçeye Himar ve Barka adları veriliyordu.[49]

Araplar saçlarını ya uzatıyorlar, ya da bir türban sarıyorlardı; çoğu sakallarını traş ediyordu, ama bıyıksız Arap yoktu. Türban eskiden pek rağbet görmüyordu; eski kabartmalarda türban yerine başlık diyebileceğimiz bir baş giysisi görülüyor.

Saç kesimi aşiretlere göre değişiyor ve saçın stiline göre, bir kişinin hangi aşiretten olduğu anlaşılabiliyordu. Örneğin saçlar uzatılıyor ve dindar Yahudiler'de olduğu gibi her iki yandan kâküller sarkıtılıyordu. En fazla görülen saç süsleme tipi, saçların örülmesiydi. Saçın ve bıyığın kesilmesi onur kırıcı bir cezaydı.

Kadınların saçları özellikle kutsallık taşıyordu. Peçe esas olarak saçları örtmeliydi, yüzün biraz görünmesi önemli değildi. Savaşlarda

48 *Aynı eser*, 4, 104 ve 210.
49 J. Wellhausen, *aynı eser*, s.196.

kadınlar peçelerini atıp, saçlarının örgülerini çözüyorlardı. Yine tavaf sırasında kadınlar başlarını açıyor ve saçlarının örgülerini çözerek dönüyordu. Kadın saçı kutsaldı.

Arap adlarına gelecek olursak, insan adları da giysi ve saça ilişkin geleneklerle benzerlik içindeydi. Adın, Arap insanını yücelten veya aşağılayan bir etkisi vardı. Eğer bir adamın adı Eşekçi'nin Oğlu ise, böyle bir adam kaba saba olurdu ve davranışları eşek gibiydi. Bunda da şaşılacak bir şey görülmezdi. Muhammed insanların adlarıyla da uğraşmıştır. Eski çoktanrıcı dönemden kalma adları, sözüm ona Müslüman adlarıyla değiştirmiş, çirkin adların yerine güzel adlar getirmeyi denemiştir.

Örneğin Fatima bint Hüseyin bin Ali çok ciddi bir kadındı; çünkü adını Muhammed'in kızı olan Müslüman büyükannesinden almıştı. Öte yandan kızkardeşi Sukayna neşeli, hareketli bir kızdı; putatapar büyükannesinin adını taşıdığı için böyle yapabiliyordu; bir köşeye çekilip, ciddi pozlar takınmasına gerek yoktu.[50]

Tanrıların Doğası

Julius Wellhausen, Samiler'in tektanrıcı din tasarımlarının cinsel düalizmin karşıtı olduğunu ve tektanrıcılığın buradan çıktığını söylüyor. Bu görüşte bir doğruluk payı olduğunu kabul etmemiz gerekiyor. Anaerkil toplumda kadınlar doğurgan olduğu için, topluluğun en büyük gereksinimlerinden biri olan insan gücünü sağlıyorlardı. Toplumun erkekleri, zamanla, toplum yerleşik düzene geçtikten ve işbölümü daha geniş alanlara yayıldıktan sonra, bu üretimde kendi payları da olduğunu anladılar. İlkel anaerkil toplum yavaş yavaş ataerkilliğe geçti.

Ama bu dönemde yine de anatanrıça vardı ve çeşitli erkek ve kadın tanrıçalar vardı.

Aile kurumunun ortaya çıkması yeni bir olaydır ve cinsellik kültürünün doğrudan tek tanrı kavramına götürmesi gerekli de değildir. Mezopotamya'da İştar ve Marduk; Filistin ve Fenike'de Astarte ve Baal birer tanrı çiftleriydi. Araplar'da Allah ve Lat, İsaf ve Naila bir ara-

50 *Aynı eser*, s.200.

daydılar. Yine anaerkilliğin bozulmasından sonra tek bir baştanrı yerine çok uzun bir zaman dilimi içinde baştanrı ve baştanrıçayı bir arada görüyoruz. Bunlar birbirlerine eş değerde birer çifttiler. Yalnız bu tanrı ve tanrıça çiftine ayrı ayrı da tapınılıyordu; birçok yerde tapınakları ayrıydı. Zamanla erkek tanrının yerini tanrı krallar aldı. Mezopotamya'nın ünlü Akitu/Bahar bayramlarında Marduk'u temsil eden kralla, İştar'ı temsil eden başrahibenin ülkenin ve halkın refahı için Kutsal Düğün adı verilen simgesel bir düğün sırasında gerdeğe girdiklerini görüyoruz.

Araplar'da Tayf'taki tanrıça Lat yarımadada değil de, Suriye bölgesindeki tanrıların annesiydi ve tekti; tanrıların babası olan bir eşi yoktu. Kâbe'nin baştanrısı olan Hubal'ın, Mekkeliler'in inançlarına göre, kışları Nahla'daki Uzza'nın yanında, yazlarıysa Tayf'ta tanrıça Lat'ın yanında oturması gerçeklere uymamaktadır ve bir İslam uydurmasından başka bir şey değildir. Mekkeliler bu tanrıçaları Allah'ın kızları olarak kabul etmekteydiler.

Daha da ötesi, bu inancı Mekkeliler'e aşılayan Muhammed'den başkası değildi. Mekkeliler Allah'ın bu tanrıçaları doğurmasına veya Allah'ın adı sanı bilinmeyen bir kadın tarafından doğurulmasına inanacak kadar aptal değildi. Bu tanrıçaların Allah'a yakın olduğunu ve Allah'a bağlı olduklarını söylemekle yetiniyorlardı. Ayrıca bu tanrıçaların doğum yapmalarından söz eden de yoktu. Burada bu üç tanrıçanın cinsel yanlarının, erkek tanrılardan daha ağır bastığını söylemek gerekiyor. Çünkü erkek tanrıçaların bile erişemediği yüce varlıklardı.

Arap toplumunda evin başı olan kadın, aileyi bir arada tutan kişiydi. Annelik ve egemenlik aşağı yukarı birbirini tamamlayan kavramlardı. Yıldızlara egemen olan, burçları oluşturan, tanrıça İştar'dı. Daha önce gördüğümüz gibi, dünyayı ve insanları etkileyen, görünmez güçler de Arap dilinde dişildi.

Eski Samiler'de tanrılar gökseldi; o çok korkulan cinler ise yersel idiler ve karanlık, kuytu yerlerde, yerin altında yaşıyorlardı. Baştanrı göklerin kralıydı ve yanında göklerin kraliçesi olan eşi baştanrıça vardı. Tektanrıcı inanç sistemine daha önce geçmiş ve Yehova'yı kendilerine tanrı kabul etmiş bulunan İbraniler dışındaki bütün Sami kökenli halklarda dinsel tasarımlar küçük ayrıntılar dışında aynıydı.

Araplar ilk önceleri güneşe tapıyorlardı ve Kâbe de bir güneş tapınağıydı. Kuşkusuz çeşitli tanrı ve tanrıçaların da ayrı ayrı tapınakları vardı.

Ama bu durum uzun sürmedi, güneş tapınağına tanrı Hubal geçti. İştar ise Uzza bölgesinde etkiliydi ve bu bölgede Uzza adını almıştı. Esas olarak yıldızlara tanrı ve tanrıça adları verilmişti. Eski Arap çoktanrıcı sistemi yıldız tapımına dayanıyordu. Bu tapımın Harran ovasındaki Sabiler'den alındığı ileri sürülebilir, ama Arap yıldız tapımı Sabilik dininin kurulmasından çok önceleri sistemleştirilmişti. Bunu da unutmamak gerekiyor.

İslam başlangıçta yıldız tapımına pek dokunmamayı yeğlemişti; bunun yerine yıldızların havayı ısıtma, soğutma; şimşek çaktırma, yıldırım çarptırma, yağmur yağdırma gibi işlevlerine karşı çıkmıştı. Bu inanç Araplar arasında o kadar yaygındı ki, "Anpama" (yıldızlanıyor) fiili, havanın değişmesi anlamında kullanılıyordu. Bazı mevsimlerde burçların yerleri değiştiği için, bu burçlar bir tür doğal takvim görevini görüyorlardı.

Yıldız tapımının çok güçlü olmasına rağmen, Araplar için Astronomi ve Astroloji yabancı kavramlardı ve özellikle din sistemlerinin dışındaydılar. Ama daha sonraları Sabiler'den ve Hıristiyanlık döneminde bu kavramları ve içeriklerini öğrendiler. Ayrıca kader tanrıları Mamat ve Sa'd da bu öğrenimi güçlendirmiş olmalılar.

Araplar Sa'd'ı bir yıldızdan bir taşa dönüştürerek tapınmayı pratikleştirdiler. Gökteki tanrılar yavaş yavaş dünyaya indirildi ve belirli yerlerde tapınaklar yapılarak, bu göksel tanrıların dünyevi idollerine tapınma dönemine girildi. Tanrıların dünyaya indirilmesi din tarihi, özellikle Araplar'ın dinsel tasarımları açısından dikkate değer bir özellik taşıyor. Semavi tanrıların, eskiden dünyevi doğaları olan tanrılar olduğu anlaşılıyor. Kuşkusuz öte yandan tapınaklara sokulan bu tanrı ve tanrıçalara tapımın daha pratik olduğu da açık seçik görülüyor.

Kilise babalarının bıraktıkları eserlerden Elenler'in, Romalılar'ın, Germenler'in de ruhlara ve cinlere tapındıklarını biliyoruz. *Tevrat*'ta eski İsrailoğullarının tepelerde Satürn yıldızına ve şeytanlara kurban kesip, bu kurbanları yaktıkları yazıldı. Ama Araplar'a gelirsek, yalnız Muammed'in tanrıların yerine cinleri getirdiğini görüyoruz. Bu konuya

daha önce de değinmiştik. Burada bir kez yinelemenin yararı var. İslam önce cinleri yüceltti, onlardan korkulmasını aşıladı, bu arada halka tanrılar unutturuldu veya halk tanrıları unuttu ve sırası gelince cinler aşağılandı, kaybedildi. Arap ve çoğu Ortadoğu toplumlarında hâlâ rastlanan bir boş inançlar dizisinin içine katıldı.

İslam amacına ulaşmıştı; tanrı tekti, Allah'tan başka tanrı yoktu ve Muhammed de onun elçisi ve peygamberiydi.

Çoktanrıcılık ve Çözülmesi

İlkel Arap toplumunda ve diğer ilkellerde olduğu gibi, toplumun üyeleriyle tanrılar arasındaki ilişki ve bu kült toplumun üyelerini bir arada tutan doğal bir bağ oluşturmuştu, bu bağ çoktanrıcılığın bir gereğiydi. Çoktanrıcılık her tarafa yayılırken, topluluk üyelerini bir arada tutan bu bağın etkisi büyüktür. Arap tanrı adlarının çok çeşitli olması, bizim bunların pek azını bilmemize rağmen, bu olguyu gösteriyor.

Öte yandan çoktanrıcı sistemin içinde yer alan tanrılarla Araplar arasındaki bu bağ, kültün içinde yeni tanrıların oluşmasına ve üretilmesine rağmen, genelde güçlü ve canlı değildi. Halk ve tanrılar Asurlar'da, Babilliler'de, İbraniler'de görüldüğü gibi birbirlerini tamamlayan bir bütün oluşturmamışlardı. *Tevrat*'ta İsrail Ülkesi'ne, "Yehova'nın ülkesi" adı verilmişti; Yehova'nın halk şûrası Kahal, Yehova'nın takdis edilmiş kralının adını taşıyordu. İsrail'in savaşları da, Yehova'nın savaşlarıydı. Yine aynı şekilde Asurlar ilk baştanrı olan Asur/Aşur adını hem ülkeye, hem de ülkenin başkentine vermişlerdi. Ayrıca halk, Asurlar da baştanrının adını taşıyordu. Bu iki eski Ortadoğu halkının tanrılarıyla nasıl bir bütünlük içinde oldukları açıkça görülüyor.

Ama Araplar bu kavramları, bu dilsel terimleri bilmiyorlardı. Arap toplumunun üyelerini birbirine bağlayan, topluma bütünlük kazandıran öğe, esas olarak kan bağıydı. Bu kandaş toplum, kısıtlı sınırlarının dışında, sürekli bir birlik oluşturamamıştır. Din, klanların ve aşiretlerin birleştirdiği halkı, daha kapsamlı, bütün aşiretleri içinde toplayan bir alternatif oluşturamamıştır.

Arap aşiretlerinin göçebe yaşamları ve diğer aşiretlerle belli bir oranda karışmaları, çeşitli kült parçalarının aşiretler arasında karşılıklı aktarımını oluşturdu. Bazı rahip aileleri, daha önce de değindiğimiz gibi, kendi aşiretlerinden ayrılıyor ve diğer bazı bölgelerdeki tapınaklara geçiyorlardı. Araplar göçebe bir halk olmalarına rağmen, tanrıların tapınakları ve kutsal ziyaret yerleri onlarla birlikte göç etmiyordu. Yehova'nın sandığı, İsrailoğulları ile birlikte çölden vahalara, vahalardan çöllere dolaşırken, Arap tanrıları yerlerinden kımıldamıyordu.

Eğer bir aşiret bir başka yere göç ederse veya bir başka aşiret tarafından göçe zorlanır, sürülürse, bu yeni aşiret yalnız o bölgenin yeni egemeni olarak kalmıyor, tapınağa veya tapınakta tapınılan tanrı ve tanrıçaya da sahip çıkıyordu. Ama eski tanrılarını da unutmuyorlar, belirli mevsimlerde onları ziyaret edip, tapınıyorlar, getirdikleri adakları sunuyorlardı. Hiç kuşkusuz bu karşılıklıydı, yerinden olan aşiretin de eski tapınağını ve tanrısını ziyaret etme hakkı vardı ve bu gelenek sürüyordu.

Arap çoktanrıcı inançlarında yer alan ve dikkate değer bir olgu da, çeşitli Arap aşiretlerinin, genel bir çekim gücü olan bazı tapınaklara ve bu tapınaklardaki tanrılara olağanüstü bir saygı göstermesiydi. Kâbe bu tür tapınakların en başta geleniydi; her Arap aşireti yılda bir kez buraya, Hacca geliyordu. Bu ziyaretler, Kâbe'ye, Hacca gelmek, çölün dinginliği içinde dolaşan aşiretler için bir bayram, hatta neşeli geçen bir tatil oluyordu. Aynı zamanda buradaki panayırda alışveriş yapıp, para da kazanıyorlardı.

Bu nedenle Araplar'da din, Kâbe ve Hac ticaretle birleşmişti. Kâbe'den başka Ukatz'daki yıllık panayır, diğer panayır ve pazarlardan daha önemliydi ve bir sürü aşiret her yıl buraya geliyordu. Bu konuyu daha önce, ayrıntılarıyla ele aldığımız için, daha fazla üzerinde durmayacağız. Burada esas üzerinde durulması gereken olgu bu tip panayırların ve Hac geleneğinin göçebe Arap halkı arasında maddi ve manevi çıkarların birleştirdiği bir toplumun oluşmasındaki katkısıdır. Şairlerin okuma yazma bilmeyen halka doğaçlama şiirler okumaları, lehçelere ve ağızlara ayrılmış bir dilin gelişerek, Arap dilinin oluşmaya başlaması, gelen insanların görgülerini ve bilgilerini artırmaları, yavaş yavaş aşiretlerin dağılmasına ve Arap kimliğinin oluşmasına giden yolun önünü açmıştır.

Hıristiyanlık ve İslam'dan çok önceleri Kâbe, Hac ve Panayırlar, dinin etkisi altındaydı ve bu, çok çeşitli tanrılara, yine çok çeşitli biçimlerde tapınılan bir din sistemiydi. Bu olgu Arap halkının birleşmesinde etkileyici olmuştur. Kuşkusuz bu birliği, Arap kimliğinin belirginleşmeye başlaması biçiminde anlamak gerekiyor.

Bunun yanında inançların çeşitliliği ve birbirine karışması, bazı din tarihçilerinin bunu gerçek çoktanrıcılık olarak görmesine rağmen, aslında çoktanrıcılığın çözülmeye başlamasını göstermektedir; bu çeşitlilik temelde, dinin etnik parçalara ayrılmasından başka bir şey değildir. Öte yandan bu olgu ileriye doğru bir atılımı göstermektedir; çünkü tektanrıcılığa geçişi kolaylaştırmaktadır.

6. ve 7. yüzyıldan kalma yazıtlarda Allah'ın, yani Arap tek tanrısının adına rastlanıyor ve diğer tanrıların üstünde bir yere sahip olduğu görülüyor. Ama Araplar'ın İslam'a, bu yeni tektanrıcı inanç sistemine biraz rahatça geçmelerinde, yukarıda anlattıklarımızın yanı sıra, bir önceki tektanrıcı din olan Hıristiyanlığın da rol oynadığını göz ardı etmemek gerekir. Kâbe'nin kilise olduğunu bu çalışmanın son bölümünde inceleyeceğiz.

Dikkati çeken ve çoktanrıcılığın çözülmesini getiren bir diğer olgu da, Araplar'ın hiçbir zaman Elenler veya Romalılar gibi tanrılar sözcüğünü kullanmamalarıdır. Araplar bütün tanrıları tek bir çoğul kavram içinde toplamamışlardı ve zaten bu nedenle de bir Hitit veya bir Elen tanrılar dünyasından söz ettiğimiz halde, bir Arap tanrılar dünyasından söz edemiyoruz; çünkü bu sistem Araplar'da yoktu. Araplar, "tanrılar" kavramı yerine tekil "tanrı" kavramını kullanıyorlardı. Burada Samiler'in geleneksel tektanrıcı düşünceye yabancı olmamaları da söz konusu olabilir.

Arap kültü ilk başta dindi; İslam'ın ortaya çıkmasıyla bu kült ortadan kalkmaya başladı. Ama yeni kült yerleşinceye kadar sürdü ve hatta eski kültün birçok parçası yeni tektanrıcı kültün içine geçti. *Kur'an*'da Muhammed şöyle diyor: "İnsanın başına bir sıkıntı gelince, Rabbine yönelerek O'na yalvarır. Sonra Allah kendisinden ona bir nimet verince, önceden yalvarmış olduğunu unutur. Allah'ın yolundan saptırmak için O'na eşler koşar..."[51]

51 *Kur'an*, Sure: 39, 8.

Görüldüğü gibi eskiden yeniye geçiş halk için pek kolay olmadı. Muhammed'in söylediği gibi, ilk önceleri, başları sıkışınca bu yeni tanrıya yöneldiler. İşleri bitince de kendi eski tanrılarına koştular.

Bir başka surede de, Muhammed, tanrının kendisine tapmayanlara neler yaptığını anlatıyor, korku aşılamaya çalışıyor: "Görmedin mi, Rabbin ne yaptı Ad kavmine; direkleri (yüksek binaları) olan, ülkelerde benzeri yaratılmamış İrem şehrine, o vadide kayaları yontan Semud kavmine, kazıklar (çadırlar, ordular) sahibi Firavun'a! Ki onların hepsi ülkelerinde azgınlık ettiler. Oralarda kötülüğü çoğalttılar. Bu yüzden Rabbin onların üstüne azap kamçısı yağdırdı. Çünkü Rabbin (her an) gözetlemededir."[52]

Arap yarımadasında Hıristiyanlığın yayılmasını ele alacağımız bundan sonraki bölüm, bu çalışmanın ilgi çekici bölümlerinden biri. Şimdi oraya geçiyoruz.

52 *Kur'an*, Sure: 39, 8.

III. BÖLÜM

ARAPLAR VE HIRİSTİYANLIK

SURİYE-ARAP BÖLGESİNDE HIRİSTİYANLIĞIN YAYILMASI

İlk bölümde Asur, Fars, Elen ve Roma dönemlerinde Arabistan ve Araplar'ı ele aldığımız için, bu bölümde yalnız Hıristiyanlığın ortaya çıkmasından başlayarak, Arabistan'ın çeşitli bölgelerinde ve Araplar'ın yoğun olduğu diğer bölgelerdeki Hıristiyanlık yayılmasını inceleyeceğiz.

İsa, Pavlus ve Araplar

İsa'nın vaaz verdiği yıllarda, Palestina/Filistin ve İsrail'de Arap aşiretleri de yaşamaktaydı. Hıristiyanlığı örgütleyen ve evrenselleşmesinin temelini atan Pavlus, Galatyalılar'a yazdığı bir mektupta, Arabistan'a gittiğinden söz etmektedir.[1] Pavlus Havran'a, orada İsa'yı tanıyan ve yeni öğretiye sıcak bakan Araplar olduğu için gitmişti. Yeni öğretiye sempati duyanlar arasında yaygınlık kazandırması doğru bir yöntemdi. Ayrıca İsa'nın öğretisinin[2] Romalılar'ın Nabatya'yı ele geçirmesinden sonra, hızlı bir yayılma göstermesi de bunu kanıtlıyor. Hıristiyanlık Antakya'da daha yavaş yayılıyordu; bu kentte Yahudi nüfusun yoğun olması, Yahudilik'ten çıkan bir tarikat görünümünde olan ilk Hıristiyan cemaatlerinin çalışmalarını büyük ölçüde engelliyordu. Öte yandan şakirtlerin (öğrencilerin) Antakya'da yeni bir tek tanrıyı tanıtma çalışmaları önceden başlamıştı ve Hıristiyan adı ilk müminlere verilen bir lakaptı. Pavlus da on beş yılını Suriye ve Kilikya'da

1 *İncil*, Gal: I, 15-17. Burada sözü edilen yerin Nabatya'daki Havran olduğu anlaşılıyor. Pavlus'un kiliseyi örgütlediği yıllarda, Havran'da İsa'yı tanıyan ve öğretisini bilen bir grup Arap vardı. Olay İsa'nın ölümünden birkaç yıl sonra geçiyor. İsa'nın Asur ve Aram izleyicileri ve Mesihçiler –İbraniler– İsa'nın öğretilerine değişik yorumlar getirerek sahip çıkıyorlardı

2 Burada İsa'nın öğretisi deyimini İsa'nın ve şakirtlerinin ve Hıristiyanlık öğretisinin bütününü içeren bir kavram olarak kullanıyoruz.

geçirmişti.[3] Bu dönem içinde Antakya'daki tarikat gelişerek, Arabistan eyaletinde kurulan kiliseyi de denetimi altına aldı. Antakyalılar Elence dua ediyorlar, Filistin ve Suriye'deki Hıristiyanlar ise Aramca dua ediyorlardı. Bu arada Elenleşmiş Asurlar da yavaş yavaş Hıristiyanlığa geçmeye başlamışlardı. Mezopotamya'daki Elen kentlerinin dışında yaşayan Asurlar, kendi kiliselerinde klasik Asurca diliyle dua ediyorlardı. Bu durum Elen ayin biçimlerinin tamamlanıp, yayılmasına kadar sürmüştür. Bu dönemde Elenleşmiş Asur din adamı İgnatius'un, Pavlus gibi yazılarını klasik Asurca yerine, Elence yazdığını görüyoruz. Bu din adamı için Asurca, barbarların kullandığı bir dildi.

İsa'ya saygınlık gösteren ilk halk, aynı toprağın insanları olan Galilee halkıydı. Bu halkın bir kesimi İsa'yı görmemişti, ama en azından Vaftizci Yuhanna'yı tanıyorlardı. İsa, Aramca konuşulan bir bölgenin çocuğuydu ve doğal olarak, Yahudi olmasına rağmen, İbranice bilmiyor ve Aramca konuşuyordu. O tarihlerde İbranice yalnız tapınaklarda ve Yahudi uleması olan Farisiler tarafından konuşulan ve yazılıp okunan bir dildi. Bu dil karmaşası Musa'nın kurduğu dine bağlı bir Yahudi olan, ama bu dini içinde bulunduğu yozluktan kurtarıp, reforme etmek isteyen İsa'nın etnik kökeni üzerine, bugün bile süren tartışmalara yol açacaktı.

Batı Arabistan'da Hıristiyanlık Öğretisinin Yorumu

Roma egemenliğinin erken döneminde Suriye yönetimi altındaki Nabat devletine dokunulmamış, yalnız vergiye bağlamakla yetinilmişti. Nabatya, Suriye ve Partlar arasında tampon bölge işlevi görüyordu. Arabistan eyaletini genişletmek, Fırat'ı aşmak isteyen İmparator Trayan, Nabatya'yı doğrudan kendi yönetimi altına almaya karar verdi ve 105 yılında Suriye Valisi Palma, Nabatya'nın ikiz başkentleri olan Bostra/Boşra ile Petra'yı ele geçirdi. Arabistan eyaleti 106 yılında yalnız Boşra tek başkent yapılarak yeniden biçimlendirildi. Eyaletin diğer önemli bölgeleri Trachonitis/Leya, Batenya, Auranitis/Havran, Ammonitis/Balka ve sınırları belirlenmemiş olan ve Moabiler'in oturduğu Moab bölgesiydi.

3 *İncil*, Gal: I, 21-22.

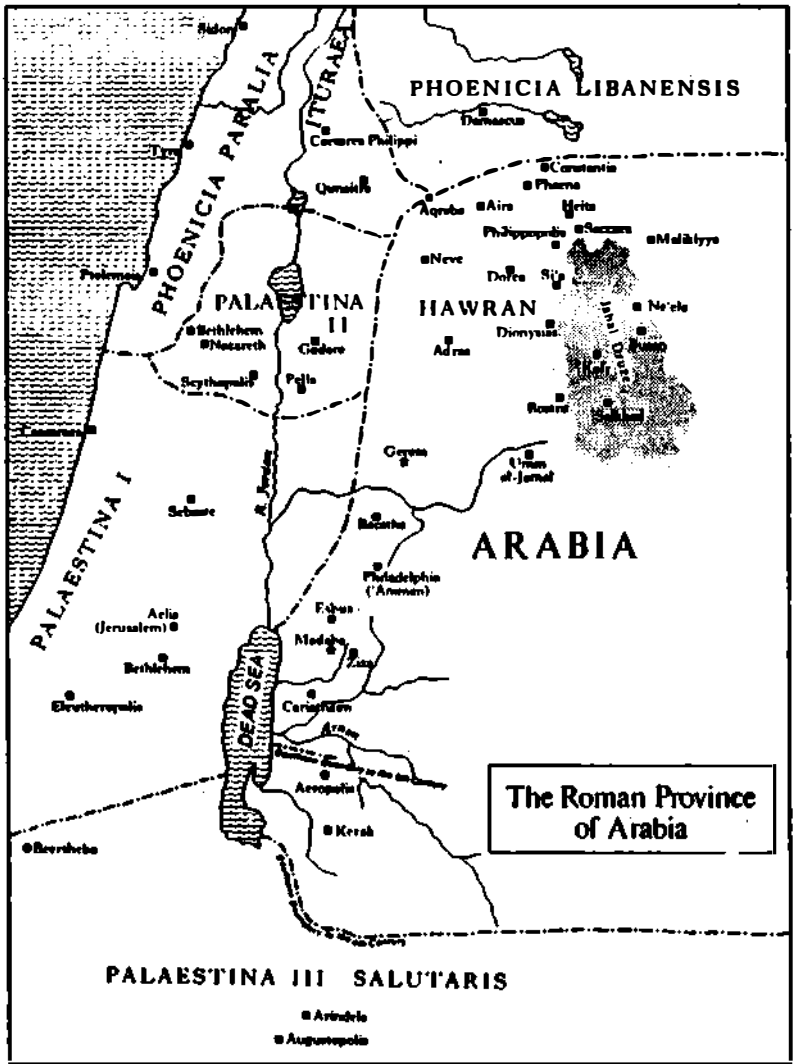

Roma İmparatorluğu'nun Arabistan Eyaleti

Bugünkü adıyla Boşra kenti, yakın kentlerden birinde doğmuş olan İmparator Arap Philipus zamanında büyütüldü, genişletildi. 358 yılında da Arabistan ve Filistin eyaletleri birleştirilerek, merkezi Elousa olan yeni ve büyük bir Arap eyaletine dönüştürüldü. Bu eyalete Palestina Tertia veya Salutaris adı verilmişti.

Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde, bu yeni dinsel öğreti içinde muhalif bir düşünce akımı ortaya çıkmıştı. Antikçağın önemli bir felsefe akımı olan Gnosis veya Gnostisizm'den kaynaklanan bu akım, kilise babalarını epey uğraştırmıştır. Gnostikler, Hıristiyanlık öğretisini sorgulayan ilk yorumculardır. Gnostikler'in Hıristiyan kilise babaları tarafından "sapkın" sayılmalarının nedeni, ancak imanla inanılabilen, daha doğrusu iman gücüyle kabul edilen kilise dogmalarına karşı çıkmalarıdır. Yeni Platoncu düşüncenin özünü oluşturan, evrenin tanrıdan çıktığı ve yayılarak maddeleştiği inancını savunan Gnostikler'e göre, tanrısal gerçek doğalaşarak kendini açığa vurmuş ve bilinmeyen yanı pek kalmamıştı. Tanrısal gerçeği kavrayan bir kişinin tanrı olabilmesi, kendi isteğine bağlıdır. İlk Gnostikler'den Simon Magus da kendisinin, İsa'nın, yani tanrının maddeleşmiş bir biçimi olduğunu söylüyordu.

Bölgedeki Aramlar'ın *İncil*'i[4] yorumlamaları ile Antakya, Anadolu ve İskenderiye bölgelerindeki Elenistik *İncil* yorumları arasında farklılıklar vardı. Aramlar'ın yorumları "semitik" bulunuyordu, ama aslında Musevi-Hıristiyan kökenli yorumlamaydı. Elen kültürel ağırlığının öne çıktığı Nabatya, Fenike ve Lübnan'da Aramlar'ın görüşleri kök salamadı; bu bölgelerdeki kiliseler Elenistik temel üzerine oturtulmuştu. Bu nedenle Aram Hıristiyanlığı Edessa/Urfa ve çevresinde[5] ve konuşma dilleri Aramlar'la ortak olan Asurlar'ın yoğun olduğu Mezopotamya'da yayıldı.

4 Burada henüz İsa'nın ve takipçilerinin yaşadığı yıllarda, ilk öğretinin, Hıristiyanlık kültüne ve yeni bir dine dönüşmesi sırasında ortaya çıkan çeşitli yorumlardan yalnız ikisini ele alıyoruz. Daha sonraki yüzyıllarda ve hatta günümüze kadar bu yorumlar sürmüştür. Ancak bu arada Hıristiyanlığı yeni yorumlar getirerek açıklayanlar da olmuş ve böylece çeşitli Hıristiyan mezhepler ve tarikatlar oluşmuştur.

5 Günümüzdeki Güneydoğu Türkiye. Urfa'nın eski adı olan "Urhoy" Asurca'ydı. 216 yılına kadar bağımsız bir krallık olan Urfa, bu tarihten sonra Roma egemenliği altına girdi ve Edessa adını aldı. Daha sonraki yüzyıllarda da bu tutmayan Edessa adı ortadan kalkarak sırasıyla Urhoy ve Urfa oldu.

Hıristiyanlığın Gnostik yorumu İsa'nın insan yanına vurgu yapıyor, Aram yorumu ise tanrısal yanını öne çıkarıyordu. Çok yalın bir ayrım gibi görünmesine rağmen, bu iki görüşle Bizans resmi görüşü arasındaki tartışmalar ve bu tartışmaları izleyen kanlı çatışmalar yüzlerce yıl sürmüştür.

Bizans resmi görüşü adını verdiğimiz Ortodoks teoloji, Musevilik ve İslam'da olduğu gibi kutsal kurallar, dogmalar olduğunu ve bu nedenle de kendi yorumu dışındaki yorumları "sapkınlık" saydığını ilan etmişti. Kilise dogmalarına karşı çıkan "sapkın"dı; *İncil* tartışılamazdı. Kısacası tartışma olmayan yerde, bilim olmayacağına göre, diğer iki tektanrıcı dinde olduğu gibi ilahiyat, dinbilimi de yoktu.

Batı Suriye'deki Elence konuşulan Arap Hıristiyan kiliseleri ve Süryanice konuşulan kiliseler, bu tartışma ortamının içinde doğal olarak resmi dinin baskılarına karşı cephe aldılar. Kilise babalarının, özellikle Origen'in[6] Arabistan gezisi, bölgede Hıristiyanlığın hızla yayıldığını ve önem kazandığını gösterir. İmparator Alexander Severus'un (222-235) sarayındaki Hıristiyanlar arasında Arap kökenli bilimadamı Julius Africanus da bulunuyordu. Suriye'deki Seleukis hanedanı, Roma egemenliği altındaki geleceğini dinsel bir senkretizmde görüyordu ve bu nedenle de Hıristiyanlar'a bazı ayrıcalıklar tanımıştı. Dinlerinin gereğini serbestçe yerine getiriyorlar ve yayıyorlardı.[7]

Kısaca Arap Philip olarak tanınan İmparator Marcus Julius Philippus (224-249) Arap kökenli bir Hıristiyan'dı ve Kudüs'ün ilk Arap piskoposuydu. Şam ile Boşra arasındaki Şuhba köyünde, Hıristiyan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmişti. Öte yandan Philip, hükümranlığı sırasında putatapar bir egemen gibi davranmıştır. Ama özel yaşamında Hıristiyan'dı. Hıristiyan tarihçi Orosius, onun İsa'nın onuruna festivaller düzenlediğini yazar.[8]

6 Eusebius, *The Ecclesiastical History and the Martyrs of Palestine*, çev. H. Jackson Lawlor ve J. E. L. Oulton, 2 cilt, Londra, 1927, VI. 19, 15.

7 Eusebius, *aynı eser*, VI. 3-4. Bu Suriye-Arap Hıristiyanlığının kökeni İmparator Septimus Severus'un (193-211) Emesa/Homs'un Arap beyi Julius Bassianus'un kızı Julie Domna il evlenmesine dayanır. Bu hanedan tarihte Samsigaramlar adıyla tanınıyor. Oğulları Caracalla'nın hükümranlığının (211-217) ardından yeğeni güneş tapımı rahiplerinden Alexander Severus Roma tahtına oturmuştu.

8 Aktaran J. Spencer Trimingham, *Christianity Among the Arabs in Pre-Islamic Times*, Londra ve New York 1979, s.58.

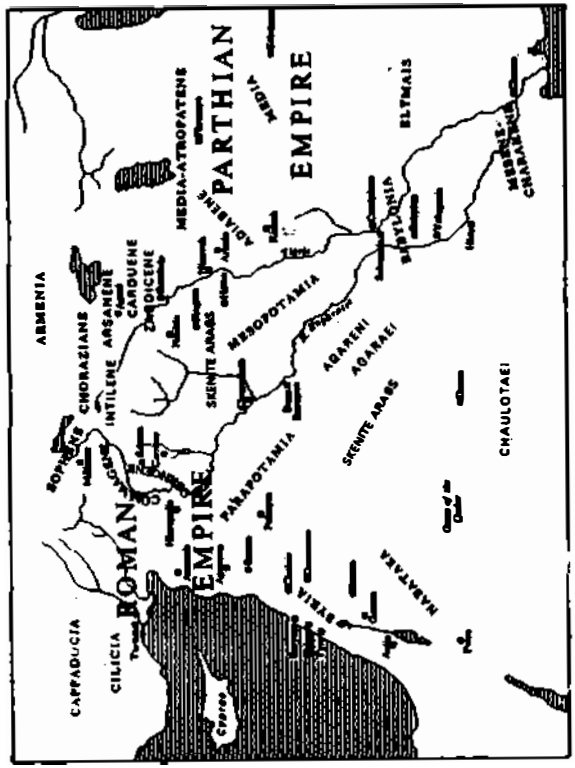

Roma-Part Çatışma Bölgesi. İÖ 64-İS 226.

Palmira kent devleti genişlemiş ve Ortadoğu'daki Roma egemenliğine meydan okuyan, güçlü bir Arap devletine dönüşmüştü. Suriye çölünün ortasındaki Palmira, Suriye ile Mezopotamya arasında bir köprübaşıydı. Kentin kültürü Elen etkili Aram-Arap kültürüydü. Ticarete dayanan bir ekonomisi olan Palmira karma kültürlü ve yine karma dinli bir merkezdi. Kentte Palmiralılar'ın komutası altında bir Roma garnizonu bulunuyordu. Palmira Kralı 2. Udhaynat'ın, 267 yılında oğlu Vaballathus/Vahb-Allat tarafından öldürülmesinden

sonra, annesi kraliçe Zenobia/Beth-Zebina, yönetimi oğlu adına eline aldı. Zenobia; Kilikya, Mezopotamya, Suriye, Fenike, Filistin ve Arabistan'ın büyük kesimlerini fethederek ülkesinin sınırlarını genişletti ve devleti güçlendirdi. Petra kentini ülkenin başkenti yaptı.

Arap birliklerinin Farslar'a vurduğu darbeden, Roma'nın politik istikrarsızlığı kraliçe Zenobia'yı bağımsız bir Arap imparatorluğu kurmaya itti. Romalılar'la işbirliği yerine, Roma'ya meydan okudu. Bu arada kraliçenin komutanlarından Zabdas Mısır'ı fethetmişti ve Batı Anadolu'ya sefer yapmaya hazırlanıyordu. Ama yeni Roma İmparatoru Aurelius, Zenobia'nın ordularını 272 yılındaki bir meydan savaşında dağıttı ve zaferden sonra Doğu'nun Kraliçesi'ni Roma sokaklarından geçirerek başkente getirdi. Zenobia'ya kraliçeliğine uyan bir saygı gösterildi ve bu hırslı Arap kraliçesi yaşamının sonuna kadar Roma dışındaki Tibor'da emrine tahsis edilen bir villada yaşamaya mahkûm edildi.

Palmira'da Hıristiyanlığın erken dönemi üzerine pek fazla bir şey bilinmemektedir. Yalnız Palmira piskoposu Marinos'un Nikeia/İznik konsiline katıldığını biliyoruz. Zenobia'nın yenilgisinden sonra, Palmira Arap Hıristiyan merkezi olamadı. Buna rağmen arkeolojik kazılar bu yörede bir dizi kilisenin varlığını ortaya çıkarmıştır.

Bu dönemde Hıristiyanlık öğretisi doğal yollarla yayılıyordu. Bazı ilahiyatçıların vurguladıklarının tersine, bu bölgede Hıristiyan kıyımları olmamıştır. Tek olaylar kuşkusuz istisnadır, sözünü ettiğimiz toplu kıyım olaylarıdır. Suriyeliler'in çoğu Süryanice konuşan Araplar'dı; örneğin Emessa/Homs kentinin çevresindeki kiliselerin piskoposu Sylvanus Süryanice konuşan bir Arap'tı.[9]

Origen'in bölgeyi dolaştığı 2. yüzyılda İdumaea'nın Nabat halkı arasında çok sayıda Hıristiyan vardı. George Adam Smith "Hıristiyanlık Filistin'in diğer bölgelerinden önce Şephelal'ı fethetti ve bu fethin öyküsü,

9 Eusebius, *aynı eser*, IX. 6. Eusebius'un Sylvanus'u "Emesa/Homs'un çevresindeki kiliselerin piskoposu" biçiminde tanıtması doğrudur. Çünkü yazar aynı bölümde Homs'un putperest bir kent olduğunu, kente hâkim olan Arap hanedanının ve kentte oturan Araplar'ın güneş tanrısı Elagabal'a taptıklarını söylüyor. Kentte bu tanrının adına yapılmış çok görkemli bir tapınak bulunduğunu da ekliyor. Sylvanus'tan sonra atanan Anatolius, piskoposluk merkezini Homs'a taşıyan ilk piskopostu.

aynı zamanda bir kahramanlık öyküsüdür" demiştir.[10] Fetih sözcüğü belki biraz yanlış anlaşılmalara yol açabilir, ama bölgedeki Hıristiyanlar Romalılar'dan çok çekmişler ve çok kurban vermişlerdi. İlginç bir olgu da, bu Hıristiyanlar'ın çoğunun Bedeviliği bırakıp, yerleşik düzene geçmiş köylüler olmasıydı.

Makabiler'in 68 yılında Roma boyunduruğuna başkaldırmalarından ve 71 yılına kadar süren savaştan yenik çıkmalarından sonra, bölgedeki Araplar'a dokunulmamış, kaçanlar tekrar köylerine dönmüşlerdi. Bu Arap köylüler Elenistik kent Hıristiyanlığı'nın etkisi altındaydı. Daha sonraları 4. yüzyılda bölgeye gelen Süryani misyonerler bu köylüler arasında kendi Hıristiyanlık öğretilerini, Hıristiyanlığın Süryani yorumunu yaydılar. Elenistik Hıristiyanlar Yudea ve bir liman kenti olan Caesarea'da yoğunlaşmışlardı. Kırsal bölgelerde yaşayanların üzerinde pek fazla etkileri yoktu. Ama Neopolis/Nablus'lu Justin Martyr gibi Elenleşmiş Hıristiyanlar köylüler arasında rahatça çalışıyorlardı. Öte yandan Elenleşmiş eski kült merkezleri olan Gazze ve Rafia gibi kentlere Hıristiyanlık henüz girememişti.

İmparator Constantinos 325 yılında, Hıristiyanlığın çeşitli yorumlarının tartışılması için İznik konsilini topladı. Bu toplantıya İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde görev yapan piskoposlar katıldılar. Burada konumuzu ilgilendiren şu görünümdür: Antakya Patrikhanesi'ne bağlı Filistin, Fenike, Suriye, Kilikya, Arabistan ve Mezopotamya'dan 66 piskopos ve 10 piskopos yardımcısı gelmişti. Arabistan eyaletinin temsilcileri Boşra piskoposu Nichomachus, Philadelphia/Amman piskoposu Kyrion, Esbus/Hesban piskoposu Gennadios, Dionysias/Suvayda piskoposu Severus ve Betanya'daki Aere/Şanamaya kentinin piskoposu Sopatros'tu. Ayrıca Akaba, Palmira ve Şam piskoposlarının yanı sıra, göçebe Arap Tayy aşireti de kendi piskoposları Pamphilos'u bu konsile temsilci olarak göndermişti.[11]

Hıristiyan kültürünün temeli "kendisiyle dünyayı barıştırarak, suçlarını onlara saymayarak ve bize barışma kelamını teslim etmiş

10 George Adam Smith, *The Historical Geography of the Holy Land*, London 1896, s.239. Ova anlamına gelen Şefala'ya, Necef'ten gelen İdumaen aşireti yerleşmişti. Zekarya, "Yeruşalim'de halk oturmakta ve şehir rahatken onun çevresindeki şehirlerde; Neceb'de ve Şefala'da halk otururdu" der. *İncil*, Zekarya: 7.7.

11 J. Spencer Trimingham, *aynı eser*, s.66.

olarak Allah Mesih'te idi"[12] dogmasıdır. Süryaniler bu dogmayı sevinçle kabul etmişlerdi. Konsil, İsa kültü ile diğer Mesihçi kültler arasına kalın bir çizgi çekti. Süryaniler İznik belgesini, İsa Mesih'in doğasının Tanrı/Baba ile birleşerek tek bir doğaya dönüşmesi olarak yorumladılar. Bu yorumun pratikteki anlamı, İsa'nın tanrı olduğu idi. Böylece kilise babalarını yüzlerce yıl uğraştıran tekdoğacı/monofizit dogma berraklık kazanmıştı. Bu konuda çeşitli referanslar vereceğiz ve konumuz Araplar olduğu için bu "izmler" üzerinde burada fazla durmayacağız.[13]

Mezopotamyalı bir Süryani diyakonu olan Audius/Avd 337 yılında ortaya çıkarak, yeni bir görüş getirdi. Avd, piskoposların ve kilise hiyerarşisinde yer alan diğer din adamlarının çok lüks bir yaşam sürdürdüklerini ve bunun İsa'nın öğretisine taban tabana karşıt olduğunu savunuyordu. Yapılacak iş yalnızca, yalın bir yaşam sürdürmek ve insanlara hizmet etmek, onlara "Hıristiyanlık müjdesini" götürmekti. Avd'ın kurduğu bu Asketik hareket çok geçmeden genişledi; Arabistan, Mezopotamya ve Filistin'de taraftarlar kazandı. Kilise babaları doğal olarak lüks yaşamlarından vazgeçmeye niyetli olmadıkları için Avd'ı İmparator Constantinos'a şikayet ettiler. Avd İskitya'ya sürüldü ve orada, Keltler arasında misyon çalışmaları yaptı. Öte yandan taraftarları Arabistan, Mezopotamya, Filistin'de ve Toros dağlarında manastırlar kurdular ve Avd'ın öğretisine uyarak Asketik bir manastır yaşam düzenini gerçekleştirdiler.[14]

Epiphanius, bunun gibi hareket ve tarikatların Arabistan'da yaygın olduğunu anlatır. Yazara göre, Gnostik tarikatlardan olan Valesianlar tarikatı, adı latinceleşmiş bir Arap olan Valens tarafından kurulmuştu. Merkezleri Philadelphia/Amman yakınlarındaki Bakatha'daydı. Miriamcılar tarikatı ise Meryem Ana'nın "ilk doğan çocuğu" İsa'dan önce başka çocukları olduğunu söyleyerek bir Meryem Ana kültü ve tarikatı oluşturmuşlardı. Meryem Ana'yı tanrıça kabul ediyorlar, ona tapıyorlar ve Trakya kökenli bir geleneği iz-

12 Korintoslular'a: II, 5, 9.
13 Bu konuda bkz. Mehmet Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, 1, İstanbul 1987.
14 C. J. Hefele, *A History of the Christian Councils*, 4 cilt, Beyrut 1894, s.334-341.

leyerek, pişirdikleri kutsal çörekleri tapınaklarında Meryem Ana'ya kurban ediyorlar ve daha sonra bu çörekleri törenle yiyorlardı. Bu tarikat Suriye'nin batısında da yayılmıştı.[15]

Önemli bir metin de, 3. yüzyılda (215-260) yazılan *Didascalia of the Apostles*'dır.[16] Bu eser Elence yazılmış, sonra Süryanice'ye çevrilmiş. Özgün yazma kaybolduğu için eldeki bu Süryanice çeviride, Arabistan eyaletindeki Elence konuşulan kiliseler anlatılıyor. Bu kiliselerde Elence konuşanlar yalnız Araplar değil, Süryani Hıristiyanlar da bu kiliselerin üyeleri arasındalardı.

A. Harnak bu kitabın bir bölümünü şöyle özetlemiş:

"Didascalia Apostolorum... 3. yüzyıl ortalarında veya ilk yarısında Arap veya Süryani (Elence konuşanlar) kiliselerinde yaşamın örgütlenmesi üzerinde bilgi veren eşsiz ve değerine paha biçilmez bir kaynaktır. Achelis[17] bizim için bir resim çizmiştir. Bu resim bir köy cemaatinin değil, ama önemli bir kentteki (Bostra?) büyük bir kilisenin portresidir ve gelişen Hıristiyanlığın ana akıntısının çok uzaklarındadır... Bu çevrede Yahudiler ve Musevi-Hıristiyanlar yaşıyorlardı ve kilisede de hafif bir Musevi-Hıristiyan ögesi belirgindi... Tek bir kilise yapısı; kiliseyi yöneten iki diyakon. Kilise üyelerinin çoğunun orta sınıfa mensup oldukları, üyeler arasında ancak birkaç zenginin de bulunduğu görülüyor; ama kilise tamamen yoksu' üyelere dayanıyordu. İbadet bazen kadın erkek karışık yapılıyordu... Sevgi bayramları (ibadetten sonra) zengin Hıristiyanlar'ın yoksul kardeşlerini davet ettikleri ziyafetlerdi. Piskoposun da her zaman onlarla birlikte olduğu görülüyor. Gezginlere karşı konukseverlik bu kilise yaşamının hâlâ bir parçasıydı ve keza yoksul üyelere sahip çıkma görevi de."[18]

Batı Suriye'de Arap Kilisesi

Nabatlar'ın bölgeye güneybatı Arabistan'dan göç ettikleri biliniyor. Nabatlar göçebeydi, ama gelişmiş bir tarım teknolojisini de birlikte ge-

15 *Epiphanius Panarion or the Refutation of all the Heresies*, ed. W. Dindorf, 5 cilt, Leipzig 1859-1862.

16 D. Gibson, *The Didascalia Apostolorum in English Translation*, Londra 1903; R. H. Connely, *Didascalia Apostolorum, The Syriac Version*, Oxford 1929.

17 H. Achelis, Süryanice metni *Die Syrische Didascalia* adı altında Almanca'ya çevirdi. Leipzig 1904.

18 A. Harnack, *The Mission and Expansion of Christianity in the First Three Centurius*, Londra 1908, s.157-158.

tirmişlerdi. Yordan ırmağının batısındaki bölgede, Habeşistan/ Etiyopya'nın dağlık yörelerine göç eden diğer Nabat aşiretleri gibi, bir tarım sistemi kurdular. Yeni yerleşme bölgesinde, yerleşik halkın temelini oluşturduğu bir hanedanlık örgütlediler; bu devletin gelir kaynağı halktan alınan vergiler ve ticaret ekonomisinden gelen gelirlerdi. Habeşistan'a yerleşenlerin tersine, kendi etnik karakteristiklerini kaybetmeden, Akdeniz ile Dicle arasında konuşulan hâkim dil olan Aramca'yı resmi dil olarak seçtiler. Arapça bir süre konuşuldu, ama Aramca ve diğer Arap lehçelerinin etkisiyle değişime uğradı. Nabatlar Elenistik kültüre karşı da kendilerini kapatmadılar. Saray erkanı, bürokrasi ve ticaretle uğraşanlar, örneğin iki ad taşıyorlardı. Kral 4. Aredas'ın (9-40) hükümran olduğu dönemden kalan yazıtlarda, bu kralın halkını seven, halkını koruyan anlamına gelen Elence Philopatris ve Aramca "vahem ammu" ünvanlarının yan yana yazıldığı görülüyor.

Hıristiyanlığın hızla yayılması Nabatlar'ı da etkiledi. Halep ve Ölü Deniz arasındaki kentlerde halk hızla Hıristiyanlaşırken, kırsal kesimdeki çiftçiler arasında Hıristiyanlık yavaş ilerliyordu. Çalışkan Nabatlar, Romalılar'ı ve Roma'nın müttefiki Palmira'yı tarım ürünleriyle besliyor ve bu arada kurtarıcı İsa Mesih'e tapıyorlardı.

Nabatlar'ın kurdukları sistem, Romalılar'ın Nabat devletinin bağımsızlığına son vermelerinden önce de işlevini görüyordu. Hanedan aynı zamanda rahip olan bir kral tarafından temsil ediliyordu. Kralın gücü orduya ve gelişmiş bir yönetim sistemine dayanıyordu. Kırsal kesimde Nabatlar'ın etnik tanrısı Dhu Şara'ya tapınma, tanrıların önce Romalılaşması, ardından da Hıristiyanlığın yayılmasıyla ortadan kalkmıştı.

Hıristiyanlığın hızla yayılmasıyla Nabat devletinin güçten düşmesi arasında bir koşutluk çizilebilir. Çünkü Nabat devletinin Hıristiyan Roma'ya bağlanması bu yeni ve tektanrıcı dinin de etkisiyle olmuştur. Öte yandan Romalılar eski dini, tapınaklarda tapınmayı tasfiye etmişlerdi. Bugün Petra'da bu tapınakların görkemli kalıntılarını görmekteyiz. Ama birçok tapınak da, Hıristiyanlık kültürünün gereksinimlerini karşılamak için kiliseye çevrilmişti. Örneğin, Şam'daki Jupiter tapınağı, İmparator Thedosius zamanında yeniden inşa edilerek görkemli bir katedrale, Vaftizci Yuhanna katedraline dönüştürüldü. Bu dönemden kalma yazıtlar, daha sonra Emevi camisi olan bu yapıda muhafaza edilmektedir.

Kuzey'deki Nabatlar kültürel kimliklerini kaybederek, karma Suriye kültürünün içinde, kültürel bir erimeden geçtiler. Tarım topluluklarında, dini sistemlerin çevresi mitolojik ritüellerle örülüdür. Bir çiftçi tektanrıcı Hıristiyanlığa geçip, artık Hıristiyan olduğu zaman, eski mitosları hemen bir yana atıp yeni kurallara bağlamaz. Ortaya eskinin yeniye uygulanarak sürmesi biçiminde yeni mitoslar çıkar. Bu yeni kült de tanrının ölümü ve yeniden dirilmesi temelinde kurulmuştu ve oluşturulan yeni bir mitosa bağlanmıştı. Çiftçi Elenler gibi her yıl ölen ve dirilen bir tanrıya değil de, bir kez ölmüş ve bir kez dirilmiş bir tanrıya, İsa'ya tapınılıyordu. Üstelik bu yeni tanrı insanların işledikleri günahların kefaretini, kendini kurban ederek ödemişti; özverili bir tanrıydı.

Üçüncü yüzyılda İdumaea'daki Nabat çiftçiler arasında da Hıristiyanlık yayılmıştı. Nelson Glueck, Idumaea'ya bağlı bir bölge olan Necef çölünde üç yüz kadar erken Hıristiyan yerleşim birimi belirledi.[19] Bölgedeki en eski kilise 390 yılında yapılmıştı. Bir kilise kalıntısındaki zengin semboller ve kilise yapısının Bizans üslubu taşıması, bölgede Doğu Roma Hıristiyanlığı'nın etkisini gösteriyordu. Etnik karışımların ve kültürlerin yoğun olduğu bu bölgede iki Kudüs piskoposunun Arap olduklarını, adlarından öğreniyoruz. Bu piskoposlar, Mazabban (piskoposluk dönemi 253-264) ve Zabda (piskoposluk dönemi 297-301) idi.[20]

Dilleri Elence olan bu Hıristiyanlık Fırat üzerinden Mezopotamya'ya sıçradı. 150 yıllarında Urfa'da etkindi; 200 yılında bu kentin hâkimi olan Arap hanedanı Hıristiyanlığa geçti. Güneyde Fırat kıyısındaki antik Dura kentinde kazı çalışmaları yapan arkeologlar, 232 yılında yapıldığı saptanan bir kiliseyi gün ışığına çıkardılar. Ama daha ilerde göreceğimiz gibi, Mezopotamya Hıristiyanlığı ile Arabistan, Fenike ve Lübnan Hıristiyanlığı arasında büyük farklılıklar vardı. Fırat yöresindeki Hıristiyan kültü başından beri Süryanileşmişti. Romalı Hıristiyan yazarlar, eserlerinin geniş bir çevrede okunmasını sağlamak için, Süryanice'ye çevirtiyorlardı. Öte yandan Süryani Kilisesi de, Hıristiyanlığın Aram yorumunun etkisi altındaydı.

19 Nelson Glueck, *Deites and Dolphius: The Story of the Nabataens*, New York 1965, s.527.

20 *Aynı eser*, s.527.

Romalılar'ın Arabistan eyaletinde, bir başka deyişle Arabistan yarımadasında yavaş yavaş kiliseler yapılıyor ve özellikle beşinci ve altıncı yüzyıllarda yoğun bir Hıristiyanlaşma süreci yaşanıyordu. Kilislere halk arasında, dua evleri veya tapınaklar deniyordu. Arabistan'daki ilk kilise, İmparator Julianus'un Umm el-Camal'da, 345 yılında yaptırdığı kilisedir.[21] Aynı bölgede, Şuhba'nın kuzeyindeki Hit'te Aziz Sergius/Sarkis adına, yine aynı yılda bir kilise daha yaptırılmıştı.

Bu bölgeye ilişkin malzemenin çoğu Elence'dir, ama bu metinlerdeki Arap ve Aram özel adlarının çoğu Elence ve Latince yazıldığı için anlaşılabiliyor. Avad veya Havran'daki bir yazıtta geçen Musalla ve Rabbuk adları gibi.[22]

Cebel Dürzi'de, Kafr'da 392 yılında yapılan bir kilisenin kalıntılarının ortaya çıkarılmasına rağmen, bölgede çoktanrıcı inançlara bağlı cemaatler ve halklar çoğunluğu oluşturuyordu. Nabatlar'ın hepsi Hıristiyanlığa geçmemişti ve Avas'taki tapınaklarında kendi etnik tanrıları olan Theandrit'e tapınıyorlardı. Bunun yanında tapınaklardan bozma kiliselere veya Zorara/Ezra'da, 515 yılında Aziz Yorgos adına yapılan kilise gibi, bir tapınağın hemen yanı başına yapılan kiliselere de rastlanıyordu.

Arabistan, Fenike ve Filistin'in Aramca konuşan yerleşik halkının etnik kökenleri Arap'tı.[23] Bu bölgelerin sınırları dışında ise göçebe Araplar'ın aşiret sistemi başlıyordu. Bu aşiretler Roma yönetiminin Pilark ünvanını verdiği aşiret başkanları tarafından yönetiliyordu. Yazıtlardan elde edilen bilgilere göre, ikinci yüzyılda Mucalid, Aus ve Hacrac aşiretleri Suriye'nin güneydoğusuna döndüler ve daha sonra da Hicaz'a yerleştiler; buna karşın Banu Ghassan gibi diğer aşiretler Suriye'den ayrılmadılar.

Öte yandan Batı Suriye'de güneş kültü gücünü sürdürüyordu. Hıristiyanlık, güneş kültü yerine saygınlığı olan Peygamber Elias kültürünü getirmeyi denedi. Havran'daki Nabatlar, Elias'ın adını Aumos'a döndürdüler ve eski bir Nabat tanrısı olan Aumos'a tapınmayı sürdürdüler. Aumos tapınağı Deyr el-Laham'daydı.

21 Umm el-Camal kilisesinin kalıntıları bugün Kuzey Ürdün'de, Mafrah yakınlarındadır. Burası önemli bir Nabat ve güçlü bir Hıristiyanlık merkeziydi. J. Spencer Trimingham, *aynı eser*, s.76.

22 *Aynı eser*, s.76.

23 *Aynı eser*, s.78.

Hıristiyanlık kültü bölgeye Elenler tarafından getirilmişti. Kilise ayinlerinde kullanılan dil Elence'ydi. *İncil* önce Elence okunuyor, müminlerin anlaması için ardından Süryanice'ye çevriliyordu. Bu olgu ilk Hıristiyanlar'ın Süryanice konuşan halklardan –bu halklar bölgenin yerli halklarıydı– oluştuğunu göstermesi bakımından önemlidir. Eusebius bu konuda şöyle yazıyor: "Filistin eyaletinde hem Süryanice hem Elence bilenler var, ama diğerleri ne birini ne de öbürünü biliyorlar. Piskopos Süryanice biliyor, ama konuşmuyor. Her zaman Elence konuşuyor ve yanındaki diyakon, piskoposun söylediklerini Elence'den Süryanice'ye çeviriyor; herkes böylelikle ne dendiğini anlıyor. Kilise okulundaki dersler de Elence, ama her zaman, cemaatin anlaması için Süryanice'ye çeviren biri bulunuyor."[24]

Çeşitli antikçağ ve kilise tarihçileri, Hıristiyanlığın Arabistan'ın her yöresine rahatça giremediğini, bazı bölgelerde çok tanrılı inançlarından ödün vermeyen Araplar'ın direnişiyle karşılandığını yazarlar.

Bu yıllarda, örneğin 390 yılında birçok kentte çoktanrıcı inançlara bağlı Araplar yaşıyordu ve kendi tapınaklarında kendi tanrılarına tapıyorlardı. Arabistan'da Petra ve Aeropolis'te; Filistin'de Gaza ve Rafia'da; Lübnan'da Heliopolis'te ve Suriye'de Asi Irmağı kıyısındaki yerleşik halklar Hıristiyanlığa karşıydılar ve eski inançlarına bağlılığı sürdürüyorlardı. 2. yüzyılda Galilee'ye kalabalık bir Yahudi topluluğu yerleşmişti ve bu yöreye Hıristiyanlığın ayak basması hemen hemen imkânsızlaşmıştı.[25]

4. yüzyılın sonlarında, 6 Ocak Meryem Ana yortusunda, Petra'daki bir kilisede Arapça ilahiler okunuyor ve Meryem Ana'nın adı Ka'b (Bakire) olarak geçiyordu; İsa'ya ise Arapça Dhu Şara adı verilmişti. Burada Elen ve Süryani Hıristiyanlığı'nın yanı sıra, Araplar'ın ayinlerinde kendi dillerini kullandıklarını görüyoruz. Ayin Arapça olunca Meryem ve İsa'nın adları da kuşkusuz Arapçalaşıyordu.

24 Eusebius, *The Ecclesiastical History*... s.332. Eusebius'un burada sözünü ettiği Filistin'de konuşulan Süryanice'ydi ve Urfa'da konuşulan Süryanice'den farklıydı. Daha sonraları Filistin'deki bazı Süryanice konuşan gruplar, kendilerini tekdoğacı/monofizit Süryaniler'den ayırmak için Melkitler adını aldılar. Melkit sözcüğü Süryanice "Melke" (kral) anlamına gelen sözcükten türemiştir ve Bizans resmi kilisesine bağlı Süryaniler'i belirtmek için kullanılıyor. Melkitler bugün Antakya, Mersin, Midyat yörelerinde yaşıyorlar. Ayrıca Kudüs ve Lübnan'da da küçük Melkit cemaatleri var.

25 Eusebius, *aynı eser*, s.333-334.

İmparator Theodosios'un çağrısıyla, 381 yılında İstanbul'da toplanan birinci konsile Arabistan'dan dört piskopos gelmişti, ama aralarında Boşra piskoposu yoktu. Bu konsil artık devletin resmi dini olan Hıristiyanlığın, herkesin kabul edebileceği tek bir yorumunun yapılması ve bu yorumun geçerli kılınması için toplanmıştı. Kuşkusuz bu başarılamadı. 431 yılında yine aynı amaçla toplanan Efes konsilinde İstanbul Patriği Nestorios/Nastur aforoz edildi ve Mısır'a sürgün edildi. Bu konsilde karar alınırken Filistin ve Arabistan piskoposları çekimser oy kullanmışlardı. Ama daha sonra İskenderiye Patriği Kyrillos'a karşı çıkmalarına rağmen, Antakya Patrikliği'nin kararlarına uydular.

451 yılındaki Kalkedon/Kadıköy konsiline, Arabistan'dan gelen yirminin üzerinde Arap piskoposu katılmıştı. Bu konsilde Nastur'un diofizit/çiftdoğacı görüşü yeniden ele alındı, ancak iki doğanın birliği olarak formüle edildi. Bu kez de Süryani piskoposlar bu görüşe karşı çıkarak, kabul etmediler ve "İsa'nın insan değil, tanrı olduğu" görüşünden ödün vermediler. Bu konsillerde alınan kararlara katılan Arap piskoposlarının büyük bir kısmı, Elenistik yorumun etkisi altındaydı. Bu piskoposlar kentlerde yaşayan halkı temsil ediyorlardı. Öte yandan, kırsal kesimi ve kent emekçilerini temsil eden piskoposlar Süryaniliğin etkisi altındaydılar ve kararlarda Süryani görüşünü desteklemişlerdi.

513 yılında Antakya Patriği Severus'un başkanlığında toplanan Tyros sinodunda İsa'nın tanrı olduğu dogması bir kez daha kabul edildi. Bizans'ın, Batı Arabistan'daki Süryani Kilisesi'nin alan kazanmasını engelleyecek gücü yoktu. Bir yandan Trakya'da başkaldıran büyük toprak sahipleriyle uğraşıyor, öte yandan Sasaniler'le çarpışıyordu. Böylece Batı Arabistan; Filistin, Suriye, Fenike/Lübnan, Havran; yani Akdeniz kıyıları, Ölü Deniz, Antakya ve bugünkü Güneydoğu Anadolu'da Süryani Kilisesi'nin tekdoğacı dogması kazandı. Süryani Kilise'sini hararetle destekleyenler de, bu yörelerde yaşayan Arap Hıristiyanlar'dı.

530'lu yılların başında İmparator Justinianus, eşi Theodora'nın etkisiyle monofizit dogmayı kabul etti ve Arap aşiret konfederasyonu başkanı Haris bin Cabala'nın hem Suriye'de hem de Mezopotamya'da yaşayan Araplar'ın monofizit dogmayı savunan lideri ve piskoposu olduğuna karara bağlattı ve atanma emrini imzaladı.

KUZEYBATI BEDEVİLERİ ARASINDA HIRİSTİYANLIK

Süper Devletlerin Göçebe Aşiretlere Karşı Politikaları

Kuzey Arabistan, Roma ve Fars İmparatorlukları arasında tampon bölge oluşturuyordu. Sırasıyla Farslar'ın, Ptolemeuslar'ın, Seleukidler ve Romalılar'ın hakim oldukları bu bölgedeki göçebe Arap aşiretleri bağımsızlıklarını hep korumuşlardı. Yerleşik düzene geçmiş olanlarla ekonomik ilişkileri sürüyordu ve bu Bedeviler Romalılar'a vergi vermiyorlardı. Sürekli yer değiştirdikleri için, Romalı vergi tahsildarları, göçebelerden vergi toplayamıyorlardı.

Hadriyanus'un Ermenistan, Mezopotamya ve Assyria/Asuristan (bugünkü Suriye) eyaletlerini kurmasından sonra, eski Nabat bölgesi de, Arabistan eyaleti adı altında Roma eyalet sistemi içine alındı. Bu yeni Arabistan eyaleti, eski Nabat devletinin yoğun nüfuslu bölgelerini içine alacak bir biçimde oluşturulmuştu. Göçebeler küçük yerleşim birimlerindeki ve kentlerdeki halkla ticari ilişkilerini sürdürüyorlar ve Roma'ya vergi vermiyorlardı. Romalılar, Farslar'ın yaptığı gibi, bu göçebe Arap aşiretlerin başkanlarıyla iyi ilişkiler kurdular. Aşiret başkanlarına, "klan lideri" anlamına gelen Phyle sözcüğünden türetilen Pilark ünvanı verildi. Aşiretlerin çoğu böylece Roma İmparatorluğu'nun hizmetine girdiler.

Suriye çölünün batısında bulunan Arap göçebelerine Şafailer deniliyordu. Bu ad, bu aşiretlerin Şam'ın güneydoğusundaki, Şafa adı verilen volkanik bölgede yaşamalarından dolayı onlara verilmişti. Ama kuzeydeki Palmira ve batıdaki Fırat kıyısındaki Dura'ya kadar uzanan bölge onlarındı, ancak esas olarak Cebel Havran'ın doğu yamaçlarında yoğunlaşmışlardı. Şafailer arkalarında, konuştukları lehçeyi güney Arap alfabesiyle yazdıkları binlerce yazıt bırakmışlardır. Bu yazıtlar, İS 1. ve 4. yüzyıl arasındaki süreyi kapsamaktadır.[1] Yazıtların çoğu on iki, hatta on beş kuşağa kadar inen soykütükleridir. Diğerleri yerleşik halkın tapındığı Ba'al Samin ve Dhu Şara gibi tanrılara övgü yazıtlarıdır.

1 Bu yazıtların çözümü için bkz. E. Littmann, *Zur Entzifferung der Safa-Inschriften*, Leipzig 1901.

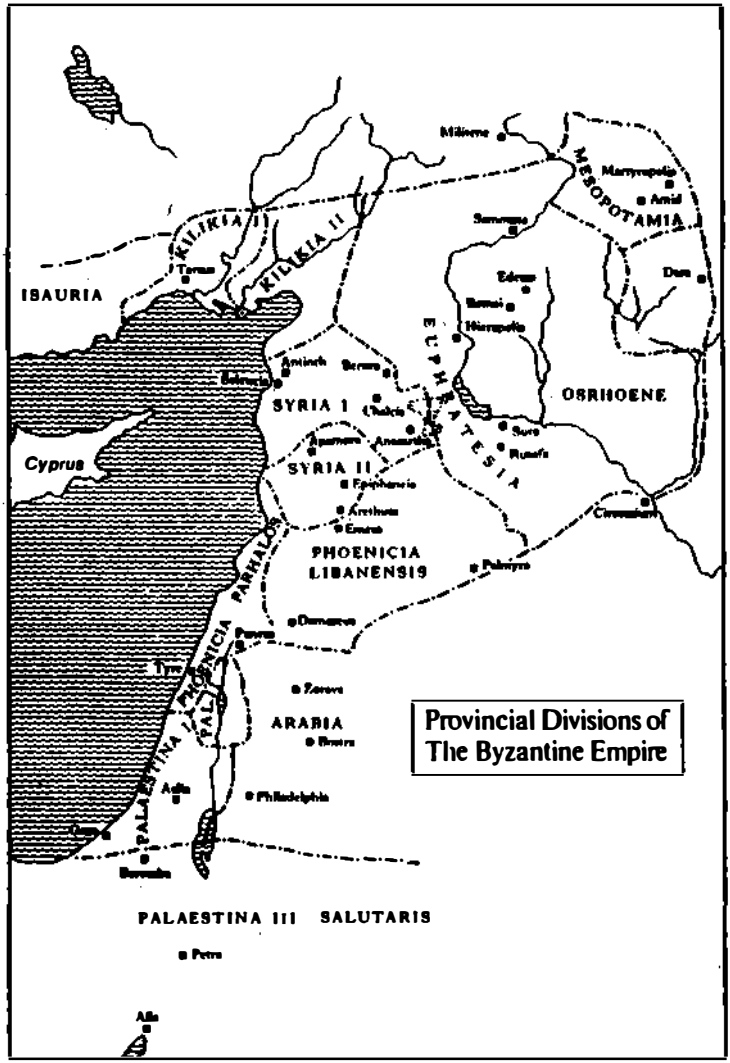

Bizans İmparatorluğu'nun Eyaletleri

Bu göçebe aşiretler kışı Harra'da geçiriyorlar, yazları ise Cebel Dürzi dağlarının doğu yamaçlarına çıkıyorlardı. Bu bölgede yapılan kazılarda ortaya çıkarılan, taştan ev ve koruma surlarının kalıntıları, bu yamaçlara çıkan göçebelerin bir kısmının buralarda yerleşik düzene geçtiklerini gösteriyor.

İbn el-Kalbi, Kral Ardaşir'in, 226 yılında Irak'ı tam denetimi altına aldığı zaman, Tanuk aşiretinin Roma hâkimiyeti altındaki çöllük bölgelere geçtiğini ve orada, kendisine akraba aşiretlerle birleştiğini iletiyor.[2] Şafai aşiretler sağlam bir örgütlenmeyi başaramadılar; Şafailer'in bıraktıkları yazıtlar bu nedenle 4. yüzyıldan sonra ortadan kayboldu.

Romalılar bir Arap hanedanı ile ilişkilerini, geliştirmişlerdi. Uzun bir süreden beri Fırat kıyılarına yerleşmiş olan bu aşiretlerin lideri, kendini bütün Araplar'ın kralı olarak adlandırıyordu. Yazıtlarda Elen alfabesini kullanıyorlardı ve adlarının çoğu da Arapça'ydı. Ayrıca yazıtların bazılarına Hıristiyanlık sembolleri kazınmıştı; bu hanedana bağlı kimi aşiretlerin Hıristiyanlığa eğilimli olduğu belli oluyordu.

Fırat kıyısındaki Namara'da yapılan kazılarda ortaya çıkarılan bu yazıtlar 328 yılı tarihini taşıyor ve İmr el-Kays adında güçlü bir Arap liderinin de varlığını kanıtlıyor. İmr el-Kays, Havran ile hanedanın üssü olan Fırat kıyıları arasındaki bölgeyi egemenliği altında tutuyordu. Bu hanedan Roma ve İran ile ticaret yapıyordu.

Flavia Neapolis/Nablus'ta doğan Justin Martyr (100-165), Hıristiyanlık öğretisini göçebe Araplar arasında yayan ilk misyonerdir. Havran'daki Nabat aşiretleri bu yeni külte Justin Martyr zamanında geçmeye başlamışlardı. Ancak Arap göçebelerinin tümünün Hıristiyanlaşması 350 yılına kadar sürmüştür.

Sasaniler'in Partlar'ı yenerek, hükümranlıklarını genişlettikleri 226 yıllarında, Suriye çölünde iki güçlü Arap aşireti olan Banu Salih ve Tanuk aşiretlerinin sözü geçiyordu. Banu Salih aşireti, aşiretler konfederasyonunu kuran Duc'um hanedanına bağlıydı. Bu hanedanın lideri Romalılar tarafından Pilark olarak tanınmıştı. Bu hanedan Hıristiyanlığı seçti ve konfederasyon içindeki diğer aşiretler de aynı yolu izlediler.

Banu Salih, Boşra'nın doğusundaki çölü kontrolü altına alarak önce çölde hâkimiyet kurdu, daha sonra da Roma otoriteleriyle ti-

2 El-Kalbi, *The Book of Idols*, çev. N. A. Faris, New Jersey 1952, 3, 195.

carete dayanan iyi ilişkiler başlattı. 250 yıllarında bölgeye yeni bir aşiret, Banu Gassan aşireti göç etti. Banu Gassan aşireti de Duc'um konfederasyonu içine alındı. Duc'um hanedanından Davud el-Latik 529 yılında ünlü Deyr Davud manastırını yaptırdı.

Tanuk aşireti ise, Fırat ile Suriye çölü arasındaki göçebe yörelerinde kurulmuş olan bir dizi kent arasında tanınmaya başlamıştı. Bu aşiretin Halkis/Kinnasrin, Epiphania/Hama ve Emesa kentlerinde gücü vardı. Bu kentler yüzyıllardan beri göçebe aşiretlerin panayır ve pazar merkezleri olmuştu ve ayrıca bu kentlerin kıyısında, aşiretin bir kesiminin sürekli kaldığı çadır kentler de vardı. Daha sonraları Tayy aşireti de, Kinnasrin yakınlarına yerleşti. Suriye'deki bütün bu aşiretler yeni külte bağlanarak Hıristiyanlığa geçtiler.

İmparator Valens zamanında batı Tanuk federasyonu lideri ölünce, yerine karısı Maviya geçti. Daha önce de gördüğümüz gibi, Arap kraliçeleri geleneği çok eskilere dayanmaktadır ve Fırat bölgesinde de aşiret başkanlarının kadın olması yeni bir olgu değildi. Maviya aşiret başkanı olup, hükümranlığı eline alınca Romalılar ile Tanuklar arasındaki ticaret antlaşmasını bozdu ve birliklerinin başına geçerek Fenike ve Filistin içlerine yağma akınları yapmaya başladı.

Maviya'nın bu baskısına karşı, Romalılar bir elçi yollayarak, kalıcı bir barış önerdiler. Ama Maviya, komşu bölgenin piskoposu olan ve aynı zamanda kendi bölgesinde de çalışmalar yapan piskopos Musa, bütün göçebelerin piskoposu oluncaya kadar Roma elçisiyle görüşmeyeceğini bildirdi. Valens, Musa'yı bulmak için çöle birlikler yolladı ve koruması altındaki İskenderiye Patriği Ariancı Lucius'a da haber göndererek, Musa'nın Bedevilerin yaşadıkları bölgelere piskopos olarak atanması için emir verdi. Musa, İmparator'un elçilerinin getirdiği haberi dinledi, ama Ariancı Lucius'a bağlanma demek olan bu atamayı reddetti.

Maviya, Zenobia'nın yaptığı hatalardan dersler çıkarmıştı. Bu olayın üzerinde fazla durmadı ve Romalılar'la ittifak kurdu. Daha sonra da bu ittifakı pekiştirmek için, kızını Viktor adında Romalı bir komutanla evlendirdi. 337 yılında İstanbul'a saldıran Keltler'e karşı savaşan Romalılar'a yardım için bir Arap süvari birliği yolladı. Bir süre sonra Keltler İstanbul ve Trakya'dan sürüldüler.

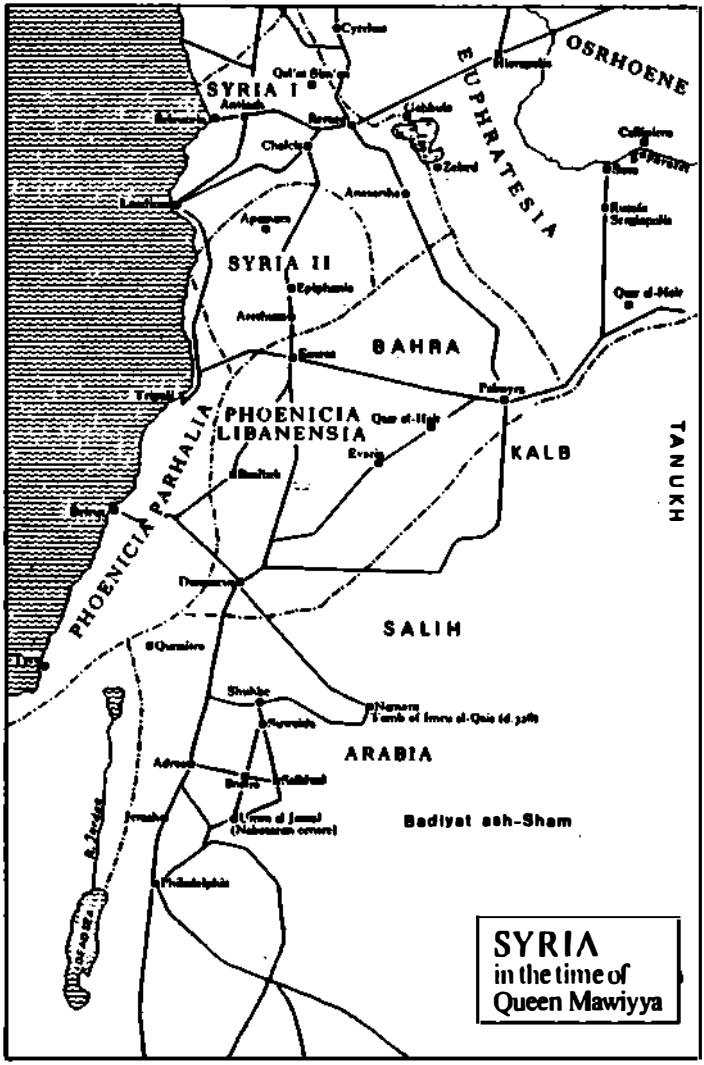

Kraliçe Maviya zamanında Suriye

Bölgede Monastik Hareket ve Etkileri

Erken Hıristiyanlık döneminde Hıristiyanlar'ın bazıları dünyevi otoriteyi tanımak istemiyorlardı ve çöllük, dağlık bölgeler gibi ıssız yerlere çekilerek semavi otoriteye bağlanmayı tercih ediyorlardı. Böylece Suriye ve Mısır çöllerinde, Sina yarımadasında, Kapadokya'da, Güneydoğu Türkiye'deki Tur Abdin bölgesinde manastırlar kurulmaya başladı. Bu yeni eğilime Monastik hareket deniliyordu.

Bu hareketin oluşmasındaki esas neden kilisenin baskısıydı ve bu hareket de aslında kilisenin baskısına karşı bir başkaldırı hareketiydi. Öte yandan bu pasif başkaldırı, çöllerdeki manastırlara çekilerek, tanrıdan başka otorite tanımayan Hıristiyanlar'ı yaşadıkları dünyadan çekip, koparıyordu. Hıristiyanlık dördüncü yüzyılda "İsa'nın Doğası" üzerine yapılan çeşitli yorumlamalarla uğraşıyordu. Bu çöl Hıristiyanları ise münzevi ve sade bir yaşam seçerek, kilise içindeki bu hesaplaşmalardan uzaklaşmayı seçmişlerdi.

Bu hareketin çıkışı Gnostisizm'de yatmaktaydı ve hareket gücünü Gnostik felsefeden alıyordu. Kilisenin bütün Gnostik sistemleri sapkınlıkla suçlayarak mahkûm etmesinden ve Gnostik hareketlerin ve cemaatlerin kilise babaları tarafından takibata uğramasından sonra, Gnostik hareket çeşitli tarikatlara bölündü. Gnostisizm ve Monastik hareket hiç şüphesiz Hıristiyan Araplar'ı da etkiledi.

Kuzey Suriye'deki en eski manastır Asterios adında bir Asket tarafından kurulmuştu. Asterios, Antakya'nın kuzeybatısında yaşıyordu. Suriye'deki Monastik hareket esas olarak Elen Hıristiyanlığı'na karşı bir Süryani tepkisiydi. Bu hareketin önde gelenlerinden Yuhanna Krysostomos Antakya'da on iki yıl presbiterlik[3] yapmıştı. Yine Süryani olan Theodoret, yerel geleneklere yaslanan ilahilerini Süryanice yazıyordu. Theodoret, papazların yalnız Süryanice bildiklerini ve eğer Elence yazarsa, ilahiler okunurken her seferinde çevirmen aranması gerektiğini söylüyordu.

3 Presbiter, erken Hıristiyanlık döneminde, Hıristiyan cemaatlerinin en yaşlı liderine verilen addı. Bugün kilisesi içinde yer alanlara ve Katolik Kilisesi hiyerarşisi içindekilere presbiter denilmektedir. Ayrıca ABD ve İngiltere'de presbiteryal yasalarla yönetilen protestan kiliselerine bağlı olanlara da presbiter adı veriliyor; bu kiliseler de presbiteryal kiliseler olarak adlandırılıyor.

Mısır çölünde Asketlerle göçebe Mısırlılar iyi anlaşıyorlardı. Aziz Antonius Mısır Monastik yolunun açıldığını ilan etmişti. Monastiklerin çölün iç taraflarında kurdukları ve bugün Kıpti Kilisesi'nin dini eğitim ve tefekkür merkezleri olan manastırlar sık sık göçebeler tarafından ziyaret ediliyordu. Bu hareket çölün ortasında, göçebe aşiretleri kendine çekerek Hıristiyanlığı yayıyordu. Çünkü göçebeler kentlerdeki kiliselerde okunan Elence ilahileri anlamıyorlar, ayin kurallarını bilmiyorlardı. Bu nedenle de kendi dillerinin konuşulduğu çöl manastırlarına gidiyorlardı.

Üçüncü yüzyılın sonlarında Idumae'deki Nabat nüfusun arasında Hıristiyanlar çoğunluktaydı. Batı Sina'da Raythu/Tor limanında ve özellikle piskopos Musa'nın kalıcı çalışmalar yaptığı Cebel Serbal'de Monastik hareket güçlüydü. Güneydeki çölden gelen keşişler Filistin ve Arabistan eyaletlerindeki göçebe Araplar'ı etkilemişlerdi. Hilarion ve Musa ki, biri Şeyh Ubayda ve aşiretini Hıristiyanlığa çekmişti, diğeri ise kraliçe Maviya tarafından Fenike ve Lübnan'daki göçebelerin piskoposluğunu yapması için çağrılmıştı.

Hilarion 291 yılında Gazze'nin güneyindeki Tabata köyünde doğmuştu. İskenderiye'de okurken Aziz Antonius'un verdiği vaazların etkisinde kalmış ve Hıristiyan olmuştu. Daha sonra da bir süre Mısır çölündeki bir manastırda dini eğitim görmüştü. Hilarion 306 yılında Filistin'e döndü ve Gazze'nin güneyindeki çöle çekilerek, orada münzevi bir yaşam sürmeye başladı. Hilarion'un yaşamı üzerine yazılan risalelerde, göçebe Mısırlılar arasında çok etkin olduğu, güney Filistin'deki keşişlerin onun çalışmalarıyla çoğaldığı anlatılır.

Kudüs ve Ölü Deniz arasındaki çölde, Sina ve Güney Filistin ile karşılaştırıldığı zaman, değişik olduğu görülen bir Monastik hareket oluşmuştu. Elence yalnız anlamına gelen Monos'tan türetilen Monakos adlandırması, münzevi bir yaşam seçen rahipler için kullanılıyordu ve bu terim bu bölgeden çıkmıştır. Bu adlandırma Filistin'deki manastırlarda ayrı ayrı ve monesterion denilen hücrelerde yaşayan rahipleri tanımlıyordu. Monesterion'dan da manastır kavramı ve terimi türemiştir.

Zamanla Filistinli rahipler arasında, çeşitli bölgelerde hâkim olan çeşitli Hıristiyanlık yorumlarına göre bölünme ve ayrışma başladı. Süryaniler genel olarak Kalkedon/Kadıköy konsilinde alınan kararlara

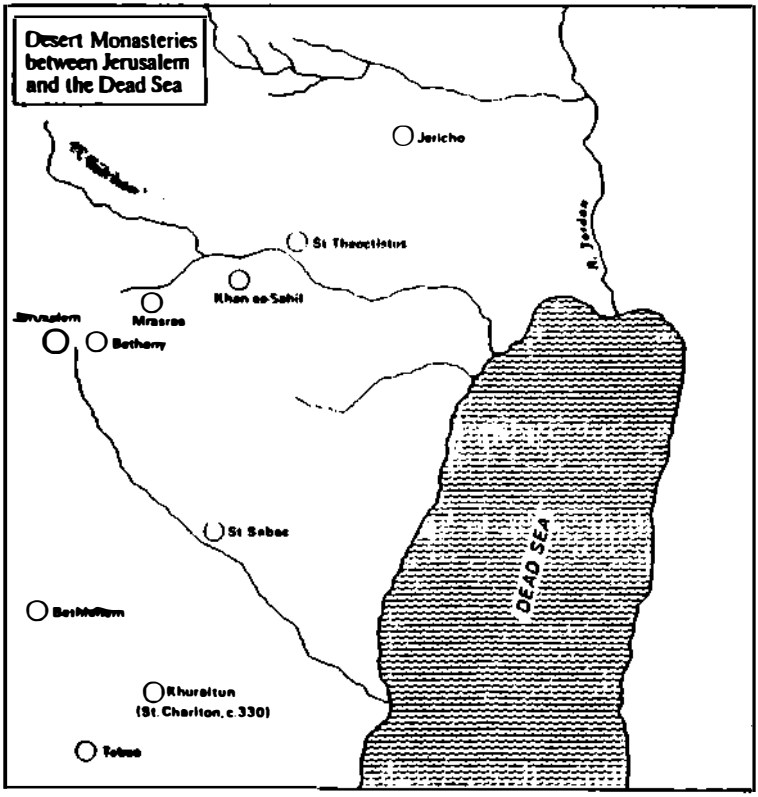

Kudüs ve Ölü Deniz Arasındaki Manastırlar

karşı çıkmışlardı. Süryani yorumu ile diğer yorumlar arasındaki çatışmaları ve bu çatışmaların sonuçlarını daha iyi anlayabilmemiz için, Kudüs'ün Arap patriğinin kariyerine burada kısaca yer vereceğiz. Mısır çölündeki Nitria'ya yerleşmiş olan bir Monastik grubun üyesi iki rahip, Kadıköy konsilinde alınan kararlara karşı olan İskenderiye patriğinin baskısından kurtulmak için 457 yılında, yaşadıkları manastırı terk ettiler.

Bu rahiplerden Elias (veya İlyas) Arap'tı ve öteki, Martyrios Kapadokyalıydı. İki arkadaş Ürdün'e geçerek, Ürdün ovasındaki Hıristiyan topluluklara katıldılar. Daha sonra her ikisi de patrik olmaları için Kudüs'e çağrıldılar. 473 yılında ölen Patrik Euthymios'un cenaze törenine katılan 35 yaşındaki Elias, Patrik Anastasios'un dikkatini çekmişti ve Anastasios tarafından Anastasis, Diriliş Kilisesi'nin başına getirilerek, patriklik takdisi yapıldı. Elias'ın arkadaşı Martyrios ise Kudüs kilisesinin patriği (478-488) oldu; bir yıl sonra Salustius aynı kilisenin patriği oldu ve 494'te Elias, Kudüs Patriği seçildi. Olayı anlatmayı biraz uzattık, ama erken Hıristiyanlık içindeki sorunları öğrenmek için gerekli. Elias, patrikliği sırasında "Hıristiyanlar'ın Birliği" sorunuyla yüzyüze geldi. Bu sorunu çözemediği için -çünkü köken olarak Kadıköy konsilinde alınan kararları kabullenen bir çevreden geliyordu- İmparator Anastasios tarafından 516 yılında Akabe'ye sürüldü ve iki yıl sonra orada öldü.

Filistinli Hıristiyanlar'ın çoğunluğu Monofizitçi/Tekdoğacı düşüncenin yanlılarıydı. Eski Kudüs Patriği Euthymios'un otoritesi onları kilisenin çevresinde tutabiliyordu. Ama kendisinden sonra gelen Patrikler, onun kadar saygın ve otoriter değillerdi ve Kadıköy konsilinde alınan kararlara bağlanmış, Monofizit müminler üzerinde otorite kuramıyorlardı. Kudüs Patrikliğine atanan Juvenal, Kudüs'e geldiği zaman papazların ve rahiplerin isyanıyla karşılaştı; hain damgasını yedi ve sonunda Kudüslü din adamları Juvenal'ı ve Patrikliğe bağlı piskoposluk merkezlerindeki, onun gibi düşünen piskoposları yerlerinden sürdüler.

470 yılında İmru el-Kays adında bir Bedevi şeyhi Filistin'e gelerek, Akabe Körfezi'nin girişindeki Yataba/Tiran adasının denetimini eline geçirmişti. Hıristiyanlık bu yöreye erken tarihlerde girmişti ve Kalkedon konsilinde Filistin'i temsil eden dört piskopostan biri bu adadan seçilmişti; diğer üçü Akabe, Elusa ve Zoara piskoposlarıydı. Yataba önemli bir gümrük kapısıydı; gümrük gelirleri de çok iyiydi. İmru el-Kays Yatabe'nin Arap piskoposu Petrus'u İmparator Leon'a göndererek, Madyan bölgesinin Pilark'ı olmak istediğini iletti. Bunun üzerine İmparator, şeyhi İstanbul'a davet etti. İmru el-Kays bir süre sonra aralarında değerli taşlarla bezenmiş, altın bir ikonanın da bulunduğu çeşitli armağanlarla İmparator Leon'u sarayında ziyaret etti. Çok etkilenen İmparator, yalnız İmru el-Kays'ın

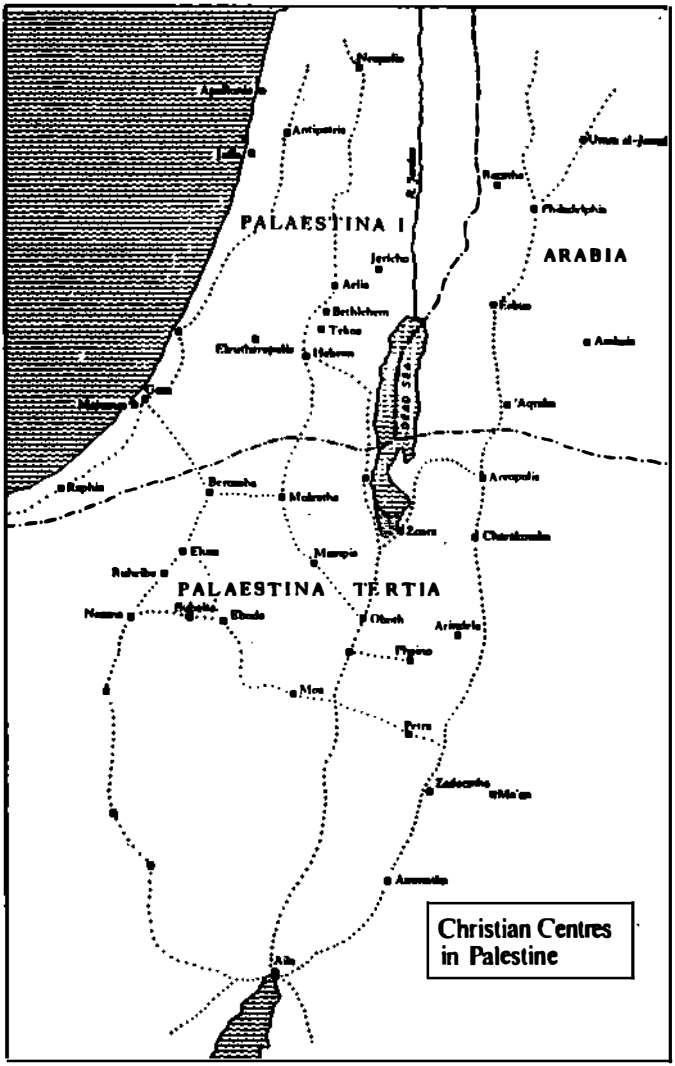

Filistin'de Hıristiyan Merkezler

Yatabe beyliğini tanımakla kalmadı, ayrıca şeyhin isteğini de yerine getirerek, onu Madyan'a Pilark olarak atadı. İmru el-Kays bunun karşılığında Bizans'a vergi vermeyi seve seve kabul etti.[4]

Zeno'nun (474-491) hükümranlığının ilk yıllarında göçebe Bedevi aşiretleri Suriye, Filistin ve Mezopotamya'ya aktılar. Bu akınların karşısında Bizans, bu bölgelerde yaşayan halkları korumak için önlemler almak zorunda kaldı. 498 yılında Patrik Anastasias, Bizans egemenliğine karşı çıkan bu göçebe aşiretlere karşı bir kampanya başlattı. Kampanyanın amacı, göçebelerin akınlarına ve yağmalarına son vermek ve onları yerleşmeye zorlamaktı. Bizanslı Romanos'un birlikleri göçebelerin üzerine yürüdüler ve Filistin'e baskın yapan aşiretlerin iki başkanı, Gabalas ve Agoros esir alındı ve daha sonra boyunları vuruldu. Agaros, Kinde konfederasyonunun başkanı olan Haris bir Amr oğlu Hucr'du. Yataba geri alındı, gümrük gelirleri yeniden İmru el-Kays'ın eline geçti. Aila'ya özel bir statü verildi. Aila'da 4. yüzyıldan beri piskoposluk makamı bulunuyordu. Bu kentteki Hıristiyanlar, Arap aşiretlerinin ticaret yollarını ellerine geçirmelerinden korkuyorlardı. Bizans ile iyi ilişkiler içinde bulunmak ve gerektiği zaman Bizans'tan askeri yardım alabilmek için Hıristiyanlığa geçmişlerdi[5]

Mezopotamya Dışında Roma Egemenliği Altındaki Hıristiyan Aşiretler

Göçebe Arap aşiretleri arasında Hıristiyanlığı yayanlar Asketlerdi ve ilk misyon çalışmalarını başlatanlar, bir tür misyoner işlevi görenler de bu çöl Asketleriydi. Ama yaydıkları kent Hıristiyanlığı göçebelere ters geliyordu ve bu yeni külte pek sıcak yaklaşmıyorlardı. Öte yandan aşiret başkanları Roma İmparatorluğu ile iyi geçinmek için, iyi ilişkiler kurmak için Hıristiyanlığın iyi bir araç olduğunu anlamışlardı. Bu nedenle göçebe Arap aşiretlerinin Hıristiyanlığa geçmesinde esas rolü Asket misyonerler değil, aşiret başkanları oynamıştır.

4 J. Spencer Trimingham, *aynı eser,* s.114.
5 *Aynı eser*, s.114.

Sınır bölgelerindeki geçici yerleşim yörelerinde yaşayan göçebe Araplar ile kentli Hıristiyanlar arasındaki ticaret ilişkileri güçlüydü. Kinnasrin bölgesi uzun bir süreden beri Araplaşmıştı ve bu bölgedeki göçebeler ve çiftçilerin karşılıklı ilişkileri sonunda bölge tamemen Hıristiyanlaştı. 600 yıllarında Tanuk, Taclib ve Bahra aşiretlerine bağlı bir dizi klan bu bölgeye yerleşmiş ve yeni külte bağlanmıştı.

Kraliçe Maviya'nın piskoposu Musa'nın dışında, göçebelere dini hizmet veren bir dizi piskopos vardı. Bu piskoposların adları, bölgelerini temsil ettikleri çeşitli Ökumenik konsillerin kayıtlarında geçtiği için biliniyor. Kısa bir örnek vermek gerekirse, Kadıköy konsilinde göçebe Araplar'ı temsil eden üç piskopos şunlardı:

Göçebelerin piskoposu Yuhanna, Osrone eyaletini temsil ediyordu. Bu piskoposun adı Süryanice listede Sayyayeli Yuhanna olarak geçiyordu.

Piskopos Eustathius, Filistin eyaletindeki göçebeleri temsil ediyordu. Bu piskopos kraliçe Maviya'nın piskoposu Musa'nın ardıllarındandı.

Paramboles piskoposu Yuhanna, Kudüs ve Ölü Deniz arasında dolaşan göçebe Araplar'ı temsil ediyordu ve Yuhanna, Ökumenik kayıtlarda Bedevi halkının piskoposu olarak tanımlanmıştı.

Fenike piskoposu Yuhanna da, göçebe Araplar'ın Sayyaye piskoposuydu. Sayyaye yöresi, Havarin'de Zizaye adıyla adlandırılmıştı ve Şam-Palmira arasındaki yolun ortalarındaydı. Havarin piskoposu Toma, Kadıköy konsilinde alınan kararlara uymuştu, ama göçebe Zizayeler'e mensup olan piskopos Yuhanna monofizit görüşü savunmuştu. Piskopos Yuhanna 518'de İmparator 1. Justin tarafından Harlan'a sürüldü ve orada Kadıköycü bir piskoposun gözetimi altında yaşadı. 451 yılında Yakup Baraday liderliğindeki Süryani hareketi mücadeleyi kaybetmişti. Ama Süryani Kilisesi Bizans'tan koptuktan sonra, Bizans devlet terörünün erişemediği bölgelerde çalışmalarını sürdürdü. 542 yılında Theodore adında bir Arap papazı, Arabistan ve Filistin eyaletlerindeki monofizitçi Araplar'ın piskoposluğuna atandı. Theodore, Banu Ghassan aşiretinden olduğu için, bu aşirete mensup olanların Hıristiyanlığa bağlanmasında etkili oldu.[6]

6 *Aynı eser*, s.120.

Filistin'deki göçebe aşiretler hem rahip gruplarıyla hem de kentlerdeki kiliselerle ilişki içindeydiler. 343 yılında toplanan Sardika/Sofya konsiline Petralı Athanasios ve Filistinli Makarios adında iki Arap piskoposu katılmıştı. O dönemde ökumenik konsillerin kararlarına uymayan piskoposlar, rehabiliteden geçmeleri için Petra'ya sürülüyordu. Petra bir Hıristiyanlık merkezinden fazla "sapkınlar"ın sürgün merkezi olarak tanınmıştı.

El-Ula'dan Yatrib'e kadar uzanan Vadi el-Kura (Yerleşilen Vadi) bölgesi, kuzeydeki Thamud, Lihyan ve Nabat kültürel etki alanlarıyla ilişki içindeydi ve aynı zamanda kuzeydeki aşiretlerle kendi arasına bir çizgi çekmişti. Erken Arap uygarlıkları döneminde bu tür kültürel akrabalıklar çeşitli biçimlerde kendini göstermiştir. Ama en önemlisi hem yerleşik düzene geçen hem de göçebeliği sürdüren aşiretlerin Suriye'ye olan bağlılıklarıdır. Politik yönden Bizans'a bağlıydılar, ama dinsel yönden Süryanilik içinde yer alıyorlardı. Bugün Akabe ile Duma arasındaki Kilva'da bu monofizit akımın en önemli göstergelerinden biri olan manastır yaşamı hâlâ izlenebilir.

Başlıca aşiretler Yudham, Udra, Bahra ve Banu Kalb aşiretine bağlı bazı alt aşiretlerdi. Bu aşiretlerin hepsi Hıristiyanlığa geçtiler. Bölgenin güneyindeki Hicazi aşiretler arasındaki Sulaym, Muzayna, Yuhayna ve Bali aşiretleri ise, merkezi Yatrib'de olan bir Arap tektanrıcı hareketin misyonerliğe başlamasına kadar, eski çoktanrıcı inançlarını sürdürmüşlerdir.

En kalabalık ve güçlü aşiretlerden biri olan Yudham aşireti eşitlik temelinde Kinda'daki Tha'labi hanedanıyla ve Banu Ghassan aşiretiyle işbirliği anlaşması yapmıştı. Doğudaki güçlü Banu Kalb aşiretiyle de ilişkilerini düzeltmişti. Müslüman Araplar bölgeyi fethetmeye başladıkları zaman, Bizanslılar bu göçerlerin, gezici dirençlerinden yararlandılar. Müslüman yazarlar bu Hıristiyan Arap aşiretlerinden Musta'riba ve Mutanassıra adlarıyla söz etmektedirler. Bu tanımlamaların ilki kabaca Hıristiyanlaşmış anlamında kullanılıyordu. Öte yandan bu Hıristiyan aşiretler Hicazlılar gibi Araplar'dı. Gelenek ve göreneklerinde hiçbir ayrım yyoktu. Mutanassıra ise daha fazla "kendilerini Hıristiyan olarak adlandıranlar" anlamına geliyordu. Müslüman Araplar'ın böyle tanımlanması, Yatrib'deki Musevi Araplar'a karşı tutumlarıyla çelişkilidir. Yatribli Musevi Araplar belki de, putperest Araplar'a karşı oldukları için, gerçek Yahudiler olarak görülüyordu.

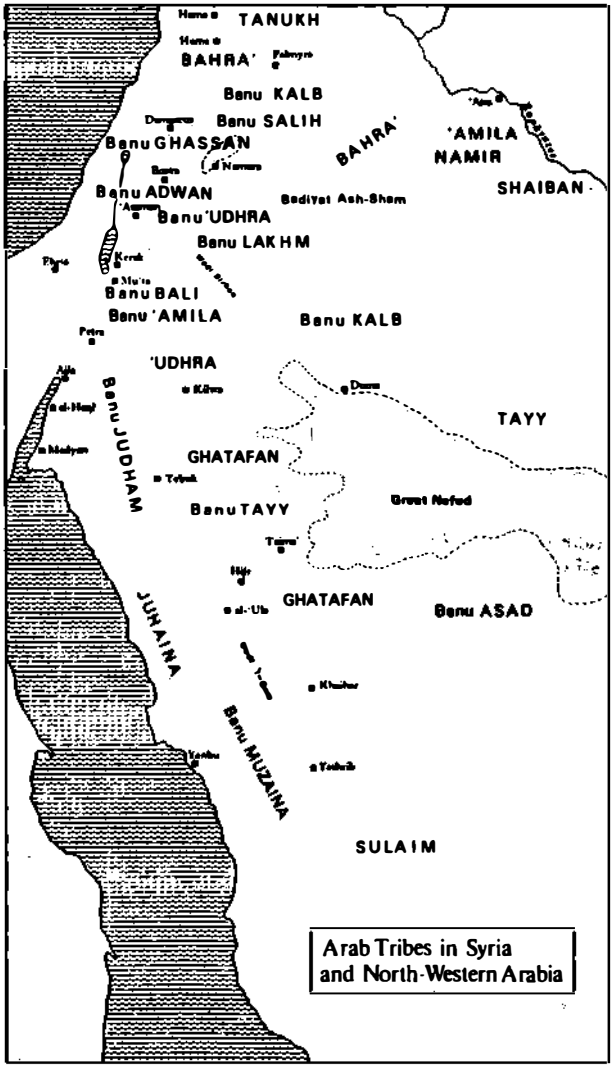

Suriye ve Kuzeybatı Arabistan'daki Arap Aşiretleri.

Müslüman Araplar ilk fetih yıllarında kuzeydoğudaki Hıristiyan Araplar'la iyi geçinme yolunu seçtiler ve böylece Bizans hükümranlığına karşı bir ortak cephe kuruldu. Hatta Sasaniler'in denetimi altındaki bölgelere de geniş çapta akınlar yapılıyordu. Güçlü ve egemen Yudham aşireti çeşitli kollara bölündü. Bu aşiret Amila ve Lakhm aşiretleriyle iyi geçiniyordu. Bütün göçebe ve yarıgöçebe aşiretlerde görüldüğü üzere, Hıristiyanlık gibi ortak bir dine sahip olmak, bu ilişkileri daha da güçlendirmişti. Hıristiyanlık bu aşiretleri Amman, Ma'an, Adruk ve Madyan kentlerindeki kilise ve manastırlar üzerinden birbirine bağlıyordu. Bu aşiretlerin göçebe kollarının da kentlerle ilişkisi vardı, ama eldeki bilgilere göre, örneğin Mezopotamya'daki Taclib ve Tanuk göçebelerinde olduğu gibi, göçebe bir piskoposları yoktu.

Müttefik aşiretlerden Banu Udra, diğer aşiretlere göre Hıristiyanlığa daha fazla bağlıydı. Esas olarak Yahudiler'in yerleşme bölgesi olan Vadi el-Kura'daki göçebeler arasında yeni kültü yaymıştı. Bu aşiretin Hıristiyanlığı üzerine bazı bilgiler şiirlere geçmiştir. Cafar bin Suraka'nın ünlü şiirlerinden "Butayna'nın Sevgilisi Udri Şair Camil" şiiri böyle bir şiirdi.[7] Banu Udra aşireti Vadi el-Kura ve Hicr'den başlayan ve Suriye'yi de içine alan bölgeye sahipti. Bu bölgede bulunan Akabe limanı doğrudan Bizans yönetimi altındaydı ve kentte sürekli bir Bizans askeri garnizonu bulunuyordu.[8]

7 Achani, VII. s.101, aktaran Trimingham, *aynı eser*, s.122.
8 *Aynı eser*, s.123.

MEZOPOTAMYA VE BABİL BÖLGELERİ

HIRİSTİYANLIĞIN MEZOPOTAMYA VE BABİL'DE YAYILMASI

Mezopotamya, kültürel ve dinsel açıdan, Hıristiyanlık döneminde bir sıçrama yaptı. Buradaki eski kültürlerin bir sentezi olan Asur kültürü ve dünyası manevi gücünü Elen Hıristiyanlığından almıştır. Elenizm Asur yaşamını yüzeyden etkilemişti, ama Asur toplumunun köklerine inememişti. Öte yandan Antakya gibi kentler doğal bir Yahudi ve Asur kültür yaşamının ortasındaki Elenistik merkezlerdi. Bölgedeki Elen kentlerinin çevresi Asurlar ve Aramlar'dan oluşuyor ve bu iki halk çalışan nüfusu meydana getiriyordu.[1] Örgütlü manastır yaşamının hızlandığı sıralarda Asurca konuşan manastır toplulukları kentlerin yakınlarında toplanmışlardı ve topluluklardaki rahipler, Bizans tarafından desteklenen Hıristiyanlık yerine, Hıristiyanlığın monofizit versiyonunu geçirmeye çalışıyorlardı.

Suriye'nin kentlerinde oturan Elen nüfusu ile kent çevrelerinde yaşayan Aramlar arasında Hıristiyanlığın yorumlanması üzerine çelişkiler ve çatışmalar başladı. Aramlar, Suriye'de üstlenen Markionistler'in veya Boşralı Beryllos'un Gnostik Hıristiyan öğretilerini "sapkınlık" olarak görüyorlardı ve bu nedenle de Elenler'e karşıydılar. Burada ezen ve ezilen

1 Burada bu iki halkın yerleşme bölgeleri için kısa bir açıklama getirmek gerekiyor. Aramlar Antakya ve bugünkü Suriye'de, özellikle Şam, Halep ve Homs gibi kentlerde yoğunlaşmışlardı. Asurlar ise esas olarak, Elenler tarafından Mezopotamya adı verilen Beth Nahrin'de yaşıyorlardı. Her iki dilde de, iki nehir arası anlamına gelen bu iki ad, Asurlar'ın tarihi yerleşme bölgesine işaret etmektedir. Biz bu bölümde Melitene/Malatya, Amid/Diyarbakır, Samosata/Samsat gibi illeri içeren Suriye eyaletini; Edessa/Urfa ve Harran'ı içine alan Osroene eyaletini; Mezopotamya ve Ktesifon ile Basra Körfezi arasındaki Babilonya eyaletlerini ve buralarda Hıristiyanlığın yayılmasını inceleyeceğiz. Osroene ve Babilonya karışık bir demografik yapı gösterirken, Mezopotamya'da nüfusun ezici çoğunluğu Asurlar'dan oluşuyordu.

iki halk topluluğu arasındaki doğal çelişki de önemli bir rol oynamıştır. Ama Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında Batı Suriye Hıristiyanlığı, Antakya'daki metropolit ve piskoposlardan öğrendiği kültün etkisi altındaydı ve Antakya Kilisesi'nin bölgeye uzanan bir koluydu; Mezopotamya'daki Süryani (Asur) Hıristiyanlığı[2] köklerini sağlamlaştırıp, kendi yorumunu oluşturduğu zaman, bu bölgedeki Asur cemaatlerin çoğunun monofizit eğilimli olduğu ortaya çıktı.

Hıristiyanlık hareketinin Mezopotamya'daki tarihsel gelişimi, diğer bölgelere göre daha değişikti. Bu bölgedeki Hıristiyanlar başlangıçta Elenizm'in etkilerinden sıyrılarak, gücünü kendi kültürel köklerinden alan bir yorumlama yapmak zorundaydılar. Romalılar 216 yılında bugünkü Urfa kentini ve çevresindeki geniş bir bölgeyi kapsayan bağımsız Osrhone/Osroene devletini denetimleri altına aldıkları zaman, kırsal bölgedeki yerli halkın, Elence yerine, kendi günlük konuşma dillerinde ilahiler ve türküler söylediklerini gördüler. Hıristiyanlık bu devleti yöneten Arap hanedanının dini olmuş ve çoktanrıcı kültler ikinci plana itilmişti. Mezopotamya'da ise ne Hıristiyanlık ne de çoktanrıcı kültler hakim duruma geçememişti ve her iki inanç, eski ve yeni, yan yana yaşıyordu.

İmparator Diocletian'ın orduları 297-298 yılları arasında, Sasaniler'e karşı başlattıkları savaşlarda Farslar'ı yenilgiye uğrattılar. Savaşın sonunda bir barış anlaşması imzalandı. Bu anlaşma ile Sasaniler Roma eyaletleri ve Mezopotamya üzerinde hak iddia etmekten vazgeçiyorlar;

2 "Mezopotamya'da Süryani Hıristiyanlığı" adlandırması, gerek Batılı gerek Arap din tarihçilerinin kullandığı bir terim. Bu Süryani adlandırması açık seçik görüldüğü gibi yanlış bir adlandırmadır. Süryani adıyla tanınan bir halk hiçbir zaman var olmamıştı. Ancak Hıristiyanlığın ortaya çıkışından sonra, Asurca konuşan kilise babaları Süryani adlandırmasını ortaya atmışlardır. Yalnız Suriye ve Osroene eyaletlerinde Asurlar, Aramlar, Araplar, Elenler, Kürtler –az sayıda olsa da Osroene'de– ve Yahudiler bir arada yaşıyorlardı. Elen kültürünün etkisi altındaki bu bölge bir anlamda Hıristiyanlığın birleştirmeye çalıştığı etnik ve kültürel bir mozayikti. Ama Mezopotamya binlerce yıldan beri Asur ülkesiydi ve yukarda değindiğimiz gibi, burada yaşayan nüfusun ezici çoğunluğunu Asurlar oluşturuyordu ve hâkim kültür, Asur kültürüydü. Elenler daha fazla Babil/Ktesifon çevresinde kültürel yönden baskındılar. Bu nedenlerle Mezopotamya'da Hıristiyanlığın yayılmasını incelerken, bazı yanlışları sürdürmek yerine, doğru kavramları kullanacağız. Batı ve Doğu Süryani Kiliseleri gibi oturmuş kilise kavramlarını değiştirmeyeceğiz, ama bu kiliselere bağlı halk için, yeri geldikçe doğru bir tanım olan Asurlar'ı kullanacağız. Kuşkusuz bu her iki kiliseye bağlı halkın, Hıristiyanlığın ilk evresinde yalnız Asurlar olmadığını da unutmamak gerekiyor.

Roma'nın koruması altında kalacak olan Ermeni krallığının Doğu Anadolu'daki egemenliğini tanıyor ve ayrıca Dicle nehrinin kuzeyindeki beş bölgeyi Romalılar'a bırakıyorlardı. Bu beş bölge Sophene/Amida/ Diyarbakır ve çevresi, Zabdicene/Cizre ve çevresi, Carduene/Siirt ilinin güney yarısı, Arsanene/Siirt ilinin kuzey yarısı, İntilene/Diyarbakır ilinin kuzey bölümü idi.[3] Romalılar fethettikleri bölgelerde; Mezopotamya, Babil ve çevrelerinde; Ermenistan'ın bir bölümünde ve Dicle'nin doğu yakasında Hıristiyanlığın yayılmış olduğunu gördüler.[4] İmparator Julianus'un zamanında (361-363), Monastik hareket Asketler ve dindar Monastik topluluk ve tarikatlar biçiminde, Tur Abdin bölgesinde yoğunlaşmıştı. Bu nedenle de bu bölgeye "Tanrı'nın Kullarının Dağı" anlamına gele Tur Abdin denmiştir. Asur belgelerinde İzalla, İzalli, İzallu olarak geçer; Araplar Cebel el-İzal demişlerdir. Bugünkü Nusaybin ile Cizre arasında yer alan dağlık, tarihi yöredir.

Klasik Asurca konuşan Kilise, Arabistan ve Filistin eyaletlerindeki çok sayıdaki kiliseyi kendine bağlamıştı. Öte yandan bu bölge politik yönden Bizans ve İran İmparatorlukları arasındaki bir tampon bölgeydi. Burada oluşan Süryani Kilisesi'nin tarihsel ve dinsel gelişimi, şakirtlerin Kudüs'te kurduğu ve daha sonra Antakya'ya

3 Bilge Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi, II*, İzmir 1984, s.263. Burada adı geçen Carduenae veya Corduene, Elen yazımında genel olarak Gordyana, Gordyene olarak aktarılan adın Latin yazımına uyarlanmış biçimidir (Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993, Corduana maddesi). Gordyana ise Türkiye'nin güneydoğu ucundaki dağlık bölgenin ilkçağda kullanılan adıdır. (*Aynı eser*, Gordyana maddesi.)
Kürt adı ... Gord (yahut Gort) köküyle, ya da hiç olmazsa Gordyana/Gordyn adıyla bağlantılı olmalıdır. Çünkü Gordyn yöresinin, yani Dicle kaynakları yöresinin halkını Xenophon, Kardukhlar diye anmışken; Strabon, Gordyaios diye; Byzantion'lu Stephanos, Gordokhos ya da Gordos diye; Ploutarkhos, Gordyenoi (Gordyenoslar) diye; (eski) Plinos da, Carduchi ya da Cardueni diye anmaktadır. (Bilge Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi, I*, İzmir 1982, s.132.

4 Ayrıca Sürme Hanım, Hakkari yöresindeki Mar Tlaye kilisesinin 5. yüzyılda yaptırıldığını, Mar Givergis, d'Beyt Glala (Xananis) ve Cilo'daki Mar Zeyya kiliselerinin de 6. yüzyılda yaptırıldığını belirtiyor. Bkz. Surma d'Bayt Mar Şamun, *Doğu Asur Gelenekleri. Patrik Mar Şamun'un Katli*, Södertaelje 1993, s.21-22. Bu verilerden Kürdistan'ın kuzey, kuzeybatı ve güney kesimlerinin Hıristiyanlaşmış olduğu ve Kürtler'in İslam öncesi bağlı oldukları dinler arasında Hıristiyanlığın son evrede yer aldığı anlaşılıyor. Doğu Kürdistan'da yaşayan Kürtler için, elimizde yeterli veriler olmadığından aynı şeyleri söyleyemiyoruz. Ama büyük bir olasılıkla İran'ın resmi devlet dini olan –o dönemde– Mazdakçı öğretiye bağlıydılar. Güney Kürdistan'ın Hıristiyanlaşmasına ilerde metin içinde geniş yer vereceğiz.

taşınan ilk kilise ile bağını devam ettirmesine bağlıydı. Süryani Kilisesi Mezopotamya geleneklerinin büyük bir bölümünü ister istemez içine almıştı; çünkü bu kiliseye bağlı Hıristiyanlar o toprakların ve kültürün insanlarıydı. Öte yandan önce kentlerde egemen olan yönetimlerin elinde bulunan, daha sonra da Bizans'ın eline geçen batıdaki Elenistik Kilise, Elen ve Asur Hıristiyanlık yorumlarının çatıştığı ve çarpıştığı bir arenaya dönüşmüştü.

Eğer burada konumuza etnik bakış açısından yaklaşırsak, Sami kökenli diller konuşan halkların bölge sınırında yoğunlaştığını görüyoruz. Araplar'ın çoğunluğu yerleşik düzene geçmişti ve göçebelerin kent düzenine geçmiş olanlarla ilişkileri de zaman zaman değişebiliyordu. Bu sınır bölgesinde Arap ve Aram dilleri hâkim dil konumuna geçmemişti. Ama klasik Asurca Edessa/Urfa'nın merkez oluşturduğu bir bölge olan Osroene'de hâkim Hıristiyanlık dili olmuştu. Arap ve Aram göçebelerin dilleri yerine kentleşme sürecini çoktan tamamlamış olan Asurlar'ın dilinin klasik Hıristiyanlık dili olması da zaten doğaldı. Müslüman Arap istilasından sonra da, Doğu Kiliseleri'ninbu klasik dili bölgedeki Hıristiyanlar arasında varlığını korudu. Yalnız Müslüman Araplar'ın bölgeye hâkim olmasından sonra, Hıristiyan Araplar tekrar Arapça konuşmaya başladılar; daha sonraları Süryaniler olarak tanınacak olan Asurlar ise dillerini korudular. Yalnız bu dil uzun bir süreç içinde, kilisede kullanılan klasik Asurca'dan ayrıldı ve ortaya klasik Asurca ve halk Asurcası olmak üzere iki ayrı dil çıktı. Bu durum günümüzde de sürmektedir.

Hıristiyan toplulukların Arsakidler'in yönetiminden sonra, Sasaniler'in denetimi altına geçmesi, doğal olarak bu toplulukları etkiledi. Sasaniler eski egemen hanedanın savunmaya dayalı politikasını bir yana ittiler ve yayılmacı bir politika izlemeye başladılar. Bu politikanın dinsel dayanağı olarak da resmi bir kilise kurdular. Bu resmi din Mazdakçı öğretiyi temel alıyordu ve kuşkusuz eski Zerdüşt dininin kalıntıları da bu yeni resmi dinin içindeydi. Yozlaşan Zerdüştçülüğe karşı bir reform hareketi olarak ortaya çıkan Mazdakçılık, Sasaniler zamanında devletin resmi dini olmuştu. Yalnız bu Mazdakçılık eski başkaldırıcı niteliğinden uzaklaştırılmış ve Zervanizm denilen yeni bir yorum ortaya çıkarılmıştı. Kimi zaman

Zerdüştçülük adı da verilen Zervanizm diğer yeni dinlerle olan ilişkileri yeniden ele aldı. Bu dinlerden, bu bölgedeki Hıristiyanlık, esas olarak bir Asur diniydi, ama İran bu bölgesel Hıristiyanlığı Elen-Roma kültürünün ve etkisinin, ülkedeki uzantısı olarak görme eğilimindeydi. İlk 242 yılında, Ktesifon'da açıklanan Manicilik ve reformist toplumcu bir programı olan Mazdakçılık da diğer iki güçtü.

Mazdakçılık Babil'de eski gücünü koruyordu. Fırat ve Dicle arasındaki Asur bölgeleri, İmparatorluğun en zengin eyaletiydi. Burada yalnız Asurlar değil, Mazdakçı dine bağlı halklar da yaşıyordu.

Hıristiyanlık Sasani İmparatorluğu'nun batı yörelerindeki Asurlar arasında da yayılmaya başladı; yalnız İranlılar bu yeni dine pek fazla yüz vermediler; kendi dinlerinin yeteri kadar eşitlikçi olduğunu düşünüyorlardı. Geleneksel aktarımlara göre Beth Garmaye ve Beth Aramaye yörelerindeki ilk misyon hareketini Urfa'dan gelen misyonerler başlatmıştı. Bu misyonerlerden Aziz Bar Aggay, 275 ve 298 yılları arasında Seleukia-Ktesifon'da piskoposluk yapmıştı. Mezopotamya'daki çeşitli Musevi-Hıristiyan topluluklar Babil'de güçlüydüler ve bu dönemde Babil, Musevilik merkezi olarak kabul ediliyordu.[5]

İlginç bir olgu da, Hıristiyanlığın Fırat kıyıları ile Bizans sınırları arasında dolaşan göçebe Araplar'ı etkileyebilmesidir. Bu etkilenme ve göçebe Araplar'ın Hıristiyanlığa geçmeleri, emperyal bir kültüre ait olmanın getireceği politik çıkarlar doğrultusunda olmamıştı; tam tersine Hıristiyanlık, aşiret başkanlarının kendi aşiretlerini ve kendilerine bağlı alt aşiretleri, konfederasyonlar içinde toplayarak örgütlenmelerini gerçekleştirmişti. Bir örnek vermek gerekirse, Hiralı Lahmid hanedanı Fırat kıyılarına yerleşmişti ve Dicle yöresindeki İran topraklarına da yakınlardı. Bu nedenle Lahmid hanedanı ve bu hanedanlığa bağlı aşiretler, Hıristiyanlığın yayılmasından sonra da, bu yeni külte karşı tarafsız bir tutum almayı yeğlediler, ama kendilerine bağlı alt aşiretleri daha sıkı bir biçimde örgütlemeyi de ihmal etmediler.

5 Partlar'a bağlı olan ve onlara düzenli vergi veren Adıebene/Erbil krallığı 1. yüzyılda Museviliği resmi din olarak kabul etmişti. Buna karşın krallığın egemenliği altındaki bölgede yaşayan halkın da bu dini kabul edip etmediği, ettiyse ne oranda bir katılım sağlandığı üzerine eski kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. Bu durumda yalnız sarayın ve devlet bürokrasisinin Museviliğe bağlandığı tezi kabul görmektedir.

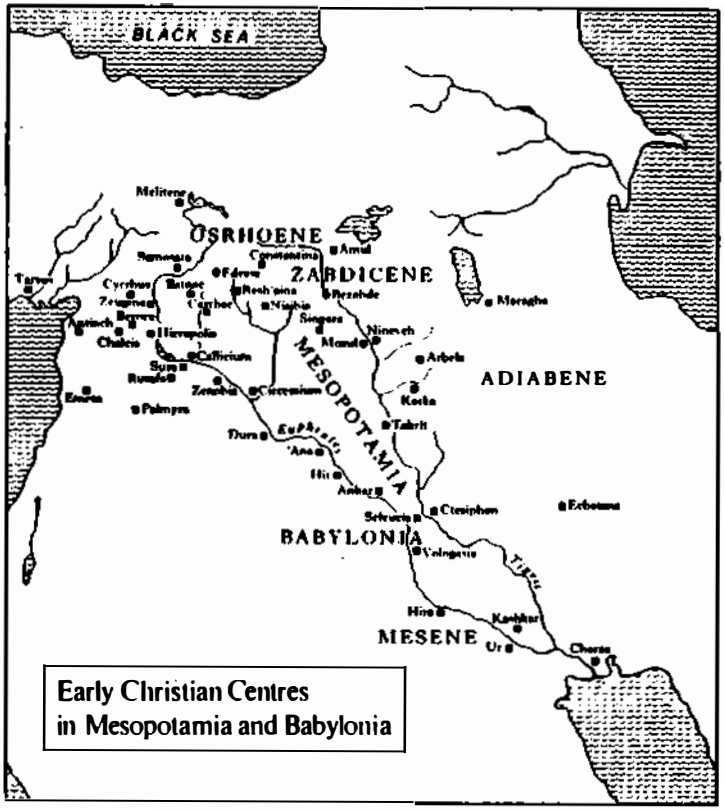

Mezopotamya ve Babil'de Erken Hıristiyan Merkezleri

Hıristiyanlık bu bölgede misyonerlik yapan rahiplerin ve Asketlerin yaptıkları çalışmalarla yayılıyor ve bu misyonerler esasta doğaüstü bir dünyanın mistik bir açıklamasını yayıyor, öğretiyorlardı. Örneğin hastalanan bir insanın gövdesine musallat olmuş cinler ve şeytanlar İsa adına çıkarılıyordu. Göçebeleri esas çeken de bu tür olaylardı; çünkü bu boş inançlar daha önce, ikinci bölümde gördüğümüz gibi Araplar'ın Hıristiyanlık öncesi inançlarında yer alıyordu.

Osrhone/Osroene/Urfa Yöresi ve Edessa/Urfa

Antakya, Musevi-Elen Hıristiyanlığı'nın hâkim olduğu karma bir merkez niteliğindeyken, Musevilik'ten arınmış Hıristiyanlık Suriye'de ve merkezi, Osroene eyaletinin başkenti olan Urfa'da kök salmıştı ve Hıristiyanlık buradan Mezopotamya içlerine yayılmıştı. Urfalılar Asur halk dilini konuşuyorlardı ve bu dil de, bilindiği gibi İsa'nın anadiliydi. Bu olgu Araplar da dahil olmak üzere Hıristiyanlığın Sami dilli halklar arasında popülerleşmesini ve yayılmasını kolaylaştıran, hatta hızlandıran faktörlerden biridir. Elence'nin yeri, Süryanice'den sonra geliyordu. Süryanice, kilisede Asur halk dili yerine klasik Asurca kullanan kilise babalarının Asurca'ya verdiği bir addı. Klasik Asurca ilahi diliydi; yeni Hıristiyan literatürü de bu dilde yazılıyordu. Öte yandan Asurlar eski çiviyazısından sonra, pratik bir alfabe geliştiremedikleri için, dil Asurca olmasına rağmen, kullanılan alfabe Aram alfabesiydi. Özellikle Batılı araştırmacıların Asurca yerine Aramca veya Süryanice terimler kullanmalarının bir nedeni de budur. Biz de bundan sonra, kilisede kullanılan dil söz konusu olduğu zaman Süryanice terimini kullanacağız.

İncil çeşitli biçimlerde yorumlanmıştır. Antakya, İskenderiye, Kuzey Afrika, Roma kutsal kitabın önemli ve birçok olaya yol açan yorumlarının yapıldığı önemli merkezlerdi. Elen klasikleri Süryanice'ye çevrildi, ama başlangıçta bütün klasik eserler Süryanice yazılmış, ilahiler Süryaniler tarafından yazılmış ve bestelenmişti. Mezopotamya yorumu, özellikle Asurlar'ın düşüncelerini mitolojik ve mistik biçimlerde ifade etmelerinden dolayı gizemli bir biçim almış ve diğer kiliseleri de etkilemişti.[6]

İlahiler ve metrik kurallar (Süryanice memra) daha önceleri belirlenmişti. Nabatlar'ın Havran'ında, *İncil*'in Elenleşmesinden önceki dönemde bestelenen ilahilerden, Pavlus'un mektuplarındaki ses yankılanıyordu. Urfa'da Bar Dayşan putperest Madraş ilahilerini, bu ilahilerin melodilerine Hıristiyan içerikli sözler yazarak okuyordu.

6 Süryani ilahiyatçılarından piskopos Afrahat (337-345) yirmi iki dörtlükten oluşan, uzun bir ilahi bestelemişti. Bu ilahi 4. yüzyıla kadar Elen teolojisini etkilemiş ve Anadolu ve Suriye'deki Elen etkisi altındaki kiliselerde söylenmiştir. Anadolu-Elen mitolojisinin köklerinin Mezopotamya'dan çıktığı anımsanırsa, Süryani ilahilerinin Elen kiliselerinde başköşeyi alması daha iyi anlaşılır.

Gnostik eğilimli felsefeci Bar Dayşan bu nedenle kilise babası Büyük Afram tarafından sürekli eleştiriliyordu. Büyük Afram'a kızan Bar Dayşan *Tevrat*'ın Mezmurlar bölümünü oluşturan 150 ilahiye karşı, kendi Gnostik felsefesinden esinlendiği 150 yeni ilahi yazmıştı. Bu ilahilerin çoğu günümüze kadar gelmiştir.

Partlar ve Romalılar arasında bir sınır bölgesi olan Osroene'nin politik bağımsızlığı çok hassastı. Seleukidler'in kurduğu devlet Romalılar ve Partlar arasında paylaşılınca, Osroene, Part tarafına düşmüştü. Septimus Severus, Osroene'yi geri aldı ve krallık statüsünü kaldırıp, yerine eyalet statüsünü getirdi. Ama daha sonraları Osroene'nin ilk Hıristiyan kralı 8. Abgar (177-212), Arap aşiretlerinden gelen destekle güçlendi ve etki alanlarını genişletti. Abgar'ın krallığının başkenti Urfa'ydı. Çok geçmeden 216 yılında Roma İmparatoru Caracalla bu hanedanı tasfiye etti ve Urfa'yı Mezopotamya'nın başkenti ilan etti. Osroene 7. yy.da İranlılar'ın eline geçene kadar, Roma egemenliği altında kaldı.

Süryani Hıristiyanlığı'nın karakteristiği veya yayılmasına ilişkin bazı faktörler, Hıristiyanlığın bu yorumunun Araplar arasında yaygınlaşmasını da açıklayabilir. Araplar arasındaki ilk efsanevi misyoner, İsa'nın şakirtlerinden Aziz Adday'dı. Bir başka ünlü söylencede, Kral Abgar ile İsa arasındaki mektuplaşmayı konu edinmiştir. Abgar cüzzama yakalanmıştır, İsa'ya haber yollar ve hastalığını tedavi etmesini, kendini sağlığa kavuşturmasını diler. İsa da terini sildiği mendilini krala yollar ve bu mendille yüzünü temizlemesini söyler. Böylece Abgar cüzzamdan kurtulur ve ardından da Hıristiyanlığa geçer.[7] Burada önemli olan söylencenin doğruluğu veya yanlışlığı değildir. Bu söylencenin Urfa Hıristiyanlığı'na kazandırdığı önem ve popülerliktir. O dönem Hıristiyan dünyası içinde Urfa ve Süryani Hıristiyanlığı'nın odaklaşmasıdır.

Bütün bu bölgeler Arap göçebelerinin rahatça dolaştıkları yerlerdi ve bir anlamda ülkeleriydi. Septimus Severus, Nsibis/Nsibin/Nusaybin'e (195) geldiği zaman, komutanlarını, göçebe Araplar'ı disiplin altına al-

7 Sözünü ettiğimiz Abgar 5. Ukkama, 4-7 ve 13-50 yılları arasında Osroene kralıydı. Bu söylencenin değişik versiyonlarına *Syriac Doctrine of Adday the Apostel*, Londra 1876'da yer verilmiştir. Söylencede 250 yıllarında ortaya çıkmış ve değişik versiyonları 4. yy. sonuna kadar sürmüştür. Söylencenin bir Elen versiyonu Eusebius'un *The Eclesiastical History* başlıklı eserinde yer almaktadır. Eusebius bu bilgiyi bir Süryani kaynaktan edindiğini kaydetmektedir.

maları için Mezopotamya ve Dicle'nin karşı yakasına gönderdi. O tarihte Hıristiyanlık bütün Dicle yöresine yayılmıştı. Mşiha Zakka'nın yazdığı vakayinameye[8] göre, Romalılar bölgedeki Hıristiyanları ve kiliseleri görünce şaşırıp kalmışlardı. Mşiha Zakka'nın vakayinamesindeki tarihlerin gerçeğe uymamasına rağmen, metin geleneksel kaynaklardan elde edilen yararlı bilgiler içermektedir. Bilgilerin çoğu Adıaebene/Erbil piskoposlarından alınmıştır. Vakayinameye göre, 1. yy. sonlarında Dicle'nin karşı yakasında, Süryanice konuşulan Beth Zabday'da, Pekidha adında bir Aziz yaşamaktadır. Pekidha daha sonra Erbil'e gider ve orada ilk piskoposluk merkezini kurarak, Erbil "piskoposu" olur. Öte yandan kilise kayıtlarına göre Beth Zabday'ın ilk piskoposu 1. Mezra'dır ve Pekidha'nın ölümünden yıllar sonra Erbil'i Hıristiyanlaştırmış ve 1. Şamun adını almıştır. Bu vakayiname böyle doğru ve yanlış bilgiler içeren, ama yine de yararlanılabilen bir metindir.

Büyük ve küçük Zab arasında bulunan Erbil, Süryanice Hedayab denilen bir Asur bölgesinin merkeziydi ve Arap göçebelerinin dolaştığı bir bölge olma özelliğini de taşıyordu. Yine vakayinameye göre, Şamun, Trayanus'un bölgeyi ele geçirmesinden (123) yedi yıl sonra yerel bir tarikatın mensupları tarafından öldürülmüştü.[9]

Part devletinin 226 yılında çöküşünden önce, Part devlet sisteminde, ülke bu tür özerk bölgelere ayrılarak, yönetim sağlanıyordu. Vakayinamenin bu bölümünde tutarsızlıklar olmasına rağmen, Partlar'ın özerk eyaletlere dayanan yönetim biçimi doğrulanıyor. Partlar'ı yıkarak bölgeye hâkim olan Sasaniler ise, bölgeyi valiliklere ayırdılar ve böylece yerel yönetimlerin özerkliği kısıtlandı. Sasaniler'e karşı başkaldıran Kardak adındaki bir vali, 358 yılında 2. Şahpur zamanında yenilgiye uğratılarak öldürüldükten sonra, Hıristiyan olduğu için, din şehiti mertebesine yükseltildi.[10]

Hıristiyanlığın bölgede hızla yayıldığı bir dönemdi. 5. yy.da, Erbil metropolitlik merkezi oldu ve bölgedeki bütün Asur kiliseleri bu metropolitliğe bağlandı.

8 Bu vakayinamenin "özgün" Süryanice metni ve ingilizce çevirisi A. Mingana'nın (*Sources Syriaques*, Musul 1907) eserine alınmıştır. Mingana'nın 6. yy.da yazıldığını belirttiği metin, bin yıl sonra anonim bir yazar tarafından ekler ve yeni bilgilerle tamamlanmıştır.

9 A. Mingana, *Sources Syriaques*, Musul 1907, s.79-81.

10 *Aynı eser*, s.80

Urfa'da Aggay, selefi Aziz Adday'ın başlattığı çalışmayı pekiştirmişti. 2. yy.da başlayan tartışmalar sürüyor, Urfa ve diğer kentlerde yeni din tartışılıyor, gerekirse kilise tartışma toplantıları düzenliyordu. Urfa tarihçesi insanların kente sel gibi aktıklarını ve "Hıristiyanlar'ın tapınağını (haykla) yıktıklarını" kaydeder.[11] Urfa'da ilk kilise erken tarihlerde, bir olasılıkla 1. yy.da kurulmuştu ve kral ailesinin bu yeni külte yaklaşımı sıcaktı. 9. Abgar'ın yeni bir kilise yapımı için mimar Julius Africanus'un yardımını istediği yine aynı kaynakta anlatılır. Africanus o sıralarda Filistin'de, Emmaus'ta oturuyordu ve Elenizm'in kendisine öğrettiklerini, Hıristiyanlığın hizmetine sunmayı pek düşünmüyordu.[12]

Gerek Batı gerek Doğu kilise tarihlerinde Antakya, İskenderiye ve Roma öne çıkarılırken, bağımsız bir çizgiye sahip olan Urfa Kilisesi'ne pek yer verilmez. Urfa Kilisesi'nin 195 yılındaki lideri Aki adıyla tanınan bir din adamıydı; ama Antakyalı Serapion, Palut adında bir Süryani'ye piskopos rütbesi vererek, Urfa piskoposluğuna atadı. Palut kısa zamanda çok sayıda taraftar kazandı, din adamları arasında Urfa Kilisesi'ne, Palutçular'ın Kilisesi denilmeye başlanmıştı. Palut'un çizgisi, Antakya konsilinde alınan kararlara uyan Antakyacı bir çizgiydi. Palut'un ölümünden sonra kilise liderliğine önce Abşalama, ondan sonra da Bar Samya getirildi. Bar Samya eski putperest başrahip Şarbel ile tartışmalarıyla ünlüdür. Her ikisi de İmparator Decius zamanında (249-251) öldürüldüler ve din şehiti mertebesine yükseldiler. Urfa Kilisesi'nin özgün çizgisi sürüyordu. Bar Dayşan, piskopos Hystasp'ın çabasıyla Hıristiyanlığa geçmişti.[13]

Hıristiyanlığın değişik yorumlarını yapanlar, genel olarak Gnostik felsefenin savunucuları olan Marcion, Bar Dayşan ve Mani gibi liderlerdi. Asur kültürünün hâlâ hâkim olduğu bu bölgede Gnostisizm

11 *Aynı eser,* s.81-82.

12 Öte yandan en eski basilika (toplanılan yer anlamında kilise) antik Dura kenti kazılarında bulunmuştur. Yapıda ele geçen bir yazıt 232 tarihliydi. Dura 260 yılında Farslar'ın saldırısına uğradı ve yıkıldı. Kilisedeki duvar resimlerinde İsa'nın çarmıha gerilmiş, insanlar için acı çeken klasik tasviri yerine, canlı ve sağlıklı çoban tasvirleri yer alıyordu. Çarmıh tasvirinde de İsa dipdiri tasvir edilmişti. Bir Roma garnizon kenti olan Dura'da yetmiş tapınak bulunuyordu. Değişik halklara mensup, çoğu paralı askerlerden ve kölelerden oluşan Roma ordularının içindeki inanç farklılıklarının da büyük boyutlarda olduğunu belgelemesi bakımından önemli ve ilginç bir kent.

13 J. Spencer Trimingham, *aynı eser,* s.133.

ve mitsel yorumlar hem Süryaniler arasında hem de Elen kilisesinde taraftar bulabiliyordu. Süryani Hıristiyanlığı yalnız Museviliğe karşı değil, Antakya ve İskenderiye yorumlarına karşı da mücadele vermişti. Kültürel gelenekleriyle uyum içinde İsa'nın tekdoğası olduğunu ve bu doğanın da tanrısallıktan başka bir şey olmadığını başından beri savunmuştu.

Hıristiyanlığın Süryanileşmesinin ilk aşamasında, iki önemli kişi görülür. Tatian, *İnciller'in Harmonisi* adını verdiği, Elen kaynaklarında ve genel olarak *Diatessaron* adıyla tanınan eserini Süryani Kilisesi'nde kullanılması için yazmıştı. Bar Dayşan (154-222) ise, Elenistik temele dayalı Antakya yorumuna bağlıydı. Bar Dayşan'ı acımasız eleştiren Süryani Mikail bir keresinde ona "Aram felsefecisi" demişti; bu da Mikail'e göre putperestlikle aynı anlama geliyordu. Ama Bar Dayşan eleştirileri dinlemiyor, ardı ardına ünlü dörtlüklerini besteliyor ve eski Mezopotamya mitoslarından beslenen bu türküler Urfa sokaklarında müridleri tarafından çalınıp söyleniyordu. Bu dörtlüklerde İsa mitosu, sıradan insanların yaşamlarıyla bağdaştırılıyordu.[14]

Bar Dayşan 154 yılında Hierapolis/Mabbog'da doğmuş ve gençliğinde önce bir güneş tapımı tarikatına katılmış, 180 yılından sonra da Hıristiyan gizemciliğine yönelmişti. Urfa Kralı 9. Abgar'ın dostuydu ve kralın Hıristiyanlığa geçmesinde etkili olmuştu. Bar Dayşan'ın Valentinius'un Gnostik ekolüyle ilişkisi vardı, ama kendi yorumunda herhangi bir düalist biçimin görülmediği söylenir. Bar Dayşan'ı eleştirenler, onu, kilise çevrelerinde adeta sövgü sayılan "Gnostik" olarak tanımlıyorlardı. Eusebius, Bar Dayşan'ın yazdığı Süryanice metinlerde, inancını savunma gücünün görüldüğünü iletir. Süryani Kilisesi Bar Dayşan'ı Antakya ilahiyatına karşı çıkmadığı için dışladığı zaman, aslında eski Asur tinsel mirasını özümleyerek, Hıristiyanlığın hizmetine sunan bir düşünüre sırtını çevirmişti. Süryani Hıristiyanlığı İsa'nın doğası üzerine yapılan tartışmalarda düalizmi kabul etmiyordu. Bu tavır ve kilise içindeki tekdoğacılar ve çiftdoğacılar arasındaki mücadele en sonunda kilisenin tekdoğacı Yakub Baraday ve çiftdoğacı Nastur yanlıları olmak üzere ikiye bölünmesiyle sonuçlandı.[15]

14 *Aynı eser*, s.134.
15 *Aynı eser*, s.135.

Trimingham, İmparator Julianus (361-363) döneminde Nusaybin kentinin Hıristiyanlaşmış olduğuna işaret ediyor ve Julianus, "Nsibinliler Farslar'a karşı, Romalılar'dan yardım istedikleri zaman, Hıristiyanlar onlara yardım etmeyi reddettiler ve kutsal yerleri ve tapınakları tekrar açmalarını istediler" ve "Mezopotamya'daki en eski kilise, Nsibin'deki Mar Yakub kilisesidir ve Elence bir yazıt, bu kilisenin 359 yılında piskopos Vologesus tarafından yaptırıldığının kanıtıdır" diyor.[16]

Eski çoktanrıcı kült ve dinlerin ana merkezleri bölgede varlıklarını sürdürüyorlardı. Güneş, ay ve diğer beş gezegene tapan Sabiler'in merkezi Carrhea/Harran için, bir kilise babası "putperestliğin dikenlerle dolu, barbar bir mekânı" demişti. Süryani Kilisesi'nin kayıtlarına göre, Constantin'in hükümranlığına kadar Harran'a piskopos atanmamıştı.

Constantin'in son yıllarında Farslar Doğu Mezopotamya'ya saldırdılar. Constantin bu bölgeyi savunmanın zor olduğunu görerek, bıraktı; ama Nusaybinliler Farslar'ın üç saldırısına da karşı koyarak kentlerini korumayı başardılar. Nusaybin'i ele geçiremeyen Şahpur, ordusunun yolunu değiştirerek, Diyarbakır üzerine yürüdü. Romalılar ve Farslar arasında süren savaşlar İmparator Julianus zamanında barışla sonuçlandı ve Dicle'nin karşı yakası Farslar'a bırakıldı.

Rabbula 412 ve 435 yılları arasında Urfa Metropolitliği'ni yönetmişti. Rabbula zamanında Süryani Kilisesi ile Antakya Kilisesi birleştirilmek istendi. Doğu kilisesi hâlâ yüzeyde bir birliği temsil ediyordu. Rabbula Batı Süryani kökenliydi; babası putperest, annesi ise Hıristiyan'dı ve Khalkis'te doğmuştu. Antakya ilahiyatının ve iki kilisenin uzlaşmasının ateşli bir savunucusuydu. Ama Süryani Kilisesi, zaten Elen Kilisesi'nin sansür ve baskısından kaçmak istiyordu. Elen Kilisesi Süryanice'yi barbar bir dil olarak görüyor ve Süryani Kilisesi'nin ayin dilinin Elence olmasını istiyordu. Bu durumda Süryani Kilisesi'nin Antakya Kilisesi ile uzlaşması demek, kendi halk kilisesi niteliğinden uzaklaşarak Elenleşmesi demek olacaktı. Bu durumda kendi içinde iki ana çizgiye –İsa'nın tanrı olması ve hem tanrı hem insan olması– ayrılmış olan bu halk kilisesi, Bizans egemenliği altında bulunduğunu da göz ardı etmeyerek kesin olarak tekdoğacılığı seçti ve İran topraklarında örgütlenen Süryani Asurlar da, İsa'nın hem insan hem de tanrı olduğunu savunan Nastur'un izleyicisi oldular.[17]

16 *Aynı eser*, s.135.

17 Sarre ve Harzfeld, *Archaelogische Reise im Euphrat und Tigris Gebiet, 1911-1920*, s.336-345, aktaran Trimingham, *aynı eser*, s.136.

Burada Nasturiler'e biraz yer vermek gerekiyor. Nasturiler, liderleri aforoz edilip, Mısır'a sürgün edildikten sonra, Nusaybin'e yerleşmişlerdi. Nusaybin'in Farslar'ın eline geçmesinden sonra, resmi Bizans devlet kilisesinin egemenliğinden ve baskısından kurtuldular. İran İmparatoru Yazdagird'in himayesi altında 410 yılında Seleukia'da toplanan konsilde Nastur'un temelini attığı Doğu Süryani veya Asur Kilisesi'nin bağımsızlığı resmiyet kazandı. 424'te toplanan Markabta sinodunda kilisenin lideri Dadişo, Doğu'nun Patriği (424-456) seçildi. Nusaybin, Fars egemenliği altında olduğu için, Urfa'daki kiliseden daha özgürdü ve bir anlamda özerk kiliseydi. Nusaybin metropoliti Bar Şauma (yaklaşık 458-494) bu özerkliği pekiştirerek, kiliseyi örgütledi. Nusaybin kentini, Mezopotamya'daki Nasturiler'in merkezine dönüştürdü ve kilise kurallarına karşı çıkarak, Bizans yönetimi altında düşünülemeyecek olan, papazların evlenme yasağını kaldırdı. Bu iki kilise zamanla birbirlerine yabancılaştılar ve en fazla Batı Süryani ve Doğu Süryani veya Asur kiliseleri adlarıyla tanındılar.[18]

Süryani Asketik, Kenobitik ve Monastik Hareketler[19]

Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında Asketik hareket hem yeni kültü hem de Süryanice Tayyoye denilen göçebe Araplar'ı ve yerleşik düzene geçmiş Araplar'ı (Süryanice Arabaye) etkilemişti.

Monastisizm'in Süryani Kilisesi'nde görülen biçimi Mısır, Filistin ve Kapodakya'da görülen biçimlerinden ayrılır. Mısır Monastisizmi, bugün

18 J. Spencer Trimingham, *aynı eser*, s.136-137.

19 Asketik kavramı Elence "askein"den geliyor. Sade, dünya nimetlerine sırtını dönmüş, kendi içine kapalı bir yaşam tarzı seçenlere Asketik deniyor. Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında köy ve kentlerden uzak mağara ve kovuklarda yaşayan, yaban meyveleri, yaban balı gibi doğada bulduklarıyla beslenen, dua ederek geçmiş günahlarından arınmayı amaçlayan sofu Hıristiyanlara Asketler adı veriliyordu.
Cenobite, Elence koinos (topluluk) ve bios (yaşam) sözcüklerinin bileşmesinden oluşturulan "koinobion"un Latince yazımıdır. Kendilerine bir manastır kurmuş veya çeşitli manastırlara dağılmış dini bir tarikatın üyelerine Kenobit adı verilir.
Monastik hareket üzerine daha önce bilgi vermiştik. Bu nedenle burada yalnız monastik sözcüğünün anlamını vereceğiz. "Monastik", manastırların karakteristiğini belirtmek için kullanılan bir kavramdır. Ayrıca manastırlarda yaşayan rahip ve rahibeler de bu kavram içinde yer alıyorlardı.

de varlığını sürdüren bir tür çöl monastisizmiydi. Filistin Monastisizmi, Yeruşelayim/Kudüs ile Ölü Deniz arasında kalmıştı. Kapadokya Monastisizmi ise bugünkü Göreme yöresinde, birbirlerine dehlizler, merdivenlerle bağlanmış çok katlı kiliseler, salonlar, oturma ve yatak odaları bulunan devasa bir kapalı kentte yaşayanların oluşturduğu bir monastik kültür yaratmıştı. Bu ilginç kent bugün bile büyük bir ilgi çekmekte ve hayranlık yaratmaktadır.[20] Süryani Asketik yaşamın kökleri Hıristiyanlık öncesi Asur kültüründe ve geleneklerinde yatmaktadır. Bu yaşam biçimi, Gnostisizm'in pratikte ortaya çıkan ifadesiydi ve hem monofizitler hem de diofizitler, gerçek Hıristiyan'ın Asketik disiplin yoluyla esaretten kurtulup, özgürlüğe kavuşacağına inanıyorlardı.

Dinsel düalizmin Mezopotamya versiyonu ise, karma bir din olan Manicilik'ten etkilenmişti. Hıristiyanlığın bölgede yayılma döneminde, halk arasında Manicilik çok etkindi. Öte yandan manevi aydınlanmanın aranması gerektiğini öne süren Yeni Platonculuk da Hıristiyan düşüncesini etkilemişti ve bu düşünce, Hıristiyanlık öncesi Suriye ve Mezopotamya kültürünün de bir parçasıydı. Apamaeli (Birecik'in kuzeyinde, şimdiki Geçittepe köyünün civarında bir kent) Numenius gibi Plotin öncesi düşünürler de, Plotin'in düşüncelerini tartışan Süryani çevrede görülmekteydi.

Süryani Asketisizmi doğal büyümesini tamamladıktan sonra, gezgin Asketler (Süryanice aksnaye) yoluyla Mezopotamya'ya geçmişti. Bu yörede kadın Asketlerin ortaya çıkması daha önceye rastlar. İmparator Diocletian döneminde, Nusaybin'de elli bakire rahibenin yaşadığı bir manastır vardı ve rahibelerden Febronya'nın Romalılar tarafından öldürüldüğü ve din şehiti mertebesine eriştiği biliniyor. Diocletian zamanında Kız Evlatlar Birliği'ne (Süryanice B'nat K'yama) karşı baskılar artmıştı. Bu kadınlar, yine monastik bir örgütlenme olan Oğullar Birliği üyeleri gibi bekaretlerini koruyorlardı.

20 Kapadokya'daki bu kent biçiminde kurulmuş yapı, monastik hareketin karakteristiği olan, içedönük ve dışakapalı bir manastırdı. Burada yaşayan Hıristiyanlar çevredeki tarlaları ekip biçiyorlar, çalışıyorlar ve işten artan zamanı, toplanıp dini konuları tartışarak değerlendiriyorlardı. Turizm broşürlerinde, bazı TV belgesellerinde ve hatta "tarih" kitaplarında görülen, erken dönem Hıristiyanları'nın Romalılar'ın zulmüne uğramamak için burada saklandıkları gibi "bilgiler" gerçeği yansıtmamaktadır. Monastik hareket Hıristiyanlığın değişik bir tarzda yorumlanmasından doğmuş bir yaşam biçimiydi.

Kilise babası Süryani Aframı (306-373) Süryani Asketik hareketini çok etkilemişti. Asur kökenli olan Aframı ilahiyatçı değildi ve Elenler'in akılcı düşünme yöntemlerini de bilmiyordu. Bar Dayşan'ın eski Asur manevi düşüncesini, Hıristiyanlığın hizmetine sunma girişimlerinin amansız karşıtıydı. Bar Dayşan'da ifadesini bulan Mezopotamya düalizmi, dünyanın düzeltilemez bir biçimde yozlaştığını savunuyordu ve bu görüş de çeşitli Asketik biçimlerde ifade edilmiştir. Aframın kiliseye yaptığı en büyük hizmet, kendi yazıp bestelediği ilahilerdir. Bu ilahiler 1. yüzyılda başlayan, ama kaynağı eski Mezopotamya'dan akan bir geleneğin güçlü ve etkileyici bir iletişim biçimine dönüşmesiydi.

Süryani monastik hareketi içinde bakirliği ve ruhsal arınmışlığı öne çıkaran eğilim, Süryaniler'in Asur mirasına sahip çıkmalarının –bilerek veya bilmeyerek– bir göstergesidir. Kenobitizm Aframın zamanında biçimlenmeye başlamıştı. Yalnız monastik hareketin, geleneksel aktarımlara göre, Pachomius'un öğrencisi olan Eugenius (Mar Augin) tarafından Mezepotamya'ya getirildiği kabul edilir. Mezopotamya'da bir manastır kuran Mar Augin, daha sonra Mısır'a giderek, 313 yılı dolaylarında, oradan bir grup rahip getirdi ve Nusaybin yakınlarındaki dağlık yörede İzala Dağı manastırını kurdu. 363 yılında da kendi manastırında öldü.[21]

Bir diğer Asketik, Ammianus, Halep'in batısındaki bir dağın tepesine müridleriyle birlikte yerleşti. Ölümünden sonra Eusebios tarikatı buradaki manastırı devraldı. Cyrrhus'lu (Kilis'in batısında, Afrin Irmağı'nın batı kıyısında bir ilkçağ kenti; kalıntıların bulunduğu alan, yöre halkı tarafından Horoz adıyla anılmaktadır) piskopos Theodoret bu manastırı ziyaret ettiğinde, 150 rahibin yaşadığını saptamıştı. Piskoposun verdiği bilgilere göre, bu rahipler Arap, Asur ve Elenler'den oluşuyordu. Manastırdan çeşitli kollar ayrılmış ve yörede yeni yeni manastırlar kurulmuştu ve bir manastır Mar Eusebora adını taşıyordu. Bu manastırda 400 ile 410 yılları arasında özerk bir monastik devlet yapısı kurulmuş ve yaşatılmıştı.[22]

Monastisizm 4. yy. sonlarında artık kurumlaşmış ve yerleşmişti; rahipler kendi Asketik tapım biçimlerini diğer bölgelere taşıyor ve ora-

21 Eusebius, *The Ecclesiastical History*... IV, 30.
22 *Aynı eser*, IV, 30.

larda yayıyorlardı. Bu dönemden üç rahibin adları biliniyor. Abdas, Ebedyesus ve Cabalaha adlarındaki bu rahipler inançlarını Babil ve Arabistan eyaletlerine taşıyorlardı. Urfa piskoposu Rabbula (411-435) monastik cemaatlerdeki yaşamı kurallara bağladı; ayrıca Kız Evlatlar ve Oğullar Birlikleri'nin çalışmalarını da düzene soktu. Bu kuralların biri olan rahiplerin köy kiliselerinde hizmet etmesi geleneği bu tarihten kalmadır ve Doğu Kiliseleri'nde tektir.[23]

2. ve 3. yy.da, Doğu Suriye'de Hıristiyanlığın en ciddi ve önemli karşıtları Manicilik ve Marcion'un kurduğu Gnostik hareketti. Manicilik hızla yayılmaya ve genişlemeye başlamıştı. Mani, Fars kökenli olmasına rağmen, Süryanice konuşan bir Babilli olarak tanınmaktadır. Yazdığı yedi kitabın altısı Süryanice ve yalnız biri Farsça'ydı. Köktenci bir lider olan Mani'nin kurduğu din, İran krallarının ve yozlaşmış Zerdüşt rahiplerinin çıkarlarını tehdit ediyordu. I. Şahpur'un ölümünden sonra yönetime gelen Narses tarafından 277 yılında öldürüldü. Öte yandan Hira bölgesindeki Araplar Mani'nin öğretisinden etkilenmişlerdi. Farslar Babil'deki Araplar'ın dini inançlarına karışmıyorlardı; böylece Mani'nin ardılları öğretiyi diğer bölgelerde yaymaya başladılar. Kral Narses Romalılar'a karşı Arap desteğini kaybetmek istemediği için Manici öğretiyi yayan Araplar'a karşı çıkmadı.[24] Lahmid aşiretinin başkanı Emir bin Adi'nin Manici cemaatlere yardım amacıyla araya girdiği ve İnnaios adında bir Mani din adamını Kral Narses'e elçi olarak gönderdiği söylenir. Ama Süryani din adamları Mani'nin kurduğu dine ve bu dine bağlananlara karşıydılar. Kaşkar piskoposu Arhelaus araya girerek, Emir bin Adi'nin çalışmalarını engellemiştir.[25]

Süryani Kilisesi'nin diğer büyük rakibi Marcionizm'di. Gnostik bir tarikat kuran Marcion'un öğretisi Elen-Roma dünyasında çok popülerdi, ancak bu akımın Asketizm'e karşı çıkması yavaş yavaş gerileyerek, çökmesinin esas nedenidir. Marcionizm'in Araplar'ı etkilediğini gösteren herhangi bir kanıt olmadığı için, bu akımın Suriye ve Mezopotamya'da bir süre daha yaşadığını söylemekle yetineceğiz. Doğu Suriye'de yaklaşık 450'li yıllarda Marcionit cemaatlerin varlığı, Süryani Kilisesi'nin kayıtlarında geçmektedir.[26]

23 *Aynı eser*, IV, 30.
24 Kurt Rudolf, *Die Gnosis*, Göttingen 1977, s.354-356.
25 *Aynı eser*, s.357.
26 *Aynı eser*, s.337-341.

Hıristiyanlık inancının bir ifadesi olarak ortaya çıkan Astekik ilkeler, Elen Hıristiyanlığı'nın entelektüel ilkeleri ile bir inanç karşıtlığı oluşturuyordu. İncelediğimiz çeşitli inanç akımları ve dinler ile bu dinlere bağlı müminler arasında sürekli bir çelişki vardı. Bu dinlerin kurallarına bağlı olanlara bir Hıristiyan Arap kavramı olan "Sıddıkun" deniyordu. Müslüman Araplar daha sonra bu kavramı "zındık" (sapkın) biçiminde kullanmışlardır.

Süryani Asketisizm'i zamanla çeşitli görünümlere ve biçimlere ayrıldı. Bazı Asketler ağaçların üzerinde oturuyor ve müminlerin getirdikleri yabani meyveleri ve kökleri yiyerek yaşıyorlardı; stilitler antikçağdan kalan tapınak kalıntılarının bulunduğu yerlere gidiyor ve sütunların üzerine oturup, bir daha aşağıya inmiyorlardı. Bu stilitlerin en ünlülerinden Simon, göçebe Araplar'ı çok etkilemişti. Bu tür aşırı Asketik yaşam tarzına katılan Hıristiyan Araplar da vardı. Asketizm'in değişik biçimlerini ve bu biçimlerin birbirleriyle ilişkilerini belirten Süryanice sözcük ve kavramlar Hıristiyan Araplar tarafından da kullanılıyordu. Bu sözcüklerin çoğu günümüz Arapça'sında da kullanılmaktadır. Örneğin Deyr (manastır: Süryanice Dayro) sözcüğü ilk kullanımında ufak bir hücreyi, bir mağara veya kovuğu ifade ediyordu. Bir cemaate bağlı olan, ama cemaatin dışında yaşayan rahibe, Dayroyo (Kenobit) deniyordu; sözcüğün dişili olan Dayroyothe ise manastır rahibeleri anlamına geliyordu. Arapça'da Asket veya rahip, genel olarak rahib adıyla tanımlanıyordu ve bu da (tanrıdan) korkan anlamına geliyordu.

Mezopotamya ve Babil Arapları Arasında Hıristiyanlık

Çöl ve ekili topraklar arasındaki sınır yöreleri her zaman transit bölgeler olmuştur ve çöl insanları da buralardan transit geçmektedir. Göçebelerin yerleşim birimlerine, kent kıyılarına doğru hareketleri, aynı zamanda biri hayvancılık, öteki tarımla geçinen iki halk grubunun ve grupların ekonomilerinin de birbirlerinden etkilenmesini getirmiştir. Hem yarıgöçebeler hem de çiftçiler bu yerleşim birimlerinde yaşıyorlardı ve buralar gerçek köyler değildi. Zamanla bu kültürel ve ekonomik ilişkilerin sonunda, iki tip ortaya çıktı. Suriye, Mezopotamya ve Babil'in sınır kesimlerinde yaşayan halk, bölgede ege-

men dil olan Asurca konuştukları halde, Araplar'dan oluşuyordu. Bu yeni tip halk Asurca konuşan etnik Araplar'dı. Yerleşim birimlerinde ve köylerde yaşayanların çoğunluğu ise Asurlar'dan oluşuyordu.

Araplar arasında, zamanla klanların birleşerek aşiretlere dönüşmesi eğilimi başladı. Bu aşiretler az nüfuslu, küçük ölçekli güçlerdi. Ama 3. yy.ın Tanukları veya 6. yy.da ortaya çıkan Taclib konfederasyonu, Mezopotamya'daki güç dengesini değiştirmeye başladılar.

Bir yandan Asurca konuşan Araplar ile göçebe Araplar arasında kültürel farklılıklar yüzeye çıkmaya başlamıştı. Öte yandan yerleşik düzene geçen Araplar, Asurca konuşmalarına rağmen, egemen Mezopotamya kültürünü etkilemeye ve değiştirmeye başlamışlardı. Mezopotamya'daki Bizans otoriteleri yerli Asur çiftçilerini (Asurca Akkara) ile bu çiftçilerin tarlalarında çalışan işçileri (Asurca Pallaka) ve Tayyoye adı verilen göçebe Araplar'ı birbirinden ayırt edebiliyorlardı. Arap sözcüğü yarıgöçebeler için kullanılıyordu; bu Araplar esas olarak sezon işçileriydi ve bölge ekonomisi için gerekliydiler. Hem gelirken getirdikleri hayvan sürülerini satıyorlar hem de sezon sonuna kadar tarlalarda çalışıyorlardı.

Hıristiyanlığın Mezopotamya Arapları arasında erken yayılma dönemi, bölgenin Bizans ve Sasaniler arasında paylaşılmasına rastlar. Asurca konuşan Araplar, artık bölgeye yerleşmişlerdi ve komşuları Asurlar'la iyi geçiniyorlardı. Merkezi Nusaybin olan Kuzey Mezopotamya 363 yılına kadar Romalılar'ın denetimi altındaydı, daha sonra Sasaniler'in eline geçmişti. Bölge, Sasani egemenliği altındayken, güçlü Arap etnik karakterinden dolayı Süryanice "Beth Arabaye" adıyla tanınıyordu. Romalılar ve Sasaniler arasındaki savaşlar, Dicle'nin İran yakasında da Araplar'ın bulunduğunu gösterdi. Romalılar daha önce değindiğimiz gibi Arzanena, Zabdecena ve buralara komşu bölgeleri ele geçirmişlerdi. Zabdecena'nın başkenti olan Bezabde'de[27] halkın çoğunluğu Arap'tı ve kent nüfusu Hıristiyan'dı.

27 Cizre'nin yerinde, 9. yy. öncesinde bulunan hisarın adı. Bezabde adı, Aram dilinde Bet Zabday'dan gelir, "Zabda'nın Evi (Yurdu)" demektir. Bu nedenle yöre halkına da Zabdiceni, yani Zabda halkı deniyordu. Bilge Umar, *Türkiye'nin...*, Bezabda maddesi. Daha fazla bilgi için Helga Anschütz, *Die syrischen Christen vom Tur Abdin*, Würzburg 1985, s.104-105. Anschütz, Romalı tarihçi Ammianus'a dayanarak, Beth Zabday'ın Dicle'nin doğusundaki bir kültür höyüğünün üstüne kurulmuş olan küçük Finik köyü olduğunu savunuyor. En doğrusu, antik Beth Zabday, Finik köyünün kurulduğu höyükte aranmalı.

Babil Arapları arasında hem göçebeler hem de yerleşik düzene geçmiş aşiretler vardı. Halk, kültürel özelliğini korumuştu. Hıristiyanlığa geçtikten sonra, Süryanice hâkim dil olduğu zaman bile, asimile olmamak için, kendi aralarında Arapça konuşuyorlardı. Güney Babil'de, Maskene kenti 224 yıllarında piskoposluk merkeziydi.

Arap aşiretlerinin Mezopotamya'ya yerleşmeleri ve Araplar arasında Hıristiyanlık kültünün yayılması üzerine elimizde pek fazla veri yok. Ama Mezopotamyalı göçebe Araplar'ın İznik konsiline piskopos Pamphilos'u gözlemci olarak yolladıklarını biliyoruz.[28] Daha sonra 451 yılında, Kadıköy konsiline, göçebe halkın temsilcisi olarak Osroene eyaletinden piskopos Yuhanna katılmıştı. Süryani Kilisesi'nin kayıtlarında bu piskopos, Tayyoleli Yuhanna olarak geçer. Bir sonraki bölümde tartışacağımız Taclib aşiretinin hızla Hıristiyanlaşması, bu aşiretlerin göçü sırasında bu bölgede Hıristiyanlığın artık sağlam bir biçimde yerleşmiş olduğunu göstermektedir. Hatta Müslüman Arap istilasından sonra bile, buraya gelen göçebe aşiretler, belki de bu bölgeye eskiden yerleşmiş Araplar'dan etkilenerek Hıristiyanlığa geçmişlerdi veya bölge Hıristiyanlığının çekici gücü canlılığını korumaktaydı.

Süryani kaynakları, 150 yılından itibaren Babil'e Hıristiyanlığın girdiğini gösteriyor. Seleukia-Ktesifon kentinin güneyindeki, Dicle ile Fırat'ın arasındaki bölge Babil veya Babilonya adıyla tanımlanıyor. Bu bölgede eski Sümerler'in[29] yanı sıra Asurlar da yaşıyordu ve konuşulan dil bir Asur lehçesiydi. Sasaniler zamanında kuzeydeki Kerkük piskoposluk merkeziydi ve Theocritus (117-138) adında bir piskoposları vardı. Sasaniler 241'de Hatra'yı ele geçirdikleri zaman, bu kentte yaşayan Hıristiyanlar'la karşılaşmışlardı.

Dicle ve Fırat arasındaki bir su kanalının kıyısında kurulmuş olan Kaşkar/Vasit kenti Arsakidler'in yönetim sistemine bağlı küçük, özerk kent devletlerden biriydi. Bu kent Sasaniler'in eline geçtikten sonra, Hatra gibi yakılıp yıkılmadı ve bu nedenle de ortadan kay-

28 *The Chronicle of Arbela*, ed. E. Sachau, Berlin 1915, s.62.

29 Sümerler Basra kentinde ve kentin güneyindeki Dicle ve Fırat bataklıklarında yaşıyorlar ve yok olmamak için bir ölüm kalım savaşı veriyorlar ve yok olmamak için bir ölüm kalım savaşı veriyorlar. Nüfusu otuz bine düşmüş olan, dünyanın en eski uygarlığını yaratmış Sümer halkının bugünü üzerine, yakında yayımlayabileceğimi umduğum bir çalışma hazırlıyorum.

bolmadı. Erbil vakayinamesine[30] göre, Kaşkar 230'lu yıllarda piskoposluk merkeziydi. Daha sonraki yıllarda, 270 yılı civarında, bu kentte Hıristiyanlar ve Maniciler arasında canlı tartışmalar yürütülüyordu. Kaşkar piskoposları 410 ile 790 yılları arasında çeşitli Nasturi sinodlarına katılmışlardı. Kaşkar'da yetişen din adamları çeşitli yörelerde manastırlar kurmuşlardı. 8. yüzyılda Yeşu'denah'ın yazdığı *Ktobo D'nakhputa* adlı eserde bu manastırlardan söz edilmektedir. Bu din adamlarının en ünlülerinden biri olan Archimandrite İbrahim (492-586) Tur Abdin'de, Nusaybin yakınlarındaki ünlü Deyr Mar İbrahim manastırını yaptırmıştı.[31]

Fırat kıyısında kurulmuş olan bir başka ünlü kent Anbar (Farsça Peruz Şahpur) adını taşıyordu. Arsakidler zamanında kurulmuş bir Arap kentiydi. Kentteki Araplar'ın geçmişleri Ma'add bin Adnan aşiretine dayanıyordu. Ama bütün bu tür kentlerde olduğu gibi halk birbiriyle karışmıştı. Anbar, Sasaniler zamanında önemli bir garnizon kentiydi. Kentte üslenen askeri birlikler hem kenti hem de sulama kanallarını koruyorlardı. Kent sonraları hem Nasturi hem de Süryani Kiliseleri'nin piskoposluk merkezi oldu. Kaşkar 5. yy. başlarında güçlü bir Hıristiyanlık merkeziydi. Nasturi Mar Yunan manastırının başpapazı, Abd el-Mesih adında Hiralı bir Arap din adamıydı.

Irak Devlet Başkanı Saddam Hüseyin'in doğum yeri olan Takrit/Tikrit, göçebe aşiretlerin panayır ve pazar merkezleri olmasından sonra yavaş yavaş Araplaşmıştı. Tikritliler kısa zamanda Hıristiyan oldular ve Süryani Kilisesi'ne bağlandılar. Bar Şauma Nusaybin'den ayrıldıktan sonra (449), bu Süryani Arapları Nasturiliğe çekmek istedi, ama başaramadı.

Bu Babil kenti, Arap Hıristiyanlığı'nın kalesi olan Hira[32] ile ticari ve kültürel ilişkiler içindeydi. Hira aşağı Fırat'ın sol kıyısında kurulmuştu ve bir yanda çölle sınırı vardı, diğer yanda Irak'ın zengin, bereketli topraklarına dayanmıştı. Hira'yı zenginleştirenler Arap sezon işçileriydi; kent zamanla büyüdü ve bölgedeki Lahmid hanedanının ve Tanuk aşiretlerinin merkezi oldu.[33]

30 *The Chronicle of Arbela*..., s.64.
31 J. Spencer Trimingham, *aynı eser*, s.153.
32 Hira sözcüğü Asurca Hertha'nın Arap ağzında değişerek söylenmesinden türemiştir.
33 J. Spencer Trimingham, *aynı eser*, s.154.

328 yılına tarihlenen Namara yazıtlarında adı geçen İmru el-Kays bin Emir, Fırat dolaylarına yerleşen Arap aşiretlerinin ikinci kuşağındaydı. Hira'yı kendine başkent yapmıştı ve Suriye'den Fırat kıyılarına kadar uzanan çölde hatırı sayılır bir gücü ve saygınlığı vardı. Bölgenin ikinci güçlü kişisi Arap geleneklerine göre Zabba adıyla tanınan kraliçe Na'ila'ydı. Bazı kaynaklar Zabba adının, Palmiralı Zenobia'yı çağrıştırdığı ve bu adın Zenobia'nın ağızda bozulmuş biçimi olduğunu iddia ediyorlar. Yalnız bu kraliçelerden birinin göçebe, diğerinin devlet başkanı olduğunu unutmamak gerekiyor. Ayrıca eski Asur ve Babil dönemlerinden beri, Fırat bölgesinde Arap kraliçeler geleneği vardı. Arap tarihçiler bu kraliçenin adının Na'ila olduğuna klasik Arapça'da ahu gözlü anlamına gelen Zabba adının ise lakabı olduğuna işaret ediyorlar. Kraliçe Na'ila, Cezire beyi Emir bin el-Zarib'in kızıydı; el-Zarib bir savaşta öldükten sonra babasının yerine geçmişti.[34] Na'ila'nın kızkardeşi de Fırat'ın öte yakasındaki bir kasabayı işgal ederek orasını kendine üs yapmıştı. Azzan ve Addan kasabaları bir yeraltı tüneliyle birbirine bağlanmıştı. Fırat kıyısında kraliçe Na'ila'nın egemen olduğu diğer küçük kentler Anbar yakınlarındaki Bakka, Asa ve Kanuk (Asurca Kinki) idi. Na'ila ile Emir bin Fahmi'nin kardeşi Cadima arasındaki çatışma, Asa ve Kanuka savaşları, Ayyam el-Arab başlıklı şiirlerde anlatılmıştır, ama ne yazık ki bu şiirlerin çoğu bugün kayıptır. Bu şiirlerden edinilen bilgilere ve sözlü aktarımlara göre, Na'ila aradaki düşmanlığın kaldırılması için bir anlaşma yapmak üzere Cadima'yı davet etmişti. Ama bu bir tuzaktı ve davete uyan Cadima yanındaki maiyetiyle birlikte öldürüldü.[35]

Hira sürekli bir ticaret ve hanedanlık merkezine dönüştükten sonra, el-İbad adıyla bilinen bir ilke oluşturuldu. Bu ilke, karma aşiret unsurlarının Hıristiyanlık içinde eritilmesiydi. Buradaki İbad sözcüğünün İbad el-Rabb (Rabb'ın Köleleri) veya İbad el-Mesih (Kurtarıcının –İsa'nın– Köleleri) tamlamalarından geldiği görülüyor. Erken Müslüman literatüründe, bu sözcük, el-Hira ve çevresi Hıristiyanları anlamında, bazen de genel olarak Hıristiyanlar anlamında kullanılıyordu. Örneğin İbadiyyun min Tamim; Tamim arasındaki Hıristiyanlar deyimine bakacak olursak, kuzeye

34 Taberi, I, 756, aktaran Trimingham, *aynı eser*, s.155-156.
35 *Aynı eser*, s.156.

yerleşmiş olan Tamim aşiretinin Hıristiyan olmasına rağmen, buradaki Hıristiyan sözcüğü genel anlamda kullanılıyordu ve Tamim aşiretinin tümünün Hıristiyan old ığunu belirtiyordu.[36]

Hosea adındaki bir Nasturi piskoposu, Mar İsak sinodunda alınan bir kararla, 410 yılında Hira'ya piskopos atanmıştı. Tayyoyeler'in piskoposu Şamun'un inisiyatifiyle 414 yılında Markabta'da da başka bir sinod toplandı. Göçebe Araplar'ın merkezi olan Markabta'nın yeri bilinmiyor ve arkeolojik kazılar da şimdiye kadar olumlu bir sonuç vermedi. Bu kentte bir sinod toplandığını göz ardı etmezsek, Markabta'nın önemli bir kent olduğunu kabul edebiliriz. Hira piskoposları ise, 1013 yılına kadar izlenebiliyor. O tarihte kentin piskoposu Yuhanna bin Nazuk, Metropolit seçilmişti. Lahmid hanedanı kendi etki alanındaki Hıristiyanlar'a karşı tarafsız bir politika izliyordu, ama hanedan, konfederasyon içindeki bütün aşiretlerin Hıristiyanlığa geçmesine rağmen, eski Arap tanrıçası el-Uzza'ya tapınıyordu.[37]

Hira'da ve göçebe aşiretler arasındaki dinsel durumu, özellikle Süryani ve Nasturi hareketlerini bir sonraki bölümde geniş bir biçimde ele alacağız.

36 *Aynı eser*, s.156.
37 *Aynı eser*, s.158.

ARAPLAR VE SÜRYANİ-NASTURİ HAREKETLER

Süryani-Mezopotamya Hıristiyanlığı'nın Berraklaşması

5. yy. tartışmalarının odak noktasını İsa'nın doğası oluşturuyordu. İsa tanrı mıydı, yoksa hem insan hem de tanrı mıydı? Bu tartışmalar Süryani Hıristiyanlığı'nın Batı (Süryani Kadim) ve Doğu (Nasturiler) adları altında iki Süryani Kilisesi'ne bölünmesiyle sonuçlandı. Kuşkusuz bu bölünmeye tek neden bu tartışmalar değildi; bir başka neden olan Bizans resmi devlet kilisesinin baskısı da bu bölünmede büyük rol oynadı ve hatta Melkitler[1] adıyla tanınan bir Süryani kümesi de bu bölünmenin üçüncü ayağını oluşturdu. Bölünmenin doğal sonucu olarak Kuzey Arabistan'daki Hıristiyan Araplar da Bizans ve Fars etki alanları içinde kaldıkları için hem politik hem de dinsel yönden monofizitler ve diofizitler olarak bölünmeye uğradılar.

1 Daha önce (s.114, dipnot 24) Melkitler'e kısaca değinmiştim. Burada daha ayrıntılı bilgi vermeyi gerekli buldum. "Melki", "Malki", Asurca "kral" anlamına geliyor. Melkitler Bizans İmparatorluğu yanlısı Süryaniler'dir. Bu gruba, 451 yılında toplanan Kadıköy konsilinin aldığı kararlara uydukları için Kadıköycüler de denilmektedir. Bu konsilden sonra Süryani, Kıpti, Ermeni, Etiyopya ve benzeri Doğu kiliseleri ile İstanbul ve Roma gibi kiliseler tam olarak ayrıldılar. Konsilde belirlenen iman ilkeleri ve kiliselerin örgütlenmesi gibi konularda tam bir birliğe varılmaması gibi nedenler gösterilmesine rağmen, bu saflaşma esas olarak politiktir. Çünkü kiliselerin yeniden örgütlenmesiyle, İstanbul kilisesi Doğu Hıristiyanlığı'nın lideri konumuna geliyordu ve bu da Doğu Kiliseleri'nin ve bu kiliselere bağlı halkların Bizans boyunduruğu altına girmesi demekti. Öte yandan bu ayrışma, çeşitli Doğu Kiliseleri'ne bağlı halklarda ulusal benliğin uyanmasına yardımcı olmuş ve bu kiliseler sözcüğün tam anlamıyla halk kilisesi niteliklerini güçlendirmişlerdir ve bu durum bugün de daha gelişmiş ulusal boyutlarda sürmektedir. Böylece Etiyopya, Eritre, Ermeni vb. uluslar oluşmuştur. Yeniden Melkitler'e gelecek olursak, Süryani Melkitler 6. yy.da "bağımsız" bir Patrikliğe kavuşarak Rum-Ortodoks kilisesini kurdular. Bugün Mersin, Antakya, İskenderun, Samandağ ve çevrelerinde yaşamaktadırlar. Ayrıca Ürdün, Suriye ve İsrail'de de küçük Melkit grupları vardır.

Süryani Kilisesi'nin Bizans etki alanı içinde kalan metropolü Urfa kentiydi. Urfa ve çevresindeki Süryanice konuşan Hıristiyanlar, bu yeni kültü kendi gelenekleriyle yoğurarak yorumluyorlardı. İlahileri kendileri besteliyorlar veya halk türkülerinin melodilerine dinsel içerikli sözler yazarak "yeni" ilahiler üretiyorlardı. Kendilerine özgü litürjik, Asketik ve kuramsal ilkeleri, şairleri ve yazarları vardı; kilise kurallarını kendileri biçimlendirmişlerdi. Mezopotamya ve Suriye Hıristiyanlığı bir halk diniydi; Süryani Kilisesi de bir halk kilisesiydi. Piskoposlar halkın içinden çıkıyordu ve müminler kiliselerde günlük konuşma dilinde okunan duaları, vaazları dinliyor ve yine kendi dillerinde ilahiler söylüyorlardı.

Öte yandan Elen Hıristiyanlığı'nın metropolü olan Antakya, Asur ve Aram etnik halk çoğunluğunun ortasında kalmış bir yabancı kent konumundaydı ve her iki kilise arasında bir boşluk veya sınır vardı. Bu boşluğu monastik hareket doldurdu ve Elen kilise örgütlenmesinin hem devletle ilişkileri hem de kendi yorumlarına son biçimini vermesi merkezileşti. Bu durum Mezopotamya Kiliseleri'nin yabancılaşma sürecine süreklilik kazandırdı ve böylece Elen ve Süryani Kiliseleri'nin arasındaki çizgi giderek kalınlaştı.

Fırat vadilerinin Hıristiyanları da Batı Süryaniler ile aynı dili paylaşıyorlar ve aynı kültür geleneğinden geliyorlardı. Batı ve Doğu Süryaniler arasındaki yakınlık ve uzaklığı dönemin iki süper devleti olan Bizans ve İran'a karşı tutumları ve ilişkileri belirliyordu. Bizans'ta Hıristiyanlık, devletin yayılma poltikasının bir aracıydı; buna karşın Mazdakçılık, Sasaniler'in resmi devlet dini olmasına rağmen, yayılma gücü sınırlı bir din olduğu için, devletin yayılmacı politikalarına hizmet edemiyordu. İran tarafından denetlenen Mezopotamya ve Babil'deki Hıristiyan kiliseleri, özellikle Nasturi Kilisesi, bazı kaynaklarda yanlış olarak "Fars Kilisesi" olarak tanımlanmaktadır. Bu kiliselerin üyelerinin ezici çoğunluğu Asurlar, Araplar ve Kürtler'den oluşuyordu. Kiliselerde Farsça değil, Süryanice ve bazı kiliselerde Arapça İlahiler okuyorlar ve bu dillerde dua ediyorlar, tapınıyorlardı. Kültürleri ve gelenekleri de Farslar'dan çok değişikti. Farslar'ın kendilerine özgü bir kültürleri vardı ve devletin resmi dini –Sasaniler zamanında– Mazdakçılık'tı. Yalnız İran devleti, imparatorluk içindeki çeşitli kültlere ve dinlere karşı

gösterdiği hoşgörüyü, Hıristiyanlar'a karşı da gösteriyordu. Ayrıca İran topraklarındaki Doğu Süryani veya Nasturi Hıristiyanlığı da Mazdakçılık gibi düalist bir dindi. Kuşkusuz aradaki benzerlik yalnız bu kadarla kalıyor, derinlere inmiyordu. İsa'nın hem oğul hem baba, hem insan hem tanrı olması inancıyla, iyilikle kötülük arasında sürekli ve sonsuza kadar süreçek bir mücadelenin var olduğu inancı arasında çok büyük bir fark olduğu açıkça görülmektedir.

İmparator Konstantin'in, Hıristiyanlığı devletin resmi dini ilan etmesi, Fars denetimi altındaki Mezopotamya ve Babil'deki Hıristiyanlar'ı etkilemek ve belki de onlardan bir tür beşinci kol olarak yararlanmayı sağlamaktı. Konstantin zamanına kadar İran'da Hıristiyanlar'a hoşgörüyle yaklaşılıyordu. Peygamber Zerdüşt'ün kurduğu Zerdüştçülük geleneğinden gelen Farslar bu yeni külte geçmiyorlardı, geçenler yalnızca Asurlar, Araplar, Kürtler ve başka bazı eski etnik halkların kalıntılarıydı. Ama Sasani devleti, Konstantin'in Hıristiyanlığı devlet dini ilan etmesini, Bizans'ın İran topraklarındaki Hıristiyanlar'a koruyuculuk yapmayı iddia etmesi olarak yorumlamıştı. Böylece Hıristiyanlar'a yavaş yavaş yıkıcı unsurlar gözüyle bakılmaya başlandı. 2. Şahpur'un Hıristiyanlar'a karşı çıkardığı ilk fermanda, "Hıristiyanlar ülkemizde yaşıyor, ama düşmanımız İmparator'un görüşlerini paylaşıyorlar" denmekteydi.[2] Bu fermandan sonra özellikle piskoposlar, papazlar ve hatta kilise hizmetlilerine karşı baskılar başladı; orduda askerlik yapanlar, mahkemelerde ve diğer önemli yerlerde çalışan, sınır yörelerinde yaşayan Hıristiyanlar baskı altına alındı, çoğu çalıştıkları işyerlerinden çıkarıldılar.

3. Şahpur (383-388), 4. Bahram (388-398) ve 1. Yazdagird'in hükümranlık dönemlerinde Bizans ile Farslar arasındaki ilişkiler düzeldi ve Hıristiyanlar'a yeniden hoşgörü gösterilmeye başlandı. İran'daki Nasturi Kilisesi özerk yapısını koruyor ve devlet makamlarıyla kilise arasındaki ilişkiler "Doğu'nun Patriği" ünvanını taşıyan patrik tarafından yürütülüyordu.

Daha önce de değindiğimiz gibi, 431 yılında toplanan ilk Efes konsilinde Nastur ve yandaşları aforoz edilmişler ve resmi Bizans kilisesi ile ilişkileri kesilmişti. Burada İsa'nın doğasından çıkan

2 Paul Bedjan, *Acta Martyrum et Sanctorum*, Leipzig 1890, II, 136, aktaran Trimingham, *aynı eser*, s.160.

ayrılmayı daha önce anlatmamıza rağmen, konunun politik yanının daha iyi görülebilmesi için tarihsel düzlemde bazı ayrıntılara girmemiz gerekiyor. Nastur'un aforoz edilmesinden birkaç yıl sonra, kilise babalarından Entykes, İsa'nın tekdoğası olduğunu savunmaya başladı, bu görüş yayıldıkça yayıldı ve İmparator Theodosios'un isteğiyle 449'da toplanan İkinci Efes konsilinde monofizitizm zafer kazandı. Bu olay Süryani Kilisesi içinde tartışmalara yol açtı; zira Nastur'un görüşüne bağlı olan Doğu Süryani Kilisesi monofizitizme karşıydı. Bu tartışmalar, bölünmeler, yeniden tartışmalar Süryani Hıristiyan dünyasının entelektüel merkezi olan Urfa'da yaşanıyordu. Bu kentte Nasturculuğun teorisini Mopsoslu[3] Theodore yapmış ve yazıları Elence'ye çevrilmişti. Piskopos Rabbula'yı destekleyen Urfa İlahiyat Okulu'nun Müdürü İbas da, Nastur'un düşüncelerini savunuyordu. 449 yılında toplanan Efes konsilinde hem İbas hem de bir diğer Theodore, Kyrros'lu Theodore aforoz edildiler, ancak 451'de toplanan Kadıköy konsilinde alınan kararla, her ikisi de eski mevkilerine kavuştular.

İbas'ın ölümünden sonra devlet otoriteleri bir piskoposluk seçimine karıştılar ve seçimi Bizans'ın yayılmacı politikaları doğrultusunda gerçekleştirmek istediler. Bu olay Bizans ve Urfalı ilahiyatçılar arasındaki anlaşmazlığı, çelişkileri derinleştirdi. Bizans Urfa'da öğretilen dini kuralları, sapkınlık olarak değerlendiriyordu ve Urfa İlahiyat Okulu, İmparator Zeno'nun emirlerine uyan piskopos 2. Kry tarafından 489 yılında kapatıldı; öğretmenlerin işlerine son verildi. Bu devlet eylemi Süryani teolojisinin hem Bizans hem de Sasaniler tarafından baskı altına alınmasının ve yabancılaşmasının başlangıcıydı. Resmi devlet kiliselerinin boyunduruğu altına girmeyen Süryani Kilisesi'ne her iki yanda da rahat yoktu. İşten atılan öğretmenler Sasaniler'in denetimi altındaki Nusaybin'e giderek sığınmacı oldular; Kral Narses zamanında burada yeni bir ilahiyat okulu açıldı. Rabbula tarafından işine son verilen Bar Şauma da (ö. 492 veya 495) Nusaybin'e gitmişti. Bar Şauma 457 yılında piskopos oldu ve kiliseyi Nasturi çizgi doğrultusunda örgütledi. İşlerinden, ev-

3 Latince Mopsouhestia veya Mopsou Hestia. Elen dilinde Mopsos'un Ocağı anlamına geliyor. Adana ilinde, Ceyhan üzerindeki Misis'in –şimdi Yakapınar adı verildi– tarihsel adının Elen ağzına uydurulmuş biçimi, Bilge Umar, *aynı eser*,. Mopsou Estetia maddesi.

lerinden olan Nasturiler artık İran topraklarına geçiyorlardı ve devlet de bu sığınmacılara yardım ediyor, onlara iş olanakları yaratıyordu. İran, Bar Şauma'nın bu sığınmacı topluluğunun resmi temsilcisi olmasını istedi ve İran'a göç eden veya sığınanlarla devlet arasındaki işler Bar Şauma üzerinden yürütülmeye başlandı.[4]

Bizans'ın Nasturi Kilisesi'ni bir İran kilisesi gibi görmesine ve Sasaniler'in de aynı politikayı izlemesine rağmen, Nasturi Kilisesi bir İran Kilisesi değildi. Kendi teolojik kurallarını ve litürjisini İran kültüründen ve geleneklerinden etkilenerek geliştirmemişti; yalnızca Hıristiyanlığın Süryani varyantını temsil ediyordu. Nasturiler Mazdakçı dine bağlı Farslar'ı kazanmak için propaganda ve misyon çalışması yapmıyorlardı.[5] Ama Mezopotamya'nın Arapça ve Asurca konuşan ve eski çoktanrıcı inançlarına bağlı halkları arasında çalışmalar yapılıyor ve bu halklar arasında Hıristiyanlık öğretisini yaygınlaştırıyordu. İslam kaynakları Güney Irak Arapları'nın hemen hemen bütününün Nasturi Hıristiyanlığı'na geçtiğini kaydederler.[6] Ama Nasturiler eğitime, yazınsal çalışmalara ve bilime önem verip, halkı bunları öğrenmeye özendirdikleri halde, bilimsel yazıların, kitapların ve Hıristiyanlık öğretisi üzerine yazılmış eserlerin Arapça çevirileri yoktu. Arapça literatür üretilmiyordu. Sıradan bir Hıristiyan'ın inancı ile ilişkisi kültseldi, teorik temele dayanmıyordu. Bu nedenle Hıristiyanlığa katılan Araplar da, tıpkı Hıristiyan Asurlar ve Kürtler gibi yetiştiriliyordu. Kitap ve yazılı malzeme yalnız ilahiyat okullarında kullanılıyordu.

İki dil konuşmak yaygındı. Nabatlar'ın ticari ilişkilerinde ve yazıtlarda Aramca'yı kullanmaları gibi, şimdi kilise ve dine ilişkin konularda Süryanice kullanılıyordu. Diğer alanlarda Araplar kendi dil-

4 J. Spencer Trimingham, *aynı eser*, s.162.

5 Nasturiler'in kuşkusuz devlet otoriteleriyle kendi kiliseleri arasındaki iyi ilişkileri bozmamak için İran'ın resmi devlet dini olan Mazdakçılığa bağlı İranlılar arasında misyon çalışmaları yapmamalarına rağmen, gelen İranlılar da dışlanmıyor ve Hıristiyanlığa geçmelerine yardım ediliyordu. Nasturi Hıristiyanlığı'na geçen önemli kişilerden biri de Mar Büyük Aba'dır. Mar Aba kilise içinde gerekli reformları yapan bir kilise babası olarak Nasturi kilise tarihine geçmiştir. Metropolitliğe (540-552) seçilen Mar Aba, kralın yakın bir arkadaşıydı; ancak kral bir süre sonra Mar Aba'nın Mazdakçı dini bırakıp Hıristiyanlığa geçtiğini öğrenince, onu Phraaspa ateşgâhının yakınındaki bir zindana attırdı. Mar Aba'nın atıldığı zindan yedi yıl boyunca Hıristiyanlar'ın ziyaret yerine dönüştü ve daha sonra affedilerek, özgürlüğüne kavuştu. Paul Bedjan, *aynı eser*, II, 140.

6 Paul Bedjan, *aynı eser*, II, 140-142.

lerini kullanmayı yeğliyordu. Mezopotamya Arapları'nın, Nabatlar'ın tersine sözlü bir şiir temeline dayanan, yazınsal ürünleri vardı. İnsancı ve laik bir şiir geleneğini sürdürerek, ruhsal dünyalarını şiirle ifade ediyorlardı. Bu çalışmanın bundan sonraki bölümünde bu şiir geleneğine yeniden dönerek, *Kur'an*'daki bazı Hıristiyan içerikli şiirleri, daha doğrusu ilahileri inceleyeceğiz. Bu sözlü gelenek, Arapça olarak ilk kez *Kur'an*'da yer almıştır.

Şimdi yine konumuza, Araplar ve Hıristiyanlığa dönüyoruz.

Monofizit Hareket ve Araplar

Nasturiler Bizans topraklarından ayrılmışlardı. Monofizit Süryaniler ise Bizans yönetimi altında yaşamlarını ve çalışmalarını sürdürüyorlardı. Monofizit Süryaniler, diofizit Doğu Süryaniler, yani Nasturiler gibi misyonerlik çalışmalarına ağırlık veriyorlardı.

Suriye'deki Arap kiliseleri Kadıköycü İmparator 1. Justin'in hükümranlığı sırasında (518-527) çeşitli bunalımlı dönemlerden geçti. Justin'in tahta ilk geçtiği ilk yıllarda kuzey Suriye-Arap bölgelerindeki –Osroene, Kilikya, Antakya ve çevresi, Fırat yöresi– rahiplere baskı uygulanmaya başlandı. Buralardaki rahiplere devletle uzlaşmaları ve monastik harekete son vermeleri söylendi; kabul etmezlerse çöle sürüleceklerdi. Rahiplerin çoğu çöl yaşamını seçti ve her zaman yaptıkları gibi küçük gruplar halinde çiftçiler ve yarıgöçebeler arasında dolaşmaya başladılar. Çiftçi ve yarıgöçebe Araplar'ın inançlarını tazelediler, öğretiyi pekiştirdiler. Yakın kiliselere gitmelerini, pazar ayinlerini kaçırmamalarını sağladılar. Bazı rahipler ise, özellikle yarıgöçebeler arasında yeni Hıristiyan topluluklar kurdular.

450 yılı Süryani kiliseleri için bir dönüm noktası oldu. Kadıköy konsilinden sonra Mısır Kıpti Kilisesi, resmi Bizans kilisesinden kesin ayrılmıştı ve İskenderiye Patriği İstanbul'da rehin tutuluyordu. Bizans'ın yayılmacı politikası olan, etki alanı içindeki kiliseleri İstanbul Patrikliği'ne bağlamak ve bu resmi patrikliğin dikte ettiği kuralları halk kiliselerine kabul ettirmek istemesi, bu kiliselerin tep-

kisiyle karşılanıyordu. Öte yandan Bizans İmparatorları sık sık değişiyor ve buna koşut olarak Bizans'ın ve Patrikliğin politikaları da değişiyordu. İmparator Justin devlet kilisesini destekliyordu, ama Süryani kökenli olan İmparatoriçe Theodora da doğal olarak monofizit hareketi koruyordu. Devlet katındaki bu ikilemden yararlanmak isteyen monofizitçiler bazı bölgelerde başkaldırdılar. Justin'in tahta çıkmasından (518) ve Antakya Patriği Severus'un 538 yılında Mısır'da ölmesinden sonra, yandaşlarının ayaklanması bastırıldı. Canlarını kurtarmak için Mezopotamya'ya kaçanlar orada da izlenmekten kurtulamadılar. Ama Batı Arap bölgesindeki piskoposlar Bizans'la uzlaşmışlardı ve Bizans'a bağlılıkları sayesinde baskıdan ve sürgünden kurtulmuşlardı. Yalnız Mezopotamya'daki dört piskopostan üçü ve Suriye'deki yedi piskopostan dördü piskoposluk makamlarından atılmış ve sürgüne gönderilmişlerdi.

Monofizit piskoposlar sorunu, Doğu'da, acil olarak çözülmesi gereken bir durum görüntülüyordu. Severus, 536'da Tella'lı[7] Yuhanna'ya[8] ve diğer Doğu Süryani piskoposlarına, İran'a kaçan monofizitlere hizmet verilmesi için gereken yeni piskoposları atama yetkisi verdi; ancak bu politika Bizans topraklarındaki monofizitler için geçerli değildi. Öte yandan Arap Ghassan ve Hiralı Lahmid hanedanları arasındaki çatışma sürüyordu. Tella'lı Yuhanna, sınırın her iki yanındaki monofizit din adamlarını bir araya getirerek, Bizans otoritesine saygı göstermelerini sağlamak istedi, ama başaramadı. İşte bu sıralarda Justinianus'un Pilarklık payesi verdiği Haris bin Cabala, sorunun çözülmesinde önemli bir rol oynadı.

7 Elence Konstantina adını taşıyan Tella, bugün Urfa iline bağlı ilçe merkezi Viranşehir'dir. İlkçağın son yüzyıllarında Süryanice Tella d'Mauzelat adıyla anılıyordu. İmparator Constantinus'un oğlu Constantius 349 yılında, bu kenti güçlü bir hisar olmak üzere tahkim etti ve bundan sonra kent uzun süre Konstantina (Constantius kenti) adıyla anıldı. Fakat Süryani dilindeki ad da kullanılıyordu, hatta bu adın yalnız ilk sözcüğü söylenerek kente kısaca Tella deniyordu.
Bilge Umar, *aynı eser*, Konstantina maddesi.

8 Tella'lı Yuhanna (ö. 538) Doğu Süryani Kilisesi'nin en tanınmış kilise babalarından biridir. Arkadaşı Elias tarafından yazılan yaşam öyküsü Süryanice'den Latinceye ve İngilizceye aktarılmıştır. Bkz. *Vita Johannis episcopi Tellai*, ed. and tr. E. W. Brooks, Paris 1907 ve *John Of Ephesus, Lives of the Eastern Saints* (içinde) ed. and tr. E. W. Brooks, Paris 1910.

Banu Ghassan konfederasyonunun liderleri bu dinsel çatışmaların dışındaydılar, tarafsız kalmayı seçmişlerdi. Ama Süryani ve Arap papazlar, ilahiyatçılar ve Arabistan, Fenike ve Filistin eyaletlerinde yaşayan halk, resmi görüşü destekleyen piskoposlara karşıydı ve monofizit çizgiden taviz vermiyorlardı. Bölgenin pilarkları önceleri Severus ve yandaşlarını desteklemişlerdi, ama artık kendi din adamlarının ve halkın muhalefetiyle karşı karşıya gelmişlerdi ve bu da çözülmesi gereken can alıcı bir soruna dönüşüyordu. Bir iş için İstanbul'a giden Haris bin Cabala, monofizitleri koruyan ve destekleyen İmparatoriçe Theodora ile görüşme fırsatı buldu ve Theodora'dan Bizans topraklarındaki Arap aşiretleri için monofizit bir piskopos atamasını istedi. Theodora İstanbul'a sürgün edilmiş olan İskenderiye'nin monofizit patriği Theodosios'un İzala dağındaki Pesilota manastırında yaşayan iki rahibi bulmasını sağladı. Bu rahiplerden biri Yakub Baredeus[9] (Süryanice Yakub Bar Adday veya Yakub Baraday) Mezopotamya ve Suriye'ye piskopos atandı. Arap olan diğer rahip Theodore ise, Filistin ve Arabistan eyaletlerindeki Banu Ghassan konfederasyonun piskoposu oldu. Her ikisinin de görevi, gezgin ekipler kurarak, Suriye-Arap topluluklarının dini hizmetlerinin yerine getirilmesini sağlamaktı.[10]

Yakub Baraday Urfa'da monofizit hareketin propagandasını kendisi yapmadı; böyle bir tutum onun tutuklanmasıyla sonuçlanabilirdi, ama ölümüne kadar (578) otuz yıl uzak yakın demedi, sürekli gezilere çıktı. Kiliseleri, kilise hiyerarşisini örgütledi, piskoposlar yetiştirdi. En büyük yardımı monofizit harekete bağlı olan Ermenistanlı piskoposlardan gördü. Baraday'ın misyon çalışmalarının ilk yıllarında Bizans, Kadıköy konsilinde alınan kararların dışına çıkılmamasına çok önem veriyordu. Justinianus, Yakub Baraday'ın temsil ettiği ve

9 Yakub Baraday, Süryani Kilisesi'nin kurallarını ve litürjüsünü yeniden düzenleyen ve Bizans devlet kilisesi ile arasındaki incelmiş bağları da tamamen koparark kiliseyi, bağımsız bir halk kilisesine dönüştüren bir kilise lideridir. Süryaniliği örgütleyen kişi olarak bilinir. Süryani Kilisesi'ni kuramlaştıran ve yerine oturmasını sağlayanın Baraday olmasına rağmen, geleneksel olarak bu kilisenin kurucusunun Aziz Pavlus (Tarsuslu Pavlus) olduğuna inanılır. Bazı Batı kaynaklarında ve Irak'ta, Süryaniler'e Yakubiler de denilir.

10 J. Spencer Trimingham, *aynı eser*, s.166-167.

hatta başını çektiği ayrılıkçı hareketin Bizans'ın parçalanmasına yol açabilecek bir tehlikeyi içinde taşıdığını görüyordu. Bu nedenle Baraday özellikle misyon gezilerini çok gizli tutuyordu, ama bütün bu çalışmaları boyunca ihanete uğramadı. Daha sonraları Bizans yetkilileri bazı sınırlamalar içinde Baraday'ın çalışmalarına hoşgörüyle yaklaştılar. 566-567 kışında iki monofizitçi grubun ve Kadıköycülerin örgütlediği toplantılara katıldı. Kısacası Yakub Baraday'ın çalışmaları ve liderliği sayesinde, İsa'nın tekdoğası olduğunu ve bunun da tanrısallıktan başka bir şey olmadığını savunan monofizitçi Süryani Kilisesi, Suriye ve Mezopotamya'da ayrı örgütlendi ve kendi hiyerarşisini kurdu.

Bizans'ın, emperyal kilisenin yanı sıra etkinlik gösteren monofizit kiliseye karşı hoşgörülü tutumu uzun sürmedi. 571 yılında Yakub yanlısı veya Yakubi piskoposlara, papazlara ve rahiplere karşı yıldırma harekâtı başlatıldı. Bu din adamları cezaevlerine atıldılar ve hemen hemen her yerde kilise ve manastırlarından sürüldüler. Yalnız Haris bin Cabala'nın hükmettiği bölgelerde monofiziţler fazla bir güçlükle karşılaşmadan çalışmalarını sürdürdüler. Bizans topraklarında çalışanlar büyük gizlilik koşulları altında işlerini yürütmeye çalışıyorlardı. Süryani Hıristiyanlar'ın bu dönemde ve daha sonra, daha önce bir dipnotta da değindiğimiz gibi, Yakubiler olarak da tanınmaları, en azından pek şaşırtıcı olmamalıdır.

Monofizit yorum Fars denetimi altındaki bölgelerde de önemli başarılar kazandı. Dicle'nin karşı yakasındaki Tikrit kenti bu hareketin güçlü bir merkeziydi. Musul'un arkasındaki dağlarda kurulmuş olan Mar Matta manastırı Tikrit metropolitinin oturduğu bir karargâhtı.

1. Justin'in Hira bölgesindeki monofizit din adamlarına baskı uyguladığı sıralarda, Nasturi Katolikos Şila (503-527) bu din adamlarına iki seçenek sundu. Ya Nasturi Kilisesi'nin diofizit görüşünü kabul edeceklerdi, ya da bölgeden ayrılacaklardı. Monofizitçi din adamları ikinci seçeneği yeğledi, Nacran'a göç ettiler.

Bu yıllarda İran hükümranlığı altındaki topraklarda monofizit çizginin tanıtılması ve yayılması için etkin çalışmalar yapan kişi Seleukia yakınlarındaki Beth Arşam kentinin piskoposu Şimun'du.

Şimun'un çalışmaları 524 yılında Hira'da başlamıştı ve yaşamının sonuna kadar sürdü. Önde gelen birçok Arap soyunu monofizit harekete kazandırdı. Hira Arapları'nın iki Hıristiyan topluluğuna saldırmalarına rağmen, bu saldırıların nedeninin dinsel olmadığı bilinmektedir.[11] Hıristiyan cemaatler arasında çatışmalar oluyordu; ancak bunlar kısa süreli, geçici anlaşmazlıkların ürünüydü.

Şimun'un Hira'daki ilk misyonu, bölgeye yerleşmek ve tanımak amacını güdüyordu. Efesli Yuhanna'ya göre[12], Şimun çok sayıda "sapkın"ı doğru, ortodoks öğretiye kazandırmıştı. Kuşkusuz burada sapkın olarak nitelendirilen Nasturiler'di. Resmi devlet dininden de Hıristiyanlığa geçişler başlayınca, Sasani otoriteleri hemen tepki gösterdiler ve Hıristiyanlığa geçmiş bazı Farslar'a ölüm cezaları verildi. Nasturiler Şimun'un çalışmalarını Bizans yanlısı ve Bizans'ın lehinde çalışmalar olarak görme eğilimindeydiler ve bunun için Şimun'un monofizitçi çalışmalarını baltalıyorlardı. Ancak kendileri Sasani hükümranlığı altında yaşıyorlardı ve aslında devletin yardımıyla monofizit görüşün yayılmasını engellemek istiyorlardı. Doğu Süryaniler'le Batı Süryaniler arasındaki bu görüş farklılığından ileri gelen düşmanlık uzun zaman sürmüştür ve hatta günümüzde de her iki kilisenin arasındaki ilişkiler sıcak değildir. Öte yandan Batı Süryaniler, hem Nasturi Kilisesi'ne hem de resmi Bizans Kilisesi'ne karşıydılar ve ikili bir teolojik mücadele veriyorlardı.

Bu arada cemaatlerarası çatışmalar tırmanmaya başladı ve Sasani Kralı, Süryani piskoposların ve manastır müdürlerinin gözaltında tutulmasını emretti. Süryani vakayinamelerine (Kuşaye) göre, Sasani Kralı Kavad, Kuş Kralı'nın araya girmesiyle, çatışmanın daha da büyümemesi için verdiği emri geri aldı.[13] Kavad'ın ölümünden (530) sonra, Şimun, çalışmaları üzerine Theodora'ya bilgi vermek için İstanbul'a geldi ve iki yıl sonra burada öldü.

Hüsrev Anuşirvan'ın (531-577) hükümranlığı sırasında, monofizitler Yakub Baraday'ın görüşleri doğrultusunda Süryani Kilisesi'ni yeniden örgütlediler ve Sasani topraklarında önde gelen bir kilise olmasını

11 *The Chronicle of Seert*, aktaran Trimingham, *aynı eser*, s.169.
12 *John of Epheuss, Ecclesiastical History*, ed. and tr. E. W. Brooks, Paris 1912, III. 12.
13 *Aynı eser*, III, 12-14.

sağladılar. Sasani devletinin himayesinde yaşayan Süryaniler, bu bölgede geniş ve zengin bir Süryani Hıristiyan kültürü yaratmışlardı. Nasturi Nusaybin'in güneyindeki Şiggar, bilimsel araştırmaların yapıldığı bir Süryanilik merkeziydi. 6. ve 7. yy.da Aristoteles'in eserlerini çevirerek yorumladılar. Daha sonraki yüzyıllarda Müslümanlar bu eserlerden yararlanmışlardır.

Mezopotamya ve Babil'deki Göçebe Araplar Arasında Hıristiyanlık

Lahmidler'in merkezi Hira, 400'lü yıllarda Hıristiyanlığın Nasturi biçiminin toplandığı bir yer durumuna dönüşmüştü. Hıristiyanlık bu merkezden Babil Arapları'nın arasına giriyor ve yayılıyordu. Burada daha önce sözünü ettiğimiz İbad adı altında bir Hıristiyan kümeleşmesi oluşmuştu. Bu kümeleşmenin içinde Banu Alkama ve Banu Eyyub gibi köklü Arap aşiretleri de bulunuyordu. Bu kümeleşmeyi Süryani yazarlar İbad'ı Akulaye adıyla tanımlarlar. Akulaye, Orta Arabistan'daki Banu Ukayl bin Ka'b bin Rabi'a aşiretinin adından türemiştir. Bu aşiret geniş alanlara yayılmıştı. Aşiretin Irak'taki kesimleri Hıristiyanlığa geçtiler. Yerleştikleri yörelerden biri olan Hira yakınlarındaki Akula da, Süryanice Akula'dan[14] gelmektedir.

Monofizitçilik daha sonraları göçebeler arasında yayılmaya başladı. Arap aileleri ve klanlar bu yeni öğretiyi coşkuyla karşıladılar ve Süryanilik, Fırat'ın iki yakasında, Anbar'ın kuzeyindeki Mezopotamya yöresinde en baskın Hıristiyanlık kültü oldu. Mezopotamya'nın Tikrit, Singara Dağı, Balad ve Nusaybin arasındaki bölgede yaşayan göçebelerin Hıristiyanlığa geçmesinde en fazla rolü olan kişi Mar Ahudemmeh adında bir Hıristiyan Arap'tı.[15] Musul yakınlarında, Dicle kıyısında yer

14 Bu yerleşim biriminin bulunduğu yere Sa'd bin Abu Vakkas, 636 yılında Kufe kentini kurmuştur. Ali bin Abu Talib, Kufe'yi halifelik merkezi yaptığı zaman, buradaki kiliselerden birini yıktırmıştı. Halid bin Abdullah el-Kaşri Hıristiyan olan annesinin ölümünden sonra, 723 yılında, onun anısına bir Melkit kilisesi yaptırdı. Yalnız bu kilise de uzun ömürlü olmadı ve El-Kaşri'nin ölümünden sonra yıktırıldı.

15 *The Chronicle of Seert,* aktaran Trimingham, *aynı eser*, s.171.

alan Balad'da[16] doğmuştu. Nasturi Kilisesi'nden ayrılan Mar Ahudemmeh, Yakub Baraday tarafından 559 yılında Beth Arabaye metropolitliğine atanmıştı. Mezopotamya'da Ahudemmeh'in zamanından önce de Hıristiyanlığa geçmiş Araplar vardı, ancak bölgeye göç sürüyordu. Örneğin Taclib aşireti yeni gelenler arasındaydı. Ahudemmeh'in burada iyi bir misyon çalışması yaptığı ve Hıristiyanlığı örgütleyip geliştirdiği açık olarak görülmektedir.[17]

Mezopotamya'nın ünlü Arap aşiretlerinden biri, bölgeye diğer aşiretlerden daha sonra gelen Taclibler'di. Taclib aşiretinin ilk göç dalgası 480'li yıllarda başladı. Nusaybin ve Sincar arasındaki yöreye yerleştiler. Çevredeki çeşitli aşiret ve klanlarla savaşarak yöreye yerleşen Taclibler'in bir kolu daha sonra Orta Arabistan'dan aşağı Fırat'a yakın yörelere geçti. Burada da yöreye eskiden yerleşmiş ve çoktan Hıristiyanlığa geçmiş olan Araplar'la karşılaştılar. Taclibler'e bağlı bir alt aşiret olan Yuşamlar'ın ünlü şairi Şeyh Emir bin Gülsüm'ün, Hira kralı Emir bin Hind'i öldürmesiyle (yaklaşık 570) sonuçlanan bir çatışmadan sonra da, aşiret Fırat'ı izleyerek kuzeye çıktı. Taclibler Hıristiyanlığa geçmişlerdi, ancak savaştıkları bazı aşiretlerin Nasturi olmalarından dolayı Nasturi Kilisesi'ne gönülden bağlı değillerdi. Tikrit'te piskopos Ahudemmeh'in çabasıyla monofizit öğretiyi kabul ettiler ve böylece Taclibler'in Mezopotamya'daki bütün kolları Süryani Hıristiyanlığı'na geçti.

Taclibler Habur Çayı, Fırat ve Dicle arasındaki bölgeyi kendi denetimleri altına almışlardı. Kirkesum, Sincar ve Marsil, bölgenin kuzey sınırını, Ana ve Tikrit de güney sınırlarını belirliyordu. Taclibler bu durumda hem Bizans'ın hem Sasaniler'in etki alanlarına yerleşmiş oluyorlardı. Nasturi Emir bin Matta, hazırladığı monofizit piskoposluklar listesinde "Anah Gölü piskoposu çadır kuran Taclibler'in piskoposudur" der. Süryani Mikail kendi kilisesinin piskoposlarını 8. yüzyılın sonlarına kadar kaydettiği listede "Gozarte (Cizre) Taclibleri'nin piskoposu David

16 Bilge Umar, Rumca'da saray, büyük konak anlamına gelen Palati sözcüğünden Balat'ın türediğini ve bu sözcüğün Ermeni ağzında Balad'a dönüştüğünü söylüyor. Bkz. Bilge Umar, *aynı eser*, Balat maddesi. Ancak bu Mezopotamya kentinin Ermeniler tarafından kurulup kurulmadığını bilmiyoruz.

17 Daha fazla bilgi için: *History of Mar Ahoudemmeh,* Süryanice metin ve çevirisi, F. Nau, *Patrologia Orientalis,* Paris. Ayrıca D. Oates, *Studies in the Ancient History of Northern Iraq*, Londra 1968.

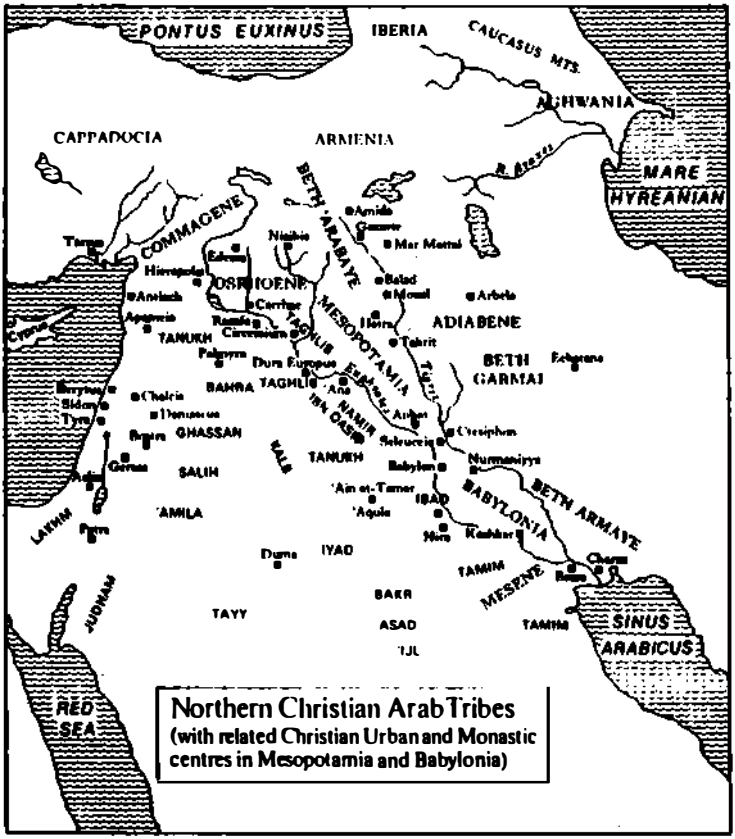

Kuzey Hıristiyan Arap Aşiretleri

ve Kastra Daklath (Kuşayr Dicle) piskoposu Taclib-i Mavsil"den söz eder. Ayrıca Gozarte Taclibleri'nin piskoposu olan bir Osman'ı da kaydetmiştir.[18] Süryani Mikail'in piskopos listesini hazırladığı sıralarda, bölge İslam yönetimi altındaydı.

18 J. Spencer Trimingham, *aynı eser*, s.175.

Hıritiyanlığa görece geç geçmiş olan Taclibler, bölgenin Müslüman Araplar'ın eline geçmesinden sonra da inançlarından dönmediler. Bölge valisi olan Ömer bin Ebu el-Hattab, Taclibler'in cizye ödemesini istedi, ama Taclibler Araplar'ın bu tür aşağılayıcı bir vergiyi ödemeyeceklerini bildirdiler. Sonunda bir uzlaşmaya varıldı ve Müslüman Araplar'ın ödedikleri vergiden biraz değişik bir vergi ödemeyi kabul ettiler, ama cizye ödemediler.

Arap coğrafyacıları Taclib bölgelerindeki birçok manastırın adlarını kaydetmişlerdir. Taclibler'in piskoposları ve papazları Süryanice ve Arapça bilen ve yazan kişilerdi. Piskopos Yorgos/Circis (640-724) göçebe Arap aşiretlerinin piskoposuydu. Piskoposluk merkezi de Akula/Kufe'deydi.[19]

Rabi'a aşiretinin bir kolu olan Namir bin Kasit aşireti Kuzeye göç etmiş ve 6. yy.da Fırat'ın sağ kıyısına yerleşmişti. Bu aşiret üyeleri Taclibler'le birleşmiş monofizit Hıristiyanlar'dı ve Süryani Kilisesi'ne bağlıydılar. Hira Kralı 3. Mundir'in, genel olarak Ma'as-Sama adıyla tanınan annesi Mariya, Namir aşiretinden bir Hıristiyan'dı. Fırat kıyısındaki Ana kasabası 629 yılından kalan bölgelerin Süryani piskoposluk merkeziydi. Nehrin batısında yaşayan İyad, Taclib ve Namir aşiretlerinin kolları da bu piskoposluğun sorumluluk alanı içindeydi ve bu aşiretlere Ana'dan dini hizmet götürülüyordu. Ana yaklaşık 935 yılına kadar piskoposluk merkezi olmayı sürdürmüştür. Ayn an-Namir bölgesinin merkezine Nacranlılar yerleşmişti. Nacranlılar bugün de Irak'ın hurma ihracatının merkezi olan bu bölgeye hurma bahçeleri bol olduğu için yerleşmişlerdi. Arap yazarları daha sonraları bu bölgeyi Ayn at-Tamar adıyla anmışlardır. Bir ara bu bölgeye bir Fars garnizonu kurulmuştu. Buraya gelenler Lahmid rahip Mar Abda'nın çalışmalarıyla Hıristiyanlığa geçtiler. Mar Abda aynı bölgedeki Camra manastırının da kurucusuydu. Bu manastır Süryani vakayinamelerinde Deyr Mar Abda adıyla da tanınır. Camra manastırının yakınlarında, Nukayra adıyla bilinen bir diğer manastır da vardı. Namir aşireti, Ayn at-Tamar savaşında Halid bin Velid'e karşı Fars ordusunu desteklemişti. Taberi'ye göre (I. 2064) savaşı kaybederek teslim olan Hıristiyan Bedevilerin öldürülmesinden sonra,

19 *Aynı eser*, s.176

Halid bin Velid kilisenin içinden geçerek Nukayra manastırına gelir. Manastırda bulunan kırk İncil öğrencisi, korkudan manastırın kapısını içerden kilitlemişlerdir. Velid kapıyı kırarak içeri girer ve öğrencileri görünce, "Siz kimsiniz?" diye sorar. Öğrenciler "Biz tanrının rehinleriyiz" derler. Velid daha sonra öğrencileri yanına alır ve onları *İncil*'i öğretmeleri için Arap aşiretlerinin arasına dağıtır. Bu olayın unutulmamasının ve Taberi'ye kadar gelmesinin nedeni, İslam vakayinamelerinde bu gençlerden adlarıyla söz edilmesidir. Örneğin Peygamber'in yaşam öyküsünü yazan bin İshak; Musa bin Nuşayr –Galilee'deki Bali kentine yerleşmiş olan Araşa klanından– gibi kişilerdir. İslam'ın erken döneminde Hıristiyan Araplar yazdıkları vakayinameler ve şiirlerle ün kazanmışlardı. Ayrıca İslam'ın yayılma dönemindeki birçok ayrıntıyı da onlara borçluyuz. Halife Ali, Ayn at-Tamar'da güçlü bir garnizon bulunduruyordu ve bu garnizon Muaviye tarafından saldırıya uğramıştı. Yine aynı bölgede bir başka Hıristiyan aşiret olan Rabi'a'nın kolu olan Dubai'a aşiretinden ünlü Arap şairi Carir bin Abdülmesih (ö. 580) yetişmişti.[20]

İyad bin Nazar aşireti, Fırat'ın iki yakasında köyler ve küçük kentler kurmuştu. Anbar kenti İyad Hıristiyanları'nın metropolitlik merkeziydi. Halid bin Velid, Anbar'a gelip, buradaki Hıristiyanlar'ın hepsinin Arap olduğunu görünce, şaşırmaktan kendini alamamıştı. Bu Araplar'ın çoğu okuryazar, bilgili kişilerdi. Eserlerini yazdıkları güzel yazı stili, daha sonraları "Kufi yazı" adıyla tanınmıştır. Irak'taki Nacran piskoposu Kuss bin Sa'ida bu aşirete mensuptu. İyadiler'den Banu Hudhaka klanı bu topraklarda iki tane önemli manastır yaptırmıştı. Bunlar Hira'daki Deyr as-Sava ve Hira'nın kuzeyindeki Deyr Kurra manastırlarıydı.[21]

Hıristiyan Arap Hanedanı Ghassan

Bizans İmparatorluğu ile ilişkileri olan hanedanlar arasında Banu Ghassan Arap şiirinde ve söylencelerinde önemli bir yer alır. Banu Ghassan ve Lahmidler üzerine söylencelerin çoğu yazıya dökülmüştür.

20 *Aynı eser*, s.176-177.
21 *Aynı eser*, s.178.

Bu iki hanedanın ayrıca erken İslam geleneklerinde de yeri vardır. Bölgenin tarihini yazan Elen yazarları bu söylencelerden ve bu iki hanedanın tarihsel serüvenlerinden yararlanmışlardı.

Ghassan klanı büyük Arap göçlerinin öncüsü olan ve 100'lü yıllarda kuzeye doğru göçe başlayan Azd aşiretinin Mazin koluna bağlanarak biçimlenmiştir. Klan, Emir bin Emir el-Muzaykiya liderliğinde Hicaz ve Vadi Sirhan'dan geçerek 3. yy.da Batı Suriye çölüne gelmişti.[22] Klanın geldiği yıllar Diokletian'ın çöl göçebelerinin düzensiz güçlerine karşı bir dizi hisar yaptırarak önlemler aldığı tarihlere rastlıyordu. Bu yıllarda Boşra bölgesinde sözü geçen aşiret Banu Salih aşiretiydi ve bu aşiretin lider klanı Dac'am Hıristiyanlığa geçen ilk göçebe topluluklardandı. Dac'am klanı, Banu Ghassan'ın vergi vermesi gerektiğini bildirmişti. Bu vergi veya haraç Banu Ghassan klanının aşiretler arası ilişkilerin içine girmesi demekti ve bu aşiretlerin bazılarının Roma yönetimi ile de ilişkileri vardı. "Ghassaniler Suriye'ye geldikleri zaman, Salih aşiretine ait olan Balka'da çadır kurdular; buraya yerleşmek için Salih aşiretinden izin aldılar... Salih aşiretinin başkanı Dahman bin el-Amlak, Romalılar'ın imparatorundan izin almak için, ona bir mektup yolladı. Bu imparatorun adı Noshar'dı ve Antakya'da oturuyordu. İmparator, Salih'in isteğini kabul etti."[23] Yakubi böyle yazıyor, ama Bizanslılar Araplar'ın içişlerine karışmıyorlardı. Pilark payesini verdikleri bazı güçlü aşiret başkanları, bu gibi sorunları kendi aralarında çözüyorlardı. Ghassanlar'ın geldikleri tarihlerde aşiretler arasında bir ittifaklar ağı vardı. Bu aşiretler arası ittifak, Ghassan aşiretinin Boşra kentinin ticaret yollarını kontrolü altına almasıyla sonuçlandı. Çöldeki karmaşayla yüzyüze gelen Bizans yönetimi ise, böylece Banu Ghassan aşiretinin kendi bölgelerindeki Araplarla ilişkilerini öğrenmiş oldu. İmparator Anastasius (491-518), Banu Lahim aşiretinin güçlü başkanı 3. Mundir ile ilişkiye geçmenin gerekliliğini görmeye başlamıştı. Gücü aşağı Fırat yöresinde yoğunlaşmış olan Mundir, Banu Ghassan'ın kazandığı

22 Theodor Nöldeke'nin Banu Ghassan üzerine hem geleneksel malzemeyi değerlendirdiği hem de soykütüğü üzerine geniş bilgi içeren bir çalışması var. Geniş bilgi edinmek isteyenler bu kitaba bakabilirler. Theodor Nöldeke, *Die Ghassanischen Fürsten aus dem Hause Gafna's*, Berlin 1887. Bu bölümü yazarken Nöldeke'nin bu çalışmasından da yararlandım.

23 Yakubi, *Tarih*, ed. Theodor Houtsma, 1883, 1,. 233-234, aktaran Trimingham, *aynı eser*, s.179.

statüye uyuyordu. Öte yandan, Suriye Arap federasyonunun başkanı Haris bin Cabala ise, Justin zamanından beri Suriye çölündeki Arap aşiretlerinin lideri olarak tanınmıştı. Anastasius bir yandan Haris bin Cabala'nın liderliğini tanırken, aynı zamanda Haris'in güneyindeki bölgenin lideri olan Abi-Karib bin Cabala'yı da tanıdı.[24]

Haris, babası Cabala'dan sonra hem Arap aşiretlerinin başkanları tarafından hem de Suriye'deki Bizans komutanları tarafından konfederasyonun lideri olarak tanınmıştı. Bizanslılar bazı stratejik yerlerde kurdukları garnizonlarda üslenmişlerdi; Bizanslı komutanlar hızla karar verip, bu kararı hemen uygulayamıyorlardı. Garnizonların arasındaki mesafelerin uzaklığı bu tür kararların uygulanmasını engelliyordu; ayrıca bazı dağınık Arap aşiretlerinin varlığı da ayrı bir sorundu. Bizans birlikleri Mundir'in savaşçılarının hızlı hareketlerine uyacak, karşı koyabilecek güçte değildi. Mundir Suriye ve uzak Antakya'ya akınlar yapana kadar bu durum sürdü ve 529 yılında Justinianus, Haris'i konfederasyon lideri ve Suriye'deki Araş aşiretlerinin temsilcisi olarak tanıdı, ayrıca Patrik ilan etti. Ama Haris bölgede otoritesini pekiştirinceye kadar uzunca bir zaman geçti.

İmparator bu zaman içinde bütün komutanlara ve Fenike, Arabistan ve Mezopotamya valilerine birliklerini Haris'in askerleriyle birleştirmeleri emrini vermişti. Bu ortak askeri güç sayesinde Mundir'e bağlı aşiretler Bizans topraklarından aşağı Fırat'a sürüldü.[25]

Haris, kral değildi; ancak Havran gibi yerleşik bölgelerde etkisi yaygındı. Arap aşiretleri arasında iki ayrı düzeyde otorite vardı: Aşiret grupları ve örgütlü, bir başka deyimle bir federasyon veya konfederasyona bağlı aşiretler. Gerçek egemenlik aile reislerinin, aşiret şeyhlerinin ve ihtiyar meclislerinin elindeydi. Banu Ghassan'ın gücü, bir aşiretler konfederasyonu kurmuş olmasından ve bu politik yapının lideri olmasından geliyordu. Haris'in liderliği ve gücü ise Suriye'deki Bizans yönetimiyle işbirliği yapmasına dayanıyordu.

Hiralı Lahmid genişleyerek bir kente dönüşürken, Banu Ghassan gücünü yerleşim birimlerinde toplamıyor, mevsimlere göre yer değiştirerek göçebe bir yaşam sürdürüyordu. Ancak Banu Ghassan

24 Theodor Nöldeke, *aynı eser*, s.14-15.
25 *Aynı eser*, s.16.

kaldığı yerlerde binalar ve blok biçiminde kaleler yaptırıyordu. Aslında kamping köyleri diyebileceğimiz bu göçebe yerleşim birimlerinden Cabiya, Filistin'deki Cavlan'daydı ve aynı yerde Mar Sarkis'e adanmış bir türbe de bulunuyordu. Şam'ın dışındaki ekili arazilerin arasına Ukabta manastırı yapılmıştı. Bir diğer manastır da Adra'nın doğusundaki Sayda'daydı. Banu Ghassan ailesinin mezarlıkları da burada ve Cabiya'daydı. Hanedan bu bölgede bir dizi kilise ve manastır yaptırmıştı; bu yapıların çoğunun kalıntıları veya bütünü zamanımıza kadar gelebilmiştir. Örneğin Patris Haris tarafından 559 yılında yaptırılan, çan kuleli Kasr el-Hayr el-Garbi manastırı bunlardan biridir.[26]

Haris'in, Justinianus'un hükümranlığı sırasında oynadığı önemli rol olan, kendi koruması altında yaşayan ve devlet kilisesine karşı çıkan Süryani ve Arap muhaliflerine hoşgörüyle yaklaşmasını ve onların örgütlediği bir kilise hiyerarşisinin oluşmasına yardım etmesini daha önce ele almıştık. Haris'in bu tutumu sayesinde, Bizans etki alanı içindeki Arap Kilisesi monofizitçi dogmaya bağlandı. Fars etki alanı içindeki kilise de Nasturi diofizitçi olarak çalışmasını sürdürdü. Ayrıca bu kilisenin özerk bir statüsü vardı; Farslar'dan bağımsız bir kiliseydi. Ama buna rağmen Fars etki alanı içindeki Arap topraklarında güçlü bir monofizit kilisenin varlığı da yadsınamaz.

Hem Haris hem de koruyucusu Mundir monofizit cemaatleri uğraştıran iç tartışma ve çatışmaları engellemek, bu cemaatlerin üyelerini barıştırmak için uğraşmışlardı. Böylesi tartışmalardan biri de Eugenius ve Conan ile bağlantılanan Tritheistik sapması veya aykırılığıydı. Haris, 563'te yanına Yakub Baraday'ın bir mektubunu alarak bizzat İstanbul'a gitmiş ve Arap din adamları arasında karmaşa yaratan bu aykırılığı dile getirmişti.[27]

570 yılında Arabistan eyaletindeki manastırlardan birinin başpapazı olan Yakub Baraday'a hitaben yazılan bir yazıda, özellikle monofizit çizgiden kopan Tritheistik aykırıcılığa atıfta bulunuluyor ve bu sapmayla hesaplaşılması isteniyordu.[28] Bu yazının altındaki Arap manastırlarının başpapazlarının mühürleri 137 adetti ve ayrıca adları ve manastırların

26 *Aynı eser*, s.18-20.

27 *Michael the Syrian*, Chronicle, ed. and tr. J. B. Chabot, 1899-1905 Paris, 4 vols. Reprinted Brussel 1963, aktaran Theodor Nöldeke, *aynı eser*, s.24.

28 T. Nöldeke, *aynı eser*, s.26.

adları da yazılmıştı. Kuşkusuz bu belge içeriğiyle olduğu kadar, Arabistan eyaletindeki Hıristiyanlık üzerine de bilgi vermektedir.[29] Mektubun altındaki 121. imza çok ilginçtir: "Ukabta manastırının başpapazı ve ilahiyatçı Sergius. (Bu mektup) benim yanım sıra Mar Eustatius tarafından imzalanmıştır; o da İsa'nın Dostu Kilisesi'nin papazı olan Patris Mundir'dir."[30]

Bizanslılar ve Araplar arasındaki ilişkiler hep güvensizlik ve yanlış anlamalar üzerine kurulmuştu. Öte yandan Farslar bu alanda daha başarılıydılar. Özgürlük temelindeki Arap savaşları, bütünleşme temelini esas alan Bizans politikasının tam karşıtıdır. Göçebe veya yerleşik düzene geçmiş Araplar özgür kalmak istiyorlardı. Arap göçebeliği aynı zamanda özgürlüktü. Bunu gören Sasaniler gerek Nasturi Kilisesi'ne gerek monofizit Arap Kilisesi'ne bu nedenle özerklik vermişler ve bu kiliselerin içişlerine karışmamışlardır.

Son Ghassani lideri Cabala bin el-Ayham, Bizanslılar'ın müttefikiydi ve Müslüman Arap istilasına karşı Bizans ordusuyla birlikte direndi. 629 yılında Yarmuk savaşında yenik düşerek, aşiret askerleri ve Bizans birlikleriyle birlikte geri çekildi. 637 yılında Ömer'e karşı savaştı; daha sonra İstanbul'a döndü ve bu kentteki Hıristiyan çevrenin içinde yaşamını sürdürdü.[31]

Hiralı Lahmid Hanedanı ve Hıristiyanlıkla Bağlantısı

Daha önce Lahmid hanedanının Babil-Fırat bölgesine yerleşmesinden söz etmiştik. İlk Lahmid Amr bin Adi (270-300), hanedanının[32] hem Doğulu hem de Batılı süper devletlerle olan ilişkilerini de devralmıştı. Ha-

29 Bu mektup Theodor J. Lang tarafından çevrilmiş ve ayrıca Chabot tarafından gözden geçirilerek yayımlanmıştır. Bkz. T. Nöldeke, *aynı eser*, s.26.

30 T. Nöldeke, *aynı eser*, s.28.

31 El-Kalbi, Cabala'nın Kapadokya'ya yerleştiğini söylemektedir. Ama aşiretin büyük bir kesimi Kafkasya'daki İberia bölgesine geçmiş ve oraya yerleşmişlerdi. İberia halkı monofizit inanca bağlıydı ve resmi dil bu tarihlerde (7. yy.) Gürcüce değil, bir Asur lehçesiydi. Fazla bilgi için *Michael the Syrian, aynı eser*, Brussel 1963.

32 Lahmid hanedanının egemenleri üzerine kapsamlı bilgi için aşağıda verdiğimiz kitaba bakılabilir. G. Rothstein, *Die dynastie der Lahmiden in El-Hira*, Berlin 1899.

nedanın Suriye'deki merkezi Namara'daydı. Buradaki kalıntılar arasında Mar el-Kays'ın (ö. 328) adını taşıyan bir yazıt bulunmuştur. İmr'u el-Kays (380-404) zamanında hanedanının merkezi Hira kentiydi ve bu kent Farslar'ın denetimi altında bulunan Fırat'ın doğu yakasında kurulmuştu. Bizanslılar bu bölgeye hiçbir zaman adım atmamışlardı; Bizanslılar için çölü geçip, nehir kıyısında ilerlemek çok kanlı savaşları göze almak demekti. Çünkü çöldeki Arap Bedevileri nehire yaklaşan Bizans ordularını sürekli arkadan vuruyor, kaçırtıyorlardı. İmr'u el-Kays, Mudar ve Rabi'a gibi çeşitli aşiret ve klanların katıldığı bir konfederasyonun lideriydi. Arap soykütüğüne göre, "ilk" anlamına gelen el-avval'dı.

Nasturi Hıristiyanlığı Hira'ya erken dönemde girmişti. En eski manastırlardan Deyr Mar Avdişo, metropolit Tomarşa zamanında (363-371) yaptırılmıştı. Hira piskoposu Hosea 410 yılında Seleukia konsiline katılmıştı ve bu tarihlerde Nasturi Kilisesi artık kurumlaşmış ve yerine oturmuştu. Lahmid emenleri Roma'nın öfkesini üzerlerine çekmemek için Hıristiyanlığa karşı olumsuz bir tavır almamışlardı; daha çok İran ile Roma arasında bir denge sağlamaya çabalıyorlardı. 1. Numan zamanında (405-418), Araplar Roma topraklarına geçiyor, Urfa'da eski bir tapınağın kalıntısı bir sütunun üzerinde yaşayan Simon/Şamun Stilit'in yanına gidip, onu ziyaret ediyorlardı. 1. Numan bu hac ziyaretini yasaklamak istedi, ama çöl Bedevilerine söz geçiremedi. Aziz Şamun'un rüyasına girip, kendisiyle konuşmasından sonra da bu yasağı kaldırdı.[33]

Bu olaydan, Numan'ın, Hıristiyanlaşmasının Romalılaşma ile eş tutulması gerçeğini gördüğünü anlıyoruz. Numan'ı bu yasağı kaldırmaya iten olgu, kuşkusuz Aziz Şamun'dan korkması değildi. Kendi bölgesindeki Araplar'ın ezici çoğunluğu bu yeni dine geçmişti ve hatta kendi ailesinin bazı üyeleri ve oğlu Hasan da Hıristiyandı. Lahmid hanedanı ve bu ailenin üyelerinin bir ayağı Hıristiyanlığın hâkim olduğu, diğer ayağı da Mazdakçılığın hâkim olduğu topraklardaydı, ama bu aileden hiçbiri Mazdakçı dine geçmemişti. 1. Numan, 413 yılında Hira'da bir kilise yaptırmıştı. 1. Yazdagird'in hükümranlığının sonunda (419)

33 E. Lietzman Şam Valisi Sabinus'un oğlu Antiokus'un çölde karşılaştığı Numan ile aralarında geçen bir konuşmayı aktarıyor. Numan, Antiokus'e rüyasına giren Şamun'un pek öfkeli olduğunu ve eğer bu ziyaretleri yasaklamayı sürdürürse, başına doğaüstü öfkesini yağdıracağını söylediğini anlatmış. E. Lietzman, *Das Leben des hl. Symeon Stylites*, (in) Texte und Untersuchungen, 1908, s.146.

Mazdakçı rahipler Hıristiyanlar'a karşı kovuşturmalar başlattılar ve devletle ilişkisi olan Arap aşiretlerini de bu Hıristiyan izlenmesinde kullanmak istediler. Bu çatışma sonunda bazı Arap aşiretleri ve Farslar'ın Aspebet ünvanıyla tanınan bir Arap lideri –geleceğin piskopos Butrus'u– Mezopotamya'ya, Roma topraklarına geçti. 1. Numan ise, Arap aktarımlarına göre, tahtını ve tacını bırakarak vaizliği seçti; Hıristiyanlığı tanıtmaya ve yaymaya başladı.[34]

Bir sonraki Lahmid kralı 1. Mundir bin Numan (418-433) Fars kralı 5. Bahram'ın tahta geçmesinde önemli bir rol oynadı. Bahram'ın karşısında Mazdak ruhbanının desteklediği bir başka kral adayı bulunuyordu. Mundir ayrıca Bahram'ın Romalılar'a karşı giriştiği savaşta da ona destek verdi. Bu destek Araplar'ın iç savaşlarıyla ilişkili bir durumun sonucuydu. Böylece El-Irak el-Arabi Arapları Romalılar'a karşı İran'ın müttefiki olmuşlardı. Bahram Suriye'yi ele geçirmek için sefere çıktı, ama ordusu Fırat kıyısında Roma-Arap güçlerine yenik düştü (422) ve Romalılar'la barış masasına oturmak zorunda kaldı.[35]

Mundir'in Bahram'ı desteklemesinden ve Romalılar'a karşı ittifak yapmasından sonra, İran topraklarında yaşayan Hıristiyanlar rahat bir soluk aldılar ve atağa geçtiler. 424 yılında Seleukia Metropoliti Dadişo tarafından toplanan Markabta sinodunda, hem Batılı Kilise Babaları'nın müdahalelerine karşı çıkma ve onları dinlememe ve hem de Antakya Patrikliği'nin Metropolitleri'nin Nasturi Kilisesi'nin içişlerine karışmasına karşı çıkma kararları alındı. Bu sinodda Hira piskoposu Şamun etkin bir rol oynadı. Markabta kenti, Hira gibi Tayyoyeler'in kentiydi; göçebe Araplar'ın Hira'sıydı. Burada sinod toplanması, bu yerleşim biriminde Hıristiyanlığın güçlü olduğunu göstermektedir.[36]

El-Asvad bin Mundir (452-492)[37], Kinda federasyonunun başkanı Amr bin Hucr'un kızlarından biriyle evlendi ve böylece bu Orta Arabistan hanedanıyla ilişkilerin yolunu açmış oldu. Bin Mundir zamanında bir kısım göçebe Araplar aşağı ve orta Mezopotamya'da karışıklık

34 G. *Rotlıstein, aynı eser,* s.66-67.
35 *Aynı eser,* s.68.
36 *Aynı eser,* s.68-69.
37 1. Mundir'den sonra sırayla iki oğlu tahta geçmiştir. 2. Numan (yaklaşık 433-452) ve Asvad (452-492).

çıkarmaya, kentlere ve küçük yerleşim birimlerine baskınlar düzenlemeye başladılar. Bu göçebelerin sorunlarını çözmek için kurulan komisyonda Hira kralı, bir Romalı komutan, bir Fars rahibi ve Nusaybin Nasturi piskoposu Bar Şauma da yer almıştı.[38]

3. Numan bin Asvad zamanında (500-503) Sasaniler ile Romalılar yeniden çatışmaya başladılar. Her iki yandaki Araplar da bu çatışmanın içindeydi ve yaşadıkları bölgeye göre tavır alıyorlardı. Zaten savaş bu aşiretlerin çoğu için yeni yöreleri istila etmek ve bu arada spor yapmak anlamına geliyordu. Fars Kralı Kavad'ın (488-530) ordusuna kendine bağlı aşiretlerle katılan Numan, Euphrates'te, Romalı komutan Eugenios karşısında tutunamadı, yenik düştü. Ama geri dönerken Harran ve Urfa yörelerini yağmaladı, buralarda oturanların bir kısmını teslim alarak, esir pazarında sattırdı. Numan, Habur yakınlarında Haris bin Amr el-Kinda'nın Arap birlikleriyle karşılaşmış ve çıkan savaşta yaralanmıştı. Bu yaraların etkisiyle kısa bir süre sonra öldü.

3. Numan, Dicle kıyısında Numaniyye kentini kurmuştu. Bu kent bölgenin ve Az-Zavabi (Süryanice Zabe) piskoposluğunun merkeziydi. Seleukia ve Kaşkar arasında, Dicle'nin sağ kıyısında kurulan piskoposluk, yöre halkının inançlarını güçlendiriyordu. Numan pazar günleri ve çeşitli yortu ayinleri için Hira'nın güneyindeki, kızı Layya'nın adını taşıyan El-Layya manastırına gidiyor ve bu manastırın kilisesinde ayinlere katılıyordu. El-Layya manastırı Bar Sahde adında Hiralı bir papaz tarafından yaptırılmıştı. Bar Sahde, kilise babası Mar Aba'yı vaftiz eden papazdı. Mar Aba öldükten sonra mumyalanmış ve bu manastıra gömülmüştür.[39]

Numan'ın ölümünden sonra hanedan içinde bir taht kavgası başladı ve tahta bir Hıristiyan Lahmid geçerek, iki yıl krallık yaptı. Abu Yafur bin Alkama bin Adi adını taşıyan yeni kralı, Kindalı Haris bin Amr destekliyordu. Ünlü Deyr Alkama manastırını babası Alkama yaptırmıştı. Hanedan iki yıl sonra tahtı yeniden eline geçirdi ve 3. Mundir bin 3. Numan, kral oldu. Yeni Lahmid kralının annesi Ma'as Sana Hıristiyan'dı. Kinda'lı Haris, onun kızı Hind'le evlenmiştir. Bazen Dhu Karnayn adıyla da tanınan Mundir, iyi bir savaşçıydı. Uzun süren hükümranlık dönemi

38 G. Rothstein, *aynı eser*, s.72.
39 G. Rothstein, *aynı eser*, s.72-74.

(506-554) savaşlarla doludur. Mundir'in egemenlik alanı, eniştesi Haris bin Amr'ın etki alanı içindeydi; ama Kavad, Farslar'la ittifak anlaşması yaptıktan sonra, 527 yılında Justinianus'a karşı sefere çıktığı zaman, eniştesi Haris'i tasfiye etti. Mundir bu tarihten sonra Bizans'a ve Bizans'ın Arap müttefiklerine karşı çıkmaya başladı. Farslar'la savaşan Bizans ordusuna arkadan vurarak, ordunun komutanı Belisarius'un savaşı kaybetmesini sağladı. Mundir annesinin zorlamasıyla Hıristiyan olmuştu. Bazı kaynakların Mundir'in Hıristiyan olmadığını iddia etmelerine rağmen[40], kral ve metropolit Şila'nın (503-523) yeni gelen monofizit göçmenlere, diofizit dogmayı anlattığı, gelenlerin öne sürdüğü gerekçelere diofizit öğretiyle yanıt verdiği bir toplantıya başkanlık etmişti. Bu olay kilise kayıtlarına geçmiş ve doğruluğu kanıtlanmıştır.[41]

Mundir'in ataları gibi Uzza'ya taptığı ve bu tanrıçanın onuruna insan kurban ettiği söylentisi, bütün din tarihçilerince düşmanlarının, bir olasılıkla monofizit Süryaniler'in, uydurduğu kara çalmalar olarak kabul edilmiştir. Esir aldığı bir Ermeni prensini ve adamlarıyla Arap köylerini basan Haris bin Cabala'nın oğlunu öldürtmesi, tanrıça Uzza'ya kurban sunulması gibi gösterilmiştir. Bu karalamaların en görkemlisi Mundir'in Emesa/Homs kentindeki havari Toma kilisesinin manastırında yaşayan 400 rahibeyi esir alarak Hira'ya getirmesi ve orada tanrıça Uzza'nın onuruna kurban etmesidir.[42] Ancak gerçek olan bir şey varsa, o da Mundir'in birliklerinin, Bizans topraklarına

40 Bazı kaynaklarda bunun tersi öne sürülmektedir. Theophanes'in anlattığı bir öyküye (Theophanes, I. 246) göre, Antakya Valisi Severus, Mundir'in Hıristiyanlığa geçmesinin sağlanması için iki monofizit piskopos gönderir. Mundir'in sarayına gelen piskoposlar, kralın üzüntü içinde olduğunu görürler. Mundir az önce Başmelek Gabriel/Cebrail'in öldüğünü duymuştur ve üzüntüsünün nedeni de budur. Piskoposlar hemen meleklerin ölümsüz olduğunu anlatırlar. Mundir buna karşın tanrısallığın İsa'nın insan yanıyla bir bütün oluşturduğunu, ama İsa'nın da çarmıhta can verdiğini söyler. Bu öyküye dayanarak Mundir'in Hıristiyan olmadığı, eski çoktanrıcı Arap inançlarına bağlı olduğu söylenegelmiştir. G. Rothstein, *aynı eser*, s.77.

41 G. Rothstein, *aynı eser*, s.77-78.

42 Tarihi kayıtlarda Mundir'in Suriye seferine bizzat katıldığı üzerine bilgi yoktur. Bu öykü, bu sefer sırasında esir alınan Asketlerden Dada'nın anlattıklarına dayanmaktadır. Olay, *Michael the Syrian, IX*, s.16; tr. Chabot, II, s.178-179'da anlatılmaktadır. Eğer zaten Uzza'ya insan, hele 400 rahibe kurban edilmesi öyküsü gerçek olsaydı, böyle olaylara çok dikkat eden ve aktarmayı pek seven İslamcı tarihçilerin eserlerinde de yer alacaktı. Yalnız Süryani Mihail'in bundan söz etmesi, Süryanilik ve Nasturilik arasındaki çatışmanın boyutlarını göstermesi bakımından çok anlamlıdır.

yaptıkları akınlarda monofizit manastırları yakıp yıktıkları, buralarda yaşayan rahip ve rahibeleri esir alarak Hira'ya getirmeleri olgusudur. Bu esirler Nasturi din adamları tarafından eğitiliyor ve Nasturi Kilisesi'ne kazandırılıyordu.

Mundir aynı dönemde kendi bölgesindeki Hıristiyanlığın Nasturi kanadını destekliyor ve ayrıca monofizit misyonerlerin çalışmalarına da engel olmuyordu. Mundir'in hükümranlığının sonlarına doğru, 549 yılında yeni bir tarikat, Hira bölgesinde bir propaganda kampanyası başlattı. Halikarnaslı Julianus'un kurduğu bir monofizit tarikat, Fantasiastlar adıyla tanınmıştır; çünkü İsa'nın bedeninin bozulmazlığına inanan ve savunan bir inanç tarikatıydı. "Hayalciler" denilmesinin nedeni buydu. Bu inanç, Mısır Patriği 4. Timoteus'un 536 yılında ölümünden sonra, Mısır Kilisesi içinde karmaşa yarattı. Bu tarikatın piskoposlarından Sergius burada tarikatının propagandasını yapmıştı. Ayrıca Ayn an-Namir bölgesine giderek, özellikle Nacran'da tarikata yeni üyeler kazandırmıştı. Tarikat daha sonraları Sinalı Anastasius tarafından Nacranlılar adıyla tanımlandı. Bu tarikat en azından 780 yılına kadar varlığını sürdürmüştür.[43]

İmparator Justin, 518 yılında tarihçi Nonosos'un babası Abraha'nın başkanlık yaptığı bir elçilik heyetini Mundir'e yollayarak, esir alınan iki Bizanslı komutanın serbest bırakılmasını istedi. Hira'da Mundir'i bulamayan heyete, kralın, Hira'nın güneybatısındaki Ramlek adı verilen bir yerde olduğu söylendi.[44] Heyet, Mundir'in tam da Himyar'ın Musevi Kralı Dhu Nuvas'tan bir mektup aldığı sırada gelmişti. Dhu Nuvas'a daha ilerde Güneybatı Arabistan Hıristiyanlığı'nı incelerken geniş yer vereceğiz. Himyar Kralı, mektubunda Nacran Hıristiyanları'nı elimine etmek için kullandığı yöntemleri anlatıyor ve Mundir'e de aynısını yapmasını tavsiye ediyordu.[45] Mundir Dhu

43 G. Rothstein, *aynı eser*, s.80.

44 Mundir savaşçı bir kraldı. Diğer Lahmid kralları gibi hem kentlerde hem de kırsal kesimle ilişkisi vardı. Lahmid egemenleri Hira'nın dışındaki kalelerinde, örneğin Khavarnak'ta Fars üslubunda saraylar yaptırmışlardı. Ama liderlikleri aşiret temeline dayalı olduğu için sık sık çöldeki çadır kentlere uğruyorlar, oralarda kalıp, dinleniyor ve bu arada kendilerine armağan edilen seçme atlarla geri dönüyorlardı. Yerleşik Arap halkından bir Hıristiyan olan Abu Duad yazdığı şiirlerde bu atları ve Mundir'in at tutkusunu betimlemiştir. Bu şair göçebe Araplar'ın şiir üslubunun standart biçimlerinden yararlanarak yeni bir şiir biçimi yaratmıştı.

45 A. Moberg, *Book of Himyarites*, Lund 1924, s.66. İsveçli din tarihçisi Moberg bu incelemesinde, *Book of Himyarites*'in Nacran'da misyon çalışması yapan ve bazı çoktanrıcı inançlara bağlı Araplar'ı vaftiz eden Süryani Misyonu'nun bir üyesi tarafından yazıldığını da belirtiyor. Daha sonra Hira'ya dönen bu misyonun başkanı

Nuvas'ın mektubunu yanıtsız bıraktı. Aslında zengin Arap Hıristiyanları tasfiye ederek, mallarına el koymak ve köle olarak satabileceği kız ve erkek çocuklardan elde edeceği gelir pek hoşuna gitmişti, ama konfederasyon içindeki Hıristiyan aşiret başkanlarından çekiniyordu. Çekinmek bir yana, bu arada kendi kellesi de gidebilirdi. Öte yandan hükmettiği topraklarda her çeşit dinin uygulanmasını da serbest bırakmıştı. Mundir, Bizans'tan gelen heyetin başkanı Abraha ile iyi bir ilişki kurdu. Bizanslı komutanları serbest bıraktı; bu iki komutan heyetle birlikte İstanbul'a döndüler.

Mundir'in, annesinin zoruyla Hıristiyan olduğunu söylemiştik. Mundir'in bu Hıristiyanlığı göstermelikti. Kral, aslında bölgesinde etkinlikleri olan bütün din, mezhep ve tarikatlara hoşgörüyle yaklaşmayı ilke edinmişti. Böylece hükmettiği bölgede karışıklık çıkmasını önlüyordu ve ayrıca özgür kalmak, hiçbir dine bağlanmak istemiyordu. Ancak kendi ailesinin bütün üyeleri Hıristiyan'dı; eşi Kinda'lı Haris'in kızı Hind Hıristiyan'dı. Hind'in daha sonra kral olacak oğlu Amr da babasının politikasını izlemiştir. Amr'ın hükümranlığı sırasında, annesi, Hira'daki bir manastıra ek bir kilise yaptırarak, yapıyı genişletmişti. Bu külliye Deyr Hind el-Akdam adıyla tanınmaktaydı.

Mundir zamanında yapılan diğer kiliselerin önemli bir bölümü aşiretlerle bağlantısı olan yapılardı. Hemen hemen her klan ve aşiret için bir kilise yaptırılmıştı. Azd Ghassan aşiretinin bir kolu olan Bi'at Bani Mazin, Lahmid aşiretinin bir kolu olan Bi'at Bani Adi bin adh-Dhumayil aşiretleri bunlara örnek verilebilir.[46] Süryani tarihçiler ve Yakuti, El-Bakri gibi Arap yazarları bölgedeki manastırların çoğunun adlarını kaydetmişlerdir. Basra Piskoposu İşo d'nah'ın 8. yy. sonlarında yazdığı, İngilizce'ye *The Book of Chastity*[47] adıyla çevrilen kitapta 140 manastır ve bu manastırları yaptıranlar ayrıntılı bir biçimde anlatılır. Bunların arasında üç Hiralının Yukarı Mezopotamya'da manastırlar yaptırdıkları kaydedilmektedir. Mar İlyas Musul dağlarında ve Mar Yuhanna da Tur Abdin'de --bugünkü Mardin

Abraha idi ve misyonun üyeleri arasında Beth Ruşafa Piskoposu Sergius da bulunuyordu. Moberg, Himyaritler üzerine yazılan raporun Süryanice bölümünün Sergius tarafından yazıldığını da kaydediyor. Moberg'in incelediği kitabın özgün yazması Lund Üniversitesi Kitaplığı'nın elyazmaları bölümünde bulunuyor.

46 J. Spencer Trimingham, *aynı eser*, s.197.

47 Jesus Denah, *The Book of Chastity*, ed. and tr. J.B. Chabot, Roma 1896.

ve Midyat çevresi– birer manastır yaptırmışlardı. Üçüncü Hiralı, Abd el-Mesih ise 540 yılında Anbar kenti yakınlarında Aziz veya Peygamber Yunus'a adadığı ve aynı adı taşıyan bir manastır yaptırmıştı.[48]

Hıristiyanlığa törenle ve inanarak geçen ilk Hira Kralı, 4. Numan bin Mundir (583-602) olmuştur. Nasturiliği seçerek, bu kilisenin üyesi olan Kral'ın bu eylemi, Elen, Süryani ve Arap kayıtlarına geçmiştir. Yalnız, Kral'ın hangi tarihte Hıristiyanlığa geçtiği ve bu seçimin nedenleri din adamları ve din tarihçileri arasında tartışma konusu olmuştu. Süryani Evagrius'a göre, Numan, İran Kralı 2. Hüsrev Parvez'in (590-626) tahtını yeniden elde etmesinden sonra Nasturi Kilisesi'ne geçmişti ve Evagrius bu nedenle geçiş tarihinin 592 yılı civarında olduğunu belirliyor. Süryanice bir metinde[49] Numan'ın Hüsrev'e, Bahram'ın ayaklanması sırasında yardım etmediği ve Hüsrev'in de bunu unutmadığı aktarılıyor. Metropolit 1. İşo'yab (581-594) isyancıları korumuştu ve Hüsrev'in Bahram'ın ayaklanmasını bastırmasından sonra Hira'ya kaçtı; bu kente geldikten kısa bir süre sonra öldü. Numan'ın kız kardeşi bir başka Hind, Metropolit'i bir törenle Bema'nın[50] altına gömdürdü. İşo'yab'ın gömüldüğü manastır Hind ve kız kardeşi Mariye tarafından yaptırılmıştı. Altı Nasturi Metropolit öldükten sonra Hira'da gömülmüşlerdir.[51]

48 Hira kilise ve manastırlarının kazılarda ortaya çıkarılan kalıntıları çok ilginç görünümler vermektedir. Hemen hemen hepsi aynı plana göre yapılmıştır. Kilisenin sahanlığı dikdörtgen biçimindedir. Sütunlar pişirilmiş tuğlayla örülmüştür. Manastırlar da dikdörtgen biçimindedir. Hepsinin güneydoğuya bakan yüzünde üç küçük şapel vardır ve bu şapeller, ana gövdeden ayrı, ama gövdeye bitişik olarak inşa edilmiştir. Kufi yazı stiliyle yazılmış, araları haçlarla süslenmiş yazıt parçaları ve iyi korunmuş duvar resimleri bulunmuştur. Hira'da gelişen Hıristiyan sanatının önemli motiflerinden biri de iri yapraklı haçlardır. Haçın dibi dal biçimindeydi ve dal üç yaprağa ayrılarak haçı oluşturmaktaydı. Bu yapraklı bezemeler İslam döneminde yalnız Irak'ta değil, Irak dışında da yayılmıştır. Anadolu'daki çeşitli kiliselerde ve özellikle Selçuklu döneminde yapılan cami ve türbelerin süslemelerinde görülmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. D. Talbot Rice, *The Oxford Excavations at Hira, Ars Islamica*, I, Londra 1934, s.51-73, aktaran Trimingham, *aynı eser*, s.197.

49 *The Chronicle of Seert*'de "Hüsrev'in dördüncü yılında" deniyor ve Numan'ın bir cin tarafından nasıl büyülendiği ve putperest rahiplerinin bu cini Numan'ın bedeninden çıkaramadıkları anlatılıyor. Numan bunun üzerine Hira piskoposu Cabir'den ve Laşomlu Sabrişo'dan yardım istiyor; onlar da İsa'nın adına Numan'ın bedenindeki cini çıkartarak, kralı ferahlatıyorlar.

50 Bema, köşesinde bir haçın bulunduğu bir platform veya musalla taşıdır. Bütün Süryani kiliselerinde, girişten sonraki salonun ortasında bir haç vardır; çevresi kapalı olan bu küçük mekâna yalnız görevli din adamları girebilir.

51 J. Spencer Trimingham, *aynı eser*, s.198-199.

İslamcı Arap yazarları, Numan'ın Hıristiyanlığa geçmesini, kendilerinden önce geçen bir olay olarak ele almışlardır. Ayrıca Numan, Zeyd bin Hammad'ın güçlü Hıristiyan Tamimi ailesi ile iyi ilişkiler kurmuştu. Zeyd bin Hammad'ın desteği onu tahta yükseltmiş ve krallığını güvence altına almasına yardımcı olmuştu. Zeyd'in oğlu ünlü şair Adi, Hira piskoposu Cabir bin Şamm'dan ödünç para alarak, Farslar'a karşı Numan'ın güçlenmesini sağlamıştı. Adi aynı zamanda Numan'ın kızıyla evliydi. Numan ile konuşarak, Numan'ın da akrabası olan piskopos Cabir'e bir nezaket ziyareti yapılmasını sağladı. Göreneklere göre üç gün yenilip içildikten sonra, ziyaretin nedeni açıklandı. Adi, Numan'ın Fars soylularını kazanması için para gerektiğini, 40.000 dirhem borç istediklerini ve bu paranın geri ödeneceğini umduklarını söyledi. Piskopos ise "Hepsi bu kadar mı!" yanıtını verdi. "İşte burada, alın size 80.000 dirhem."[52]

Ama Numan daha sonraları kendini destekleyenlere karşı cephe almaya başladı. Adi bin Zeyd'e olan kıskançlığı, Adi'nin zindana atılması ve ardından öldürülmesine kadar vardı.[53] Hüsrev Parvez bir zamanlar arkadaşı ve kâtibi olan Adi'nin hayatını kurtarmak için çok uğraştı, ayrıca Adi'nin ailesi, 590 yılındaki kaçısı sırasında ona yardım etmişlerdi. Bu ve benzeri kişisel nedenlerle Numan'dan kurtulmak ve belki de arkadaşının intikamını almak için, Numan'ı kandırarak Ktesifon'daki sarayına çağırdı. Daha sonra da onu sarayın zindanına attırdı; Numan bu zindandan sağ çıkamadı, orada öldü. Hüsrev Parvez daha sonra eline geçen bu fırsatı kullanarak, Lahmid hanedanını baskı altına aldı ve tahta kukla bir kral oturttu. İran'ın bu kuklası Tayy'lı bir Hıristiyan olan İlyas bin Kabişa'ydı. Hira Krallığı, İran Valisi Naşvergan'ın otoritesi altına girdi ve bağımsızlığını kaybetti. Hira devleti böylece Fars İmparatorluğu'nun sıradan bir eyaleti mertebesine düşürülmüştü ve göçebe Araplar arasındaki çatışmaları önleyecek bir bölge konumunu da kaybetmişti. İlyas bin Kabişa 611

52 *Aynı eser*, s.199.

53 Hind bint Numan çok sevdiği kocasının, babası tarafından öldürülmesinden sonra, rahibe giysilerini giyerek, Hira yakınlarındaki Aziz Toma manastırına gitti ve rahibe oldu. Babası bu manastıra 500 kilogram ağırlığında altın ve gümüş şamdanlar ve manastırlarda kullanılan diğer bazı malzeme bağışladı. Numan öldükten sonra, Hind babasının ölüsünü Ktesifon'dan getirterek bu manastırın kilisesine gömdürdü. Hind, İslam dönemine kadar yaşadı ve İslam'ın bölgeye girişini duyup gördükten sonra öldü.

yılında görevden alındı ve yerine bir Arap-Fars valisi, Azadbih getirildi. Burada yeri gelmişken, öldürülen 4. Numan'ın, Lahmid hanedanının son kralı olduğunu söylemek gerekiyor. Numan'ın ölümüyle hanedan da egemenliğini kaybetmişti. Hüsrev Parvez'in yakaladığı fırsat da zaten buydu ve böylece Hira devletini eline geçirmişti. Azadbih, Müslüman Arap istilası sırasında hâlâ Hira valisiydi. İstilacı Müslüman ordusunun komutanıyla yapılan bir anlaşma ile kilise ve manastırlara dokunulmaması sağlandı; istila sırasında dini yapılar zarar görmedi. Hira'nın kayıtlara geçmiş son piskoposu Yuhanna bin Nazuk'tu. Nazuk, 1013 yılında Nasturi metropoliti seçilmişti[54]

Hira, Fırat suyunun kıyısında, bereketli topraklar üzerinde, sağlıklı bir bölgede kurulmuştu. Ekili alanlar ve çöl arasında güçlü bir ticaret ve kervan merkeziydi. Kentin çevresi sağlam surlarla çevrilmiş, koruma altına alınmıştı. Çeşitli kapılardan kente giriliyor, akşamları bu yüksek ve geniş kapılar kapatılıyordu. Atlar ve develer için özel bir alan hazırlanmıştı; tehlikeli durumlarda hayvanlar burada korunuyordu. Kentin dışında, klanların yerleştiği birimlerin araları bahçeler, üzüm bağlarıyla doluydu. Böylece kentin içi ve çevresi geniş bir alana yayılmıştı. Lahmidler Fırat kıyılarına ilk geldikleri zaman Hira'nın çevresine yerleşmişler, daha sonra Hira'ya geçerek bir krallık, bir kent devlet kurmuşlardı.

Hira, Hıristiyan karakterli bir kentti. Kentin içi ve çevresi, ta dağlık yörelere kadar kilise ve manastırlarla doluydu. Göçebe Araplar rahatlıkla Hıristiyanlığı seçmişlerdi. Buradaki Hıristiyanlık, Arap yaşam tarzına uydurulmuş bir halk Hıristiyanlığıydı. Zaten bunun tersi de olası değildi. Hira, birçok yazar ve din tarihçisi tarafından Hıristiyan şairler, halk ozanları yetiştiren bir okul olarak betimlenmiştir. Ancak bu görüş yanlış anlamaya yol açabilir. Sanki Hıristiyanlık kendini şiir ile ifade etme olanağı buldu gibi anlaşılabilir. Burada şairler rahat ve özgür bir ortamda, Hıristiyanlık öğretisinden, Nasturi ve Süryani Kiliseleri'nin mistiğinden etkilenmişler, bu mistiği göçebelerin geleneksel masalları ve mitoslarıyla besleyerek şiirlerini yazmışlar, yaratmışlardı.

Hira'nın en ünlü şairlerinden Nabica, yeteneklerini Banu Ghassan, Abu Du'ad el-İyadi, Avs bin Hacar, Carir bin Abd el-Mesih, Meymun bin Kays gibi şairlere aktarmış, onların ilerlemesini sağlamıştı. Şiirlerin içeriği aşk, savaş, mistik oluşumlar, Hıristiyanlık mersiyeleri gibi değişik temalardı.

54 J. Spencer Trimingham, *aynı eser*, s.200.

ARABİSTAN YARIMADASI ARAPLARI VE HIRİSTİYANLIK

Batı Arabistan'da Tektanrıcılık

Araplar arasında El veya İl olarak bilinen bir baştanrı, aynı zamanda Sami halkların din tarihinin de bir parçasıdır. İbrahim mitosu, yerleşik Asur ve Aram halkları tarafından bilindiği gibi, göçebe Araplar da bu mitosu biliyorlardı. İbrahim Harranlıydı. İbrahim'in Arap olup olmadığı veya bir Arap aşiretini mi simgeleştirdiği tam olarak bilinmemekle birlikte *Tevrat*'ın Tekvin bölümünde[1], Rabb'ın ona Mısır Irmağı'ndan Fırat Irmağı'na kadar olan bölgeyi verdiği yazılmıştır ve bu arada bir dizi halk da onun soyuna eklenir.

Tekvin'de çeşitli adları olan bu halklar, daha doğrusu aşiretler, Hicaz'ın kuzeyinde yaşayan ve tektanrıcı düşünceye yabancı olmayan Araplar'dı. *Tevrat*'ta öyküsü anlatılan Yoel ise, Ölü Deniz'in güneybatısındaki yukarı Madyan bölgesindendi. Burası da Avş aşiretinin hüküm sürdüğü bölgeydi. Muhammed Mekkeliler'e her şeyi yaratanın Allah olduğunu ve diğer tanrıların Allah'a tabi olduğunu söylediği zaman kimse ses çıkarmamıştı, ama daha sonra Allah'tan başka tanrı olmadığını ilan ettiği zaman Mekkeliler buna karşı çıkmıştı ve Mekkelilerin muhalefeti de böyle başlamıştı. Muhammed'den önce de, bu bölgede tektanrıcılık vardı.

Yalnız Yudham aşiretinin ve Yudhamlar'a bağlı alt aşiretlerin bulunduğu Batı Arabistan'a Hıristiyanlık yerleşememişti. Madyan'dan güneye, Vadi el-Kura'dan Yatrib[2] vahasının bulunduğu yerleşim bi-

1 *Tevrat*, Tekvin; 15, 18.

2 Yatrib, İslamiyet döneminde Madinat an-Nabi (Peygamber'in Kenti) adını alacak olan Medine'dir.

rimine kadar uzanan bölgedeki Araplar Musevi'ydi. Musevilik yüzlerce yıldan beri bu bölgenin Araplar'ı arasında yaygın bir tektanrıcı dindi. Ancak bu bölge Arapları'nın Araplaşmış Yahudiler mi, yoksa Museviliğe geçmiş Araplar mı olduğu kesin olarak bilinememektedir. Yalnız tek bir tanrıya, Yehova'ya tapındıkları gerçektir. Öte yandan vahalara yerleşmiş olan bu Museviler, Babil'deki Aramca konuşan Yahudiler'den farklıydı. Konuştukları dil Arapça'ydı; gelenek ve görenekleri, toplumsal örgütlenmeleri Talmud'da yazılı kurallara da hiç benzemiyordu. Bu nedenle Yahudi değil de, Arap olduklarını kabul etmek daha mantıklı olmaktadır. Ayrıca *Kur'an*'ın analizini yaparak, içindeki Musevi kökenli malzemeyi bulan *Kur'an* uzmanları ve din tarihçileri aynı zamanda Muhammed'in Museviliğin doğrudan etkisi altında kalmasını da kanıtlamış oluyorlar.

Çölün güneybatı sınırındaki, Javf ile Cabal Şammar arasında yer alan Taima kenti büyük bir Musevilik merkeziydi. Buraya hükmeden Taima aşiretinin Musevi Arap Başkanı Samvil bin Ardiya, Hira Kralı Mundir ile şair İmru el-Kays arasındaki çatışmayı işleyen *Ayyam el-Arab* destanında da yer almıştı.[3] Aynı bölgede Hıristiyan Tayy aşireti ve Taima'nın kuzeyinde de Hıristiyan Banu Kalb aşireti de bulunuyordu. Palmiye ve hurma ağaçlarının, meyve ve sebze yetiştirilen bostan ve bahçelerin uzun bir koridor oluşturduğu Vadi el-Kura, Suriye ile Yatrib arasındaki ticaret yolunun güney kesimindeydi ve burada yaşayan halk Musevi Araplar'dan oluşuyordu. Ticaret yolunun kuzeyindeki manastırlarda da Banu Udhra aşiretine bağlı rahipler yaşıyordu. Diğer Musevi vahaları da Fadak, Haybar ve Yatrib'di. Muhammed'in zamanında bu bölgedeki Araplar'ın hemen hemen yarısı Musevi'ydi.

7. yüzyılda Hıristiyanlık ve Musevilik biçimlerindeki tektanrıcılık bütün Ortadoğu'ya yayılmıştı. Asurca, Arapça, Etiyopyaca konuşan halklar esas olarak Hıristiyan'dı; öte yandan yarımada Hıristiyanlığına bağlı göçebe Araplar'ın kült merkezi, Mekke kentindeydi. Bir sonraki bölümde

3 Taima Musevileri'nin Araplaşmış Yahudiler olmadığı, Museviliğe geçmiş Araplar olduğu hem Hıristiyanlık hem de erken İslam döneminde. Araplar'ın onlara karşı aldığı tavırdan da anlaşılıyor. Vahidi'ye göre, Halife Ömer, Taima ve Vadi al-Kura halkını sevmiyordu. Taimalı Museviler, Fadak ve Haybar Musevileri ile bir tutuluyordu. (Aktaran J. Spencer Trimingham, *aynı eser*, s.250.)

geniş bir biçimde ele alacağımız gibi, Mekke'deki Kâbe tapınağı bir Hıristiyan kilisesine dönüştürülmüştü. İlginçtir ki, Araplar'ın Hıristiyanlık öncesi dişi tanrıçaları olan Allat, Uzza ve Manat'ın da bu kilisenin içinde yerleri vardı.

Erken İslam döneminde Allah'ın her şeyi yaratan, evrenselleşme yolunda bir tanrı olduğunun iddia edilmesine rağmen, elde edilen mahsülden ve Kâbe'ye getirilen adak ve armağanlardan Hıristiyan papazlar da paylarını alıyorlardı.[4] Ayrıca aşağıda dipnot 4'te verdiğimiz ayet, Aziz Pavlus'un Romalılar'a yazdığı mektuptaki şu tümceyle de tam bir aynılık veya koşutluk taşıyor. "Tanrıyı bildikleri halde, onu tanrı gibi onurlandırmadılar."[5]

Sina ve Madyan'da Asketik Hareket

4. yüzyılın ortalarında çeşitli Asketik topluluklar Sina yarımadasına yerleşmişlerdi. Sina yarımadası Filistin, Kızıl Deniz ve Mısır'ın arasındaydı; ayrıca Akabe Körfezi'nin doğusundaki Madyan bölgesine yerleşen Asketik topluluklar da vardı. Yerleşme bölgeleri Mısır ve Suriye'den Hicaz'a giden ticaret yolunun üzerinde ve yakınlarındaydı. Asketler esas olarak bugünkü Azize Katarina manastırının yakınlarındaki Cebel Serbal Dağı'nın eteklerinde yaşıyorlardı. Eski geleneklere göre, Musa bu dağın tepesinde dolaşırken tanrı (Yehova) kendisine on emri yollamıştı. İmparator 1. Justinianus burada Meryem Ana adına bir kilise yaptırdıktan sonra bu dağ, Musa Dağı adını almıştır. Asketler zamanla Sina yarımadasının en verimli iki yerine yerleştiler. Birincisi Süveyş Körfezi'nin girişindeki Raithu/Tur'un arkasındaki vadilerdi; ikincisi ise Fayran Vadisi ve çevresiydi. Manastır olarak kullanabilecekleri mağaraları işgal ettiler ve bu vadilerin kıyısındaki kayalık dağ yamaçlarında yeni

4 *Kur'an*, 6:136. Muhammed bu bölüşmeden şikayet eder. "Allah'ın yarattığı ekinlerle, hayvanlardan Allah'a pay ayırıp zanlarınca, bu Allah'a, bu da ortaklarımıza (putlarımıza) dediler. Ortakları için ayrılan Allah'a ulaşmıyor, fakat Allah için ayrılan, ortaklarına ulaşıyor! Ne kötü hüküm veriyorlar?" Buradaki "putlarımıza" sözcüğünü, rahiplerimize diye okumak gerekiyor.

5 Romalılar'a, 1:21. Ben bu tümceyi *İncil*'in İngilizce baskısından çevirdim. Kitabı Mukaddes Şirketi'nin yayınladığı *İncil*'de ise şöyle deniyor. "Çünkü Allah bildikleri halde, onu Allah olarak temcit etmediler..."

mağaralar oyarak, oralara yerleştiler. Bu keşişler çeşitli Hıristiyan yörelerden gelmişlerdi. Bugün bile bu bölgedeki küçük kilise ve manastırlar ve buralarda yaşayan Asketler, Sina yarımadasında erken Hıristiyanlık döneminde hatırı sayılır bir Asketik hareketin varlığının kanıtlarıdır.[6]

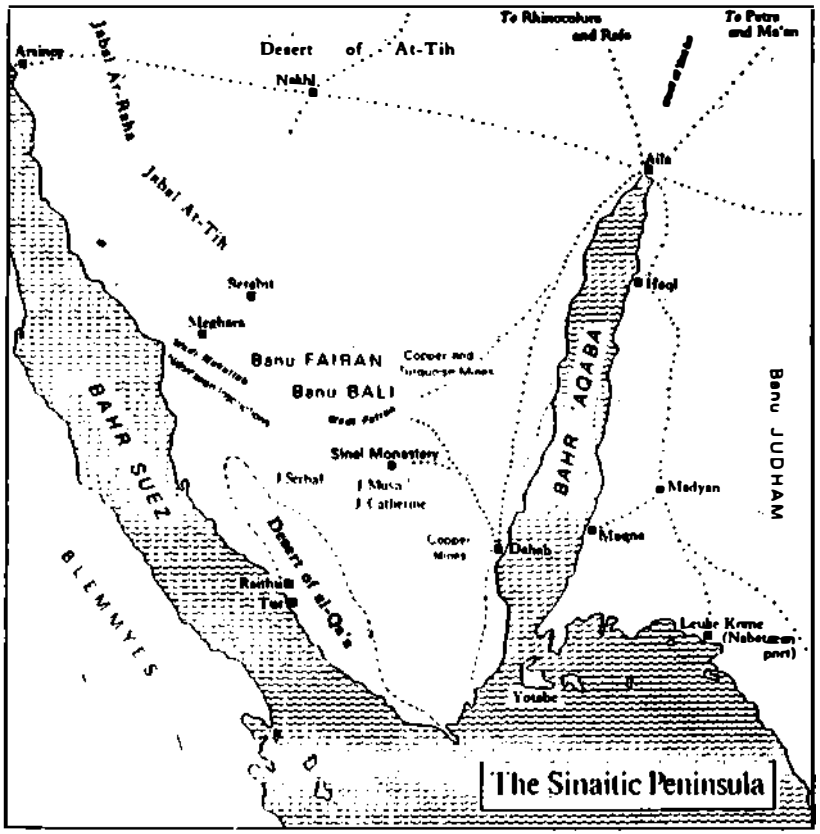

Sina Yarımadası

6 L. Eckentein, *A History of Sinai*, Londra 1921, s.94.

Arap yarımadasının batısında yaşayan Arap aşiretleri de vardı. Fayran kasabası ticaret kervanlarının konakladığı, gereksinimlerini giderdiği bir vahaydı. 400 yılında Fayran'a bir piskopos atanmıştı ve Kadıköy konsilinde alınan bir kararla, burada yeni kurulan Kudüs Patrikliği'ne bağlı bir Metropolitlik merkezi oluşturulmuş ve Fayran piskoposu da Metropolit mertebesine yükseltilmişti.[7]

Bizanslılar hem Sina yarımadasını hem de Madyan'ı ellerinde tutmalarına rağmen, etkili bir denetim uygulayamıyorlardı. Yalnız Yotabe Adası'ndaki gümrük kapısı gibi gümrük resmi alınan kapılar sıkı bir denetim altındaydı. Sina'daki göçebe Araplar, Arap kaynaklarına Beca adıyla geçen göçebe Kuşi aşiretleriyle sürekli çatışma içindeydiler. Kuşiler Nil Nehri ile Kızıl Deniz arasındaki geniş çölleri ellerine geçirmişlerdi. Romalı yazarlar bu göçebeler arasında ayrım yapmadan, hepsine birden Saracen[8] adını vermişlerdir. Burada yaşamayı seçen Asketler, cennetin kapılarını açacak anahtarın karşılığını, çoğu zaman yaşamlarıyla ödüyorlardı. Romalı yazarlardan günümüze kalan belgelerde, "barbar Saracenler'in (Kuşiler-E.S.) ellerine geçen Hıristiyanları ya öldürdükleri ya da esir pazarlarında sattıkları" yazılıyor. Bazıları yüksek paralar karşılığında geri alınıyor, bazılarından ise haber alınamıyordu. Kaybolanlar arasında Chaeremon piskoposu Nilopolis ve karısı da vardı.[9]

371 yılı dolaylarında Raithu ve Fayran vadilerindeki rahiplerin sayısı, göçebelerin baskınları sonunda çok azalmıştı. 373 yılında Kudüs'ten dönerken, Sina'dan geçen Mısırlı rahip Ammonius, Sina'daki Asket rahiplerin nasıl öldürüldüklerini iletir. Obadian adında yerel göçebe liderlerinin Hıristiyanlığa geçmesini, "çölün koruyucusu" olan bir Kuşi kralının ölümünü ve bu kralın ölümünden sonra göçebelerin Sina'daki Monastik yerleşim birimlerine saldırılarını anlatır. Ammonius, göçebelerin Cabal Serbal'daki bir manastıra saldırdıklarını, ama manastırı ele geçiremediklerini de söyler. Ama göçebeler Bathnambi, Hobar ve Codar manastırlarındaki kırk rahibi öldürüp, bu manastırları ateşe verirler.[10]

7 *Aynı eser*, s.94-95.

8 Elencesi Sarakenoi, Latincesi Saraceni olan Saracen/Saraken sözcüğü Skenetik Araplar (çadırlarda yaşayan, göçebe Araplar) için kullanılıyordu. Sözcük Elence "Skone" (çadır) sözcüğünden türemiştir.

9 L. Eckenstein, *aynı eser*, s.100.

10 *Aynı eser*, s.100-101.

Aynı tarihlerde bazıları develerle, bazıları kayıklarla Mısır çölünden gelen Kuşiler, Raithu ve Fayran vadilerindeki göçebelere saldırdılar; kadınlarını ve çocuklarını esir aldılar. Bu talancılar yerel bir Arap beyi olan Ubayda tarafından yenilgiye uğratıldılar ve geriye, Mısır'a sürüldüler. Ubayda ve aşireti ölülerini dağın eteklerine gömdükten sonra, vadideki rahiplerin yanlarına giderek, onlarla ilgilendiler. Ammonius'un anlatısına göre çoğu öldürülmüştü. Araplar bu rahiplere son saygıyı göstererek, ölülerini gömdüler. Ammonius ayrıca Raithu'daki rahiplerden yalnız birinin Romalı olduğunu iletiyor. Kocasının ölümü üzerine aşiret başkanlığına geçen Kraliçe Maviya bu olaydan sonra Batı Arapları'nı toplayarak Mısır sınır köylerini basıyor. Maviya Romalılar'la barış anlaşması yapmıştı ve kendisine, aşiretine dini konularda yardım edip, hizmet vermesi için Musa adında bir piskopos verilmişti.[11]

Ammonius, Batı Sina vadilerindeki Asketik hareketin doğası üzerine de bilgi veriyor. Manastırlarda yaşayan rahiplerin her birinin ayrı bir hücresi vardı ve rahipler manastır müdürüne bağlıydı. Fayran kasabasında merkezi bir kilise yapılmıştı ve "iri taşların örülmesiyle inşa edilen bu kilisenin duvarları üç adam boyu yüksekliğindeydi".[12] Ammonius izlenimlerini şöyle sürdürüyor: "Oradaki kutsal babaların gösterdikleri sevgiden keyif aldım. Ruhumun selameti için onlarla birlikte hücrelerine gittim. Bütün bir hafta boyunca dinginlik içindeler ve yalnız cumartesi akşamları haftanın ilk günü ayininde bulunmak ve bu günü kutlamak için kilisede toplanıyorlar. Pazar sabahı kutsal gizemleri; Rab İsa'nın bedenini ve kanını kabul ediyorlar. Daha sonra sessizce hücrelerine dönüyorlar."[13] Sina Asketleri, bazı Süryani Asketlerinin yaptıkları gibi, çileciliğin aşırı biçimlerini uygulamıyorlardı. Silvanus adında bir keşişin evli olduğunu, yine Ammonius'tan öğreniyoruz. Silvanus Filistinliydi; Mısır'da felsefe öğrenimi görmüş ve daha sonra da Sina Dağı'ndaki bir manastıra yerleşmişti.[14]

Asketler özellikle 498 ve 529 yıllarındaki göçebe hareketlerinden zarar görmüş, eziyet çekmişlerdi. İmru el-Kays adında bir şeyhin Yotabe

11 *Aynı eser*, s.101-102.
12 *Aynı eser*, s.105.
13 *Aynı eser*, s.105-106.
14 *Aynı eser*, s.113.

Adası'ndaki gümrük kapısını ele geçirmesinden (498) sonra bu baskı daha da ağırlaşmıştı. 1. Justinianus'un tahta geçmesinden kısa bir süre sonra, Sina ve Filistin'deki Asketler imparatora başvurarak, korunma istediler. Sina yarımadasındaki rahiplerin çoğunluğu monofizitçi olduğu için, bu başvuru kilise içindeki bazı çatışmaların sonucu olarak veya bu çatışmalar bağlamında da görülebilir. Bu arada Justinianus'un aldığı bazı önlemler de Sina Asketik hareketini etkilemiştir. İmparator, Musa Dağı'nın kuzey yamacına büyük bir kale yaptırmıştı. Yapılması on dört yıl (548-562) süren bu kale, bugünkü Azize Katarina manastırıdır. Buradaki Bizans garnizonunun görevi ticaret yollarını ve Kadıköy çizgisine bağlı kilise ve manastırlardaki rahipleri korumaktı. Kalenin yapımı bittikten sonra, Musa Dağı, "kutsal dağ" olarak tanınan Cebel Serbal'in yerini aldı. Kısa zamanda bölgedeki rahiplerin hepsine koruma sağlandığı için, Kadıköy konsilinde alınan kararları kabullenmeye hazır bir duruma geldiler. Durum böyle olunca Süryani Kilisesi çeşitli sinodlar toplayarak Sina'daki Asketik toplulukları sapmacılıkla suçladı ve aforoz etti. Artık Bizans, Sina'daki Hıristiyanlığın Elen biçimini koruması altına alıyordu. Monofizit çizgideki Hıristiyanlık ise, Fayran Vadisi'ndeki Araplar arasında, Müslüman Arap istilasından sonra bir süre daha yaşadı ve ondan sonra da kayboldu.[15]

Madyan bölgesinin, Hicaz'ı Filistin'e bağlayan bir konumu vardı. Leuke Kome Nabatlar'ın gümrük kapısıydı, ama burası Romalılar'ın eline geçtikten sonra, eski önemi azalmıştı. Madyan'ın vaha merkezi olan Avapa (bugünkü Havra) bol suyu, pınarları, gölleri, bahçeleri hurmalıklarıyla ünlüydü ve gümrük kapısının kuzeyinde yer alıyordu. Havra'nın ortasından geçen yol Petra ve Ma'an'a kadar gidiyordu. Bu bölgede yapılan kazılarda Nabat mezarlıkları bulunmuştur. Yudham, Rabi ve Cuhayna aşiretleri Suriye ile Hicaz arasındaki bölgeyi istila etmişlerdi. Daha sonra İslamlaşan bu aşiretler *Kur'an*'da Ad ve Thamud adlarıyla geçmektedir. Yine *Kur'an*'da adı geçen Şuayib[16] esas adı bi-

15 *Aynı eser*, s.115-116.

16 *Kur'an*, 7:85. "Medyen'e de kardeşleri Şuayb'ı gönderdik. Dedi ki: Ey kavmim! Allah'a kulluk edin, sizin ondan başka tanrınız yoktur..." Bu ayetin mealinde, "Medyen, İbrahim'in oğlunun adıdır. Torunlarına Medyen kabilesi, oturdukları kente de Medyen denilmiştir" deniyor. Ayrıca, bu kentin Filistin ile Hicaz arasında ve Kızıldeniz kıyısında olduğu ekleniyor. Öte yandan, 11:84 ayeti, üstteki ayetin tıpkısıdır; bu ayette yinelenmiştir. 26:177-179 ayetleri tek tek tümcelerle veya ayetlerle 7:85 ve 11:84'teki ayetlerin üçe bölünmüş bir versiyonudur.

linmeyen Madyanlı bir peygamberdir. Bakri, Yakuti gibi İslamcı Arap yazarları, Şuayib'in Yadham aşiretine mensup olduğunu yazarlar. Konumuza dönecek olursak, Madyanlı Asketler İslam'ın ortaya çıkışından sonra da saygınlıklarını kaybetmediler. Yeni Müslümanlar, bu sade yaşayan, çileci, zamanlarını tanrıya dua etmekle geçiren çöl insanlarına saygı gösterdiler.[17]

Hicaz Hıristiyanları

Arap Peygamberi Muhammed'in ortaya çıkışına kadar Mekke'nin kayda geçmiş bir tarihi yoktur. Dağların arasındaki bu yerleşim birimi önemli bir yer değildi ve 500'lü yılların başında Kureyş aşiretinin burayı istila etmesine kadar yerel bir kült merkeziydi. Mekke'yi ele geçiren Kureyşler, bölgeyi denetimleri altında tutan Kinana Bedevileri ile iyi ilişkiler kurdular. Bu ilişkilerin de yardımıyla kent Yemen, Suriye, Mezopotamya ve Aksum ile bağlantıları olan önemli bir ticaret ve kült merkezine dönüşmeye başladı. Mekke'nin kült ve ticaret merkezi olarak öneminin artmasına, Ukatz'da kurulan panayırlar kadar, Kâbe'nin artık bir Hıristiyan tapınağı olması da yardımcı oldu. Kâbe'nin kiliseye dönüştürülmesinden sonra, burası eski ziyaret yeri niteliğini kaybetmemişti. Her yıl uzak yörelerden, gerek Hıristiyan gerek eski çoktanrıcı inançlarına bağlı Araplar buraya geliyor ve kült törenlerine katılıyorlardı. Monoteist Hıristiyanlığın, tektanrıcı düşüncenin hâkim olduğu bir kentti. Mekke'nin bu özelliği yeni ve yerel bir peygamberin ortaya çıkıp, çevresine müminlerini toplaması için de çok elverişli bir ortam yaratıyordu.

Öte yandan İslamcı yazarlar ve din tarihçileri Kâbe'nin bir Hıristiyan tapınağı olması gerçeğini gözden uzak tutmak için ellerinden geleni yapmışlardır. Kâbe'nin Hıristiyanlık dönemi her nedense yok sayılmıştır.

Mekkeliler'in Suriyeli Hıristiyanlar'la ticaret ilişkileri vardı. Bizans ile Sasaniler arasındaki savaşları da izliyorlardı. Hatta bu iki büyük devlet arasındaki sürekli çatışma ve savaşlar Mekkeli Mu-

17 L. Eckenstein, *aynı eser*, s.118.

hammed'in zamanında zirveye ulaşmıştı. Bu savaşlardan *Kur'an*'da da söz edilmektedir.[18] Müslümanlar, Boşra'nın Arap ticareti için çok önemli olduğunu biliyorlardı. Muhammed'in amcası Abu Talib, bunu gören Mekkeli tacirlerdendi. İslam efsanesinde Muhammed'in birkaç kez Boşra'ya gittiğine ve orada Bahira[19] adında bir keşişle tanıştığına yer verilir. Süryanice adı Bhira olan bu keşişin Muhammed'e Hıristiyanlık kültünün Süryani versiyonunu, monofizit çizgiyi öğrettiği söylenir. Ancak, Muhammed'in tanrı elçisi olmakla yetindiğini, ölümünden sonra müminlerinin dikkatli bir politika izleyerek, tanrı elçisini İsa gibi tanrısallaştırmadıklarını biliyoruz. Öte yandan Muhammed'in neden Kâbe'deki papaz ve rahiplerden değil de, Suriye'de yaşayan Bahira'dan Hıristiyanlığı öğrendiği bize biraz ters geliyor. Muhammed kuşkusuz ticaret amacıyla birçok kez Suriye'ye gitmiştir ve orada Bahira ile de tanışıp, din üzerine tartışmalar yapmış olabilir, ama Muhammed'in tektanrıcılık üzerine esas kaynağı, Kâbe'deki Hıristiyanlar ve çevredeki Musevi Araplar olmuştu.

Yukarda değindiğimiz gibi, Bahira olayı Kâbe'nin İslam öncesi konumunu saklamak, unutturmak için uydurulan bir öykü de olabilir.

Rahipler ve papazlar tarafından bölgede temsil edilen Hıristiyanlık, ticaret yolları boyunca yayılmış ve manastik merkezlerde yoğunlaşmıştı. Klan ve aşiret ilişkilerine bağlı bir toplumsal yapıları olan Araplar'ın Hıristiyanlığı, daha önce de gördüğümüz gibi, bir klan veya aşiret başkanının Hıristiyanlığa geçmesine büyük ölçüde bağlıydı. Kuzey Hicaz'daki manastırlar ve Asketik gruplar korunmaya gereksinimleri olduğu için, politik bir tercih yaparak Bizans Melkit Kilisesi'ne geçmişlerdi. Böylece yabancı bir çevrede Arap Hıristiyanları'nın çoğunun bağlandığı Süryani ve Nasturi Kiliseleri'ni karşılarına almışlardı.Tek koruyucuları en yakın kent veya köydeki bir Bizans garnizonuydu.

Yudham Konfederasyonu'na bağlı aşiretler ve alt aşiretler, Batı Arabistan'ı aşarak güneye, Yatrib/Medine yakınlarına kadar yayılmış bir Hıristiyan aşiretler birliğiydi. Bu aşiretler yalnız Hıristiyan olarak

18 *Kur'an*, 30:2-5. "Rumlar, (Arapların bulunduğu bölgeye) en yakın yerde yenilgiye uğradılar. Halbuki onlar, bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip geleceklerdir..." Burada sözü edilen Rumlar, Anadolululer değil, Bizanslılar'dır.

19 Mesudi, Bahira adının takma olduğunu, bu keşişin esas adının Sarkis olduğunu söylüyor. Keşiş Sarkis'in yarımadanın doğusunda. Bahreyn'de yaşayan Abd al-Kays aşiretine mensup bir Hıristiyan Arap olduğunu da ekliyor. *Muruc*. ed. C. Pellat 1965, s. 83, aktaran L. Eckenstein, *aynı eser*, s.122.

tanınıyorlardı ve bu da Bizans devlet kilisesine bağlı Hıristiyan aşiretler anlamına geliyordu. Erken İslam döneminden kalma kayıtlarda hem Mezopotamya'daki Hıristiyan Taclibler, hem de Yudhamlar üzerine bilgi bulunmaktadır. Arap tarihçilerinin İslam yanlısı değerlendirmelerine göre, Yudhamlar İslam'a karşı çıkmamışlar, güçlü bir muhalefet hareketi örgütlememişler ve zamanla İslamlaşmışlardır. Öte yandan, aynı bölgedeki Arap ve Yahudi kökenli Musevi topluluklar Muhammed'e karşı muhalefet hareketi geliştirmişlerdi.

Kur'an'ın Medine'yle ilgili surelerinde, Yatrib'deki Hıristiyanlar'ın varlığına değiniliyor. Ama bu surelere göre, burada Hıristiyanlar olmasına rağmen, örgütlü değillerdi. Mekke'deki Hıristiyanlar'a da değinilmekte, ama yine bu Hıristiyanlar'ın Mekkeli olmadığı iddia edilmektedir. 1400 yıl önce yazılmasına başlanmış, defalarca değiştirilmiş, bazı bölümleri kaybolmuş veya kaybedilmiş, yeniden yazılmış bu kitabın içindeki tarihi bilgilerin ne kadar doğru olabileceğinin değerlendirilmesini okurlara bırakıyorum. *Kur'an*'a bağlanarak yazmayı gelenekselleştirmiş Arap tarihçilerinin kitapları da aynı şekilde, eleştirel bir bakış açısıyla okunmalı.

Mekke'deki Hıristiyan Arap tacirleri Mekkeliler'le ortak çalışıyorlar ve dönemsel panayırlara da katılıyorlardı. Banu Ghassan aşireti de bu panayırlara katılıyordu ve Kâbe tapınağının yakınlarına yerleşmişti. Mekke panayırlarına ve Kâbe'yi ziyaret etmeye gelenler arasında Hiralı Hıristiyan aşiretler de vardı. Hem özgür hem de köle Mekkeliler arasında çok sayıda Nastas/Anastasius, Mina/Mennas veya Yuhannes gibi Hıristiyan adları taşıyanlar bulunuyordu. Azraki, Mekke'deki Hıristiyanlar'ın kendi mezarlıkları olduğunu söyler.[20]

Mekkeli tüccarların köleleri arasında Hıristiyanlar da bulunuyordu. Eckenstein'e göre, bu köleler Süryani Araplar olmalı. Ayrıca Sina'dan getirilen çoktanrıcı ve Hıristiyan Kuşiler, Afrika'dan getirilen Bantular da Mekke'deki köle sınıfının içinde yer alıyorlardı. Bu kölelerin çoğunun Hıristiyan olması, çoktanrıcı dinlere bağlı kölelerin Mekke'de Hıristiyanlığa geçmeleri, kölelerin köle sahiplerinin din ve inançlarına karşı tepkileri olarak da görülebilir. Mu-

20 Azraki, *Die Chroniken der Stadt Mekka*, ed. Wüstenfeld, Leipzig 1858, I, 466, aktaran L. Eckenstein, *aynı eser*, s.126.

hammed'in köleliğe karşı olması, tanrı önünde herkesin eşit olduğu propagandasını yapması bile, bu kölelerin Şaria karşısında Müslümanlar'la eşit olmasını sağlayamamıştı.

Alışveriş ekonomisi sayesinde gelişen Mekke'de çeşitli dinlerin bir arada olması doğaldı. Azraki, Kâbe'nin sütunlarına İsa ve Meryem'in, ayrıca İbrahim'in, İsa'nın şakirtlerinin ve meleklerin resmedildiğini anlatıyor. Bu duvar resimlerinin veya fresklerin, Kâbe'nin 608 yılındaki onarımı sırasında Bakum (Pacomios?) adında bir sanatçı tarafından yapıldığını iletiyor. Azraki Kâbe'nin içindeki fresklerden söz etmiyor, yalnız yapıyı ayakta tutan dış sütunları betimlemekle yetinmiş.[21]

İbn Nedim, El-Fihrist'inde Halife Memun'un kitaplığında bulduğu eski bir yazmadan söz ediyor. "O kitabın sözleriyle (metni) anlatılanlardan, gereksinim duyulup, başvurulabilecek olanlar şöyle" diye başlıyor. Sonra da "Müminlerin emiri Harun'un azadları Abdullah bin Selamoğlu Ahmed diyor ki" diyerek, sözü kitabın çevirmenine bırakıyor. Bu çevirmen de şu açıklamayı yapıyor: "Ben bu kitabı Hanifler'in kitaplarından (alıp) tercüme ettim. Hanifler, İbrahimci (İbrahimiyye) Sabiler'in ta kendileridir. İbrahim Peygamber'e inanmışlar, tanrının İbrahim'e indirdiklerini, ondan alıp taşımışlardır."[22] Çeşitli Arap tarihçileri ya bu görüşü savunmuşlar ya da Hanifler'e pek önem vermeden geçiştirmişlerdir.

Bizim görüşümüze göre doğru olan, aşağıda geniş bir şekilde açıklayacağımız gibi, Muhammed zamanında bölgedeki Asketlere Hanif adı verilmesiydi. Hanif sözcüğünün kökeni çok tartışıldığı için bizim burada, bu konuya geniş yer vererek, açıklık getirmemiz gerekiyor. Hanif sözcüğü veya çoğulu olan Hunafa altı kez Mekke, altı kez de Medine'yle ilgili surelerde olmak üzere, *Kur'an*'da on iki kez geçer. Bu kavram ayrıca *Kur'an*'ın yedi yerinde İbrahim milletini anlatmak için kullanılmıştır. Örneğin *Kur'an*'ın İngilizce çevirisinde "Abraham was not a Jew, nor was he a Christian, but he was a hanif, a müslim and not of the polytheists" (3:67) denir. Diyanet çevirisi de aşağı yukarı aynıdır. "İbrahim, ne yahudi, ne de hıristiyan idi; fakat o, Allah'ı tanıyan dosdoğru bir müslüman idi; müşriklerden de değildir"

21 Azraki, *aynı eser*, I. s.110-112.
22 Turan Dursun, *Din Bu II*, 3. basım, İstanbul 1990, s.129-130.

denmiştir. Burada Hanif sözcüğü yerine "dosdoğru" sözcüğü getirilmiştir. Bir diğer ayetin önce İngilizce çevirisine göz atalım. "Who can be better in his way of life than he who submits his self to God, a welldoer, who follows the way of Abraham, as a hanif." (4:125). Aynı ayetin Diyanet'in çıkardığı Türkçe çevirisinde, "işlerinde doğru olarak kendini Allah'a veren ve İbrahim'in, Allah'ı bir tanıyan dinine tabi olan kimseden dince daha güzel kim vardır. Allah İbrahim'i dost edinmiştir." Burada da İngilizce çevirideki "hanif" sözcüğünü göremiyoruz.

Muhammed'in yaşadığı dönemde Hıristiyan Asketlere Hanif deniyordu. Daha sonra *Kur'an*'ın çeşitli versiyonlarından birinde bu sözcük kaldırıldı ve yerine Müslüman sözcüğü getirildi. Muhammed'in yeni din olan İslam'ı özveri, kendini feda etme değerleriyle dolu bir din olarak tasarlamış olmasından ileri gelmektedir bu. İşte sade, özverili bir yaşam sürdüren Hıristiyan Asketlere, Muhammed tarafından Hanif denmesinin nedeni de buydu. Zamanla Hanif sözcüğünün Hıristiyan Asketler anlamına geldiği unutuldu ve inancına bağlı, özverili, sade yaşayanlar için, Hanif yerine Müslüman kavramı getirildi.

Dilbilimciler Hanif sözcüğünün kökünün Süryanice *hnp*'de yattığını belirtiyorlar. Mesudi, sözcüğü hanipo olarak kullanıyor ve "Arapçalaşmış bir Süryanice sözcük" diyor.[23] Hanputo sözcüğü Süryani Hıristiyan terminolojisinde Hıristiyan olmayan, eski dinsel inançlarına bağlı topluluklar ve bireyler için kullanılıyordu. Hanpo (çoğulu hanpe) sözcüğü Kilise dilinde, "uzlaşmayan" (non-conformist) ve aykırı düşünen, "sapkın" anlamında kullanılıyordu. Şair Zalim bin al-Bara al-Fukaymi bir dizesinde şöyle der: "Akşamları bir haniftir o, ama sabahları bir Hıristiyan gibi oruç tutar, dua eder."[24] Şair burada bir Hanif (Süryanice Hanpo) ile bir Hıristiyan arasındaki ayrımı şiirindeki bu dizeyle ifade etmiştir. *Kur'an*'a göre Hanif, bir Musevi veya Hıristiyan değildir; çünkü bu iki kült İbrahim zamanında yoktu.

"Hanif" tanımlamasının, Muhammed tarafından, önce Hıristiyan Asketleri tanımlamak için, daha sonra tektanrıcı, kitap sahibi bir dinin mensupları için kullanıldığı, doğru bir yorumdur. Daha sonraları

23 Mesudi, *Tanbih*, ed. de. Goeje, 1902, s. 91, aktaran J. Spencer Trimingham, *aynı eser*, s.262.

24 İbn Kutayba, *Aş-Şi'r va'ş-Şu-ara*, ed. de Geoje, 1902, s.338, aktaran J. Spencer Trimingham, *aynı eser*, s.262.

Hanif sözcüğü, inancına bağlı müminler için kullanılmış ve bu, *Kur'an*'ın çeşitli versiyonlarına girerek, elimizdeki en son yazılmış veya derlenmiş *Kur'an*'a da böylece girmiştir. Bizim bu sözcüğün üzerinde biraz fazla durmamızın nedeni de, daha önce değindiğimiz gibi, Muhammed zamanında önce Mekke ve Medine'de, daha sonra Arabistan'ın diğer bölgelerinde yaşayan Hıristiyan Asketlere Hanif adı verilmesini göstermek ve böylece Mekke ve Medine kentlerinde, adından söz ettirecek denli yoğun ve çoğunluk oluşturan bir Hıristiyan topluluğunun varlığını kanıtlamaktır.

Orta Arabistan Hıristiyanları

Göçebe konfederasyonu Kinda[25], göçebe Arap aşiretlerinin birleşerek kurdukları bir örgütlenmeydi. Bazı kaynaklarda devlet kavramıyla ifade edilmesine rağmen, yalnızca bir aşiretler birliği, bir konfederasyondan başka bir şey değildi.

Kinda konfederasyonunun ana gövdesi Hadramut kentinde yaşıyordu. Ancak 4. yy. başlarında birliğin bazı kolları ayrılarak, merkezi Arabistan'daki Nacd'a, Ma'add aşiretlerinin yaşadıkları bölgeye gittiler ve orada kan bağına dayanmayan ittifaklar kurdular. Akil al-Murar (yönetimi, yaklaşık 450-478) adıyla da tanınan Hucr bin Amr, Yakubi'ye göre[26], Rabi'a ve diğer Ma'add aşiretlerini Kinda ile birleştirerek bir konfederasyon kurmayı başaran ilk aşiret başkanıydı. Orta Arabistan'da (Nafud Musamma) yapılan kazılarda ele geçen çeşitli yazıtlarda, bu beyin adına, Amr oğlu Hucr, Kiddat Kralı olarak rastlanmıştır. Yazıtların tarihi 5. yüzyılın ilk yarısına rastgelmekteydi.[27]

Hucr tarafından örgütlenen konfederasyon, bir yüzyıl boyunca Orta Arabistan'ı egemenliği altına aldı. Bölgedeki iç karışıklıklar ve iktidar mücadeleleri konfederasyonu hem Bizans ile hem de Sasaniler ve

25 Kinda "devleti" üzerine ilk ve tek çalışma İsveçli dinbilimci G. Olinder tarafından yapılmıştır. (G. Olinder, *The Kings of Kinda of the Family of Akil al-Murar*, Lund ve Leipzig 1927.) Olinder'in bu çalışması daha sonra abd al-Cabbar al-Muttabibi tarafından Arapça'ya çevrildi ve notlar eklenerek yayınlandı. (University of Baghdad 1973.)

26 Yakubi, *Tarih, aynı eser*, 1. 216.

27 J. Spencer Trimingham, *aynı eser*, 268.

güneybatıdaki Arap aşiretleriyle iyi geçinmeye ve onlarla bazı geçici ittifaklar yapmaya zorladı. 5. yy. ortalarında Kinda aşiretlerinin liderliği Rabi'a, Mudar ve bu aşiretlere bağlı alt aşiretler tarafından kabul edildi. Kinda aşireti bölgede yalnız başına güçlü değildi, ama çok sayıda aşireti çevresinde toplayabilmiş ve onlara liderliğini kabul ettirmişti.

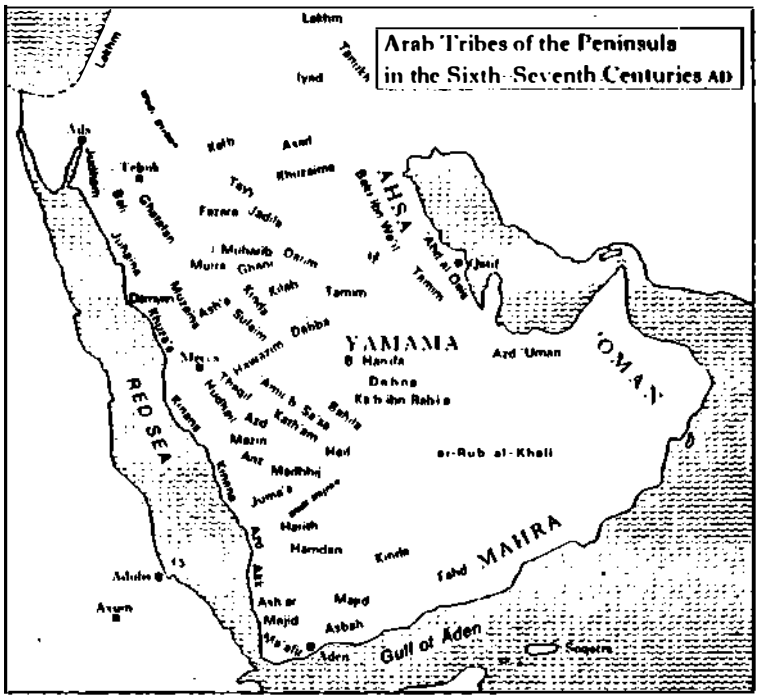

6. ve 7. yüzyılda Arabistan Yarımadası'ndaki Arap Aşiretleri

Kindalar'ın merkezi, güneybatı Nacd'da, Mekke'nin doğusundaydı ve Ghamr Dhi Kinda adıyla tanınıyordu. Geleneksel aktarımlar Amr oğlu Hucr'un çeşitli bölgelere yaptığı akınlar üzerine bilgi verir. Bu

akınların hedefi, Rabi'a aşiretiyle, Bahreyn ve Bakr aşiretiyle, Hiralı Lahmid hanedanının bir kesimini denetimi altında tuttuğu Kuzeydoğu Arabistan olmuştur. Hucr'un ölümünden sonra da aşiret bölgede hatta yarımadada politik bir güç olarak varlığını sürdürdü, ama konfederasyon zayıflamıştı. Rabi'a aşiretine bağlı bazı klanlar ana aşiretten ayırdılar; tek tek klan liderleri bir tür bağımsızlık ilan ederek ufalandılar ve konfederasyonu zayıflatarak, dağılmasına neden oldular.

Kinda konfederasyonu, Hucr'un torunu, El-Haris bin Hucr tarafından yeniden kuruldu. Bizanslı yazarlar bu Arap liderini "Tha'labene oğlu Arethas" adıyla tanımlarlar, ama genel olarak Tha'labat Bakr adıyla tanınıyordu. Yeni kurulan konfederasyon Bizans yönetimindeki Suriye'yi, Sasaniler'i ve Yemen'deki Himyarileri karşısına almıştı. Suriye'ye karşı girişilen askeri operasyon, Bizans'la yapılan anlaşma ile son buldu. İkinci operasyon Sasaniler'in hükmettiği Mezopotamya'ya karşıydı; Kavad'ın (488-530) zayıflığı bu askeri harekâtı olasılaştırmıştı. Bakr, Farslar'la kapışmak ve böylece konfedarasyon içindeki liderliğini güçlendirmek istiyordu. Haris, Lahmid bölgesini rahatça denetimi altına almıştı ve oğullarını diğer bölgelere yollayarak, Lahmid hanedanının desteğini de kazanmıştı. Ama çok geçmeden Filistinli Diomedes adındaki bir Bizans komutanıyla çatıştı ve Irak'taki gücü de, Lahmidli 3. Mundir tarafından zayıflatıldı. Mundir Farslar'la iyi geçinen bir liderdi.[28]

Suriye, Orta Arabistan'dan gelen istilalara karşı açıktı. Strata Diocletiana yolu çoktan bozulmuştu ve İmparatorluğun askeri gücü bölgenin kuzeybatısındaki garinzonlarla yoğunlaşmıştı. Roma garnizonlarının en güney ucu Habur yöresindeydi. Habur'un güneyindeki aşiretler İran'la iyi geçiniyorlardı. Anastasius güçlü bir Arap lideri ile anlaşmak gerektiğini anladı. Orta Arabistan'da üslenmiş olan bir Arap liderinin önderliğinin Hira dışındaki Arap aşiretleri tarafından kabul edilmesi gerekiyordu. Her iki taraf arasında görüşmeler başladı. Bizanslılar bölgedeki bütün Arap aşiretlerinin Başpilark olarak tanıyacakları bir Arap liderinin gerekliliğini ifade ettiler. Anlaşma

28 *Joshua the Stylites,* Chronicle, ed. and tr. W. Wright, Cambridge 1882, reprint 1968, s.58-59.

Haris'in aşiretiyle birlikte Hıristiyanlığa geçmesiyle güç kazandı. Aynı yıl Bizans Mezopotamyası bir Lahmid birliği tarafından işgal edildi ve Bizanslılar için de esas sorun zaten buydu.[29]

503 yılında Numan bin Asvad komutasındaki ve Kavad'ın birlikleriyle desteklenen Lahmid ordusu Habur üzerine yürüdü. Buradaki Thalabiler, Haris bin Amr'ın birliklerini yardıma çağırdılar. Savaş sırasında Numan ağır yaralanarak öldü. Yerine bir başka Lahmid kolundan Abu Ya'fur bin Alkama geçti. Alkama, Haris bin Amr'ın desteğini kazanmıştı. Ancak iki yıl sonra, 505 yılında Mundir bin Ma'as-Sana bu kralı, yine Haris'in yardımıyla tahtından indirerek, yerine geçti.[30]

Mezopotamya Arapları bu olaydan sonra Haris bin Amr'ın liderliğini tanımak zorunda kaldılar. Haris, Lahmid hanedanıyla dostluğunu güçlendirmek için, kızı Hind'i Mundir'e verdi. Haris aslında Lahmid hanedanını devirmek ve Hira Kralı olmak istiyordu. Ama Araplar arasında aşiret temelindeki bağlar buna olanak tanımıyordu. Haris bir göçebe konfederasyonu liderliğiyle yetinmek zorundaydı. Mundir'in bağımsızlığı 518 yılında Bizans ve Himyar'dan gelen elçileri kabul etmesiyle tam bir geçerlilik kazandı. Güneybatı Arabistan'daki Nacran'da bazı Hıristiyanlar'ın öldürülmesi üzerine Beth Arşan'lı Simeon'un Mundir'e yolladığı mektup, Lahmidler'in güney bölgesindeki Ma'add aşiretlerinin Hira ile iyi geçindiklerini göstermektedir. Simeon şöyle yazmıştı: "İmparator Justin tarafından barışı sağlamak üzere gönderilen Euprasius'un oğlu Presbiter Abraham ile birlikte Hira'dan ayrıldık... Çölde, güneydoğu yönünde on gün yolculuk ettik ve Mundir'in kum tepeleri dediği ve göçebe dilinde Ramlah denilen yöreyi aştık ve Mundir'in karargâhına geldik. Karargâha girerken bazı göçebeler ve Ma'doye (Ma'addiya) bizi karşıladılar ve bize sordular: İsa'nız Romalılar, Farslar ve Homeritler tarafından yenilgiye uğratıldı; buna karşı ne yapabilirsiniz?"[31]

Geleneksel Arap aktarımlarına göre, Haris ve Kubat aralarında bir anlaşma yaparak, kendi etki alanlarını belirlemişlerdi ve bu arada Lahmid bölgesi de Haris'in etki alanı içine alınmıştı. Bu dönemde

29 *Aynı eser*, s.59.
30 *Aynı eser*, s.60.
31 *Aynı eser*, s.62-63.

aşiretlerin konumlarının ve aşiretler arası ittifakların sık sık değişmesine rağmen, bu gibi anlaşma ve ittifaklar çok önemliydi. Yine bu dönemde Bakr ve Taclibler Yamame ve Nacd'dan Mezopotamya'ya göç etmeye başladılar. Anlaşmadan kısa bir süre sonra Haris öldü veya öldürüldü.

Mundir'in İran'la ittifak kurması, bölgesinde yaşayan göçebeler üzerinde etkisinin artmasını sağladı. Mazdakçı başkaldırıyı yenilgiye uğratan Farslar, Mundir'e daha güçlü destek verecek durumdaydılar. Haris'in ölüm nedenleri de uzun bir süre karanlık kalmıştı. Banu Kalb aşiretinin bölgesindeki Maşulan'da bir mezarlığa gömülen Haris, Arap aktarımlarına göre, Mundir tarafından öldürülmüş ve ayrıca ailelesi ve mülkü de Mundir'in eline geçmişti. Süryani yazarlara, örneğin Yuhanna Malala'ya göre[32], Haris'in öldürüldüğünü duyan Justinianus, Fenike, Arabistan ve Mezopotamya valilerine, birliklerini harekete geçirip, Arap liderleriyle birlikte Mundir'i cezalandırmalarını emretmişti. Bu Arap liderleri Arethas/Haris bin Cabala, Gnoupas/Cafna ve Naaman/Numan'dı.

Haris bin Amr'ın 528 yılında ölümü, kurduğu konfederasyonun dağılma işaretlerini taşıyordu. Ardında bıraktığı oğulları babalarının egemenliği altında tuttuğu bölgeyi hemen paylaşmışlardı. Duma bölgesi, Nacd, Hicaz'ın bazı yöreleri, Bahreyn ve Yamame tek tek bağımsız bölgelere dönüşmüştü. Bu küçük aşiret başkanlarının Araplar arasında otoriteleri yok gibiydi. Haris'in ölümü Farslar'la ittifak yapan Araplar'ı Bizans yanına çekmek isteyen Anastasius ve İmparator Justinianus'un beklentilerini bozmuştu. Justinianus kendine bağlı Arap liderlerinden Haris bin Cabala'ya Başpilark rütbesini vererek, onun yardımıyla Hiralı 3. Mundir'in otoritesini yok etmek istedi.

Haris bin Amr'ın etkisinin esas olarak kuzeyde olmasına rağmen, Himyarlar'la geleneksel ilişkisi ittifaka dönüşmüştü ve bu ittifak Himyar krallarının Orta Arabistan serüvenine yol açmıştı. Ma'di Karib Ya'fur, 522 yılında Kinda'daki aşiretlerin cezalandırılması için birliklerini gönderdi. Abraha'nın ölümünden sonra da Yemen'in denetimini eline geçirdi ve Ma'add aşiretine karşı çeşitli seferler düzenledi. Son seferini de 547 yılı dolaylarında Mekke'ye yaptı.

32 Johannis Malalae, *Chronographia,* XVIII. 199-204, ed, L. Dinodorfii, s.434-435, aktaran J. Spencer Trimingham, *aynı eser,* s.273.

Himyarlı Abraha'ya bir elçi gönderen Abu Karib bin Cabala'nın, Haris bin Cabala ve Hira Kralı Mundir bin Ma'as-Sama ile eşdeğer taşıdığı kabul edilmişti. İmparator Justinianus, onun Filistin'in güneyindeki çöl bölgelerindeki konfederasyon liderliğini onaylamıştı.

Kays bin Salama, dedesi Haris bin Amr'ın ölümünden sonra kuzeybatı Kinda'yı egemenliği altına aldığı zaman, Justinianus güvenini kazanmış olan Nonnosos'un oğlu Abram'ı, bir ittifak anlaşması yapılması için Kays bin Salama'ya gönderdi. Anlaşma gerçekleşti ve hatta Kays, bağlılığının bir simgesi olarak oğlu Muaviya'yı Bizans'a gönderdi. O tarihlerde, 6. yüzyılın ilk yarısında ve kuzeybatıda egemenlik kurmuş olan Kinda liderleri, Kays bin Ma'di-Karib'in oğulları Amr ve Yazid'di. Batı Arabistan'da ise hâlâ bir başka Kays bin Ma'di-Karib'in sözü geçiyor ve Bizans ile ticari ilişkilerini sürdürüyordu, ama bir Güney Arabistan aşireti olan Khuzai'ye bağlıydı. Kardeşlerinden Tathlit Vadisi'nin beyi Amr 531 yılında Bizanslılar ile birlikte savaşırken, Farslar'ın eline esir düşmüştü. Diğeri Hadramut'taki Kinda aşiretinin başkanı olan Yazid bin Kabşat, Abraha'ya karşı bir başkaldırı hareketini yönetmişti.[33]

Egemenliği elinde tutan Kinda klanı Hıristiyanlığa geçmişti. Hira'daki bir manastırda bulunan yazıtta "Haris bin Amr kızı" babasının Hıristiyanlığına tanıklık ediyor. Yazıtta Haris'in kızı "İsa'nın hizmetlisi, İsa'ya hizmet edenlerden birinin annesi ve diğerinin kızı" olarak tanımlanmış. Muhammed 626 yılında Suriye ve Irak'a giden kervan yollarını kontrolü altında tutan, Dumat el-Candal kervan kapısına ve zengin vahalara saldırmış, ama buraları ele geçirememişti. Muhammed'in ilk başarısız seferi buydu. Buranın beyleri Ukaydir bin Abd el-Malik ve Malik el-Kind, Hıristiyan'dı ve kendilerine Malik ar-Rum deniyordu. Duma halkı da Hıristiyan'dı. Dumalı Ukaydır, Kalbi ve Aşbagh bin Amr gibi liderlerin Bizans'la siyasi ilişkileri, Duma halkını Hıristiyanlaştırmıştı. Ayrıca Medine halifesi gibi liderler de aynı dönemde Hıristiyanlığa geçmişlerdi. Yalnız Bizans devlet kilisesinin Elen Hıristiyanlığına bağlı olmaları, onların, Monofizit çizginin kilise örgütlenmesi içinde yer alan Mezopotamya göçebelerine

33 J. Spencer Trimingham, *aynı eser*, s.276.

karşı bir konuma gelmelerine neden olmuştu. Ancak bu konum tek tek bireyleri kapsamıyordu; şair Cuhayya bin el-Mudarrib gibi Kindalı Hıristiyanlar, erken İslam döneminin kayıtlarında geçiyordu.[34]

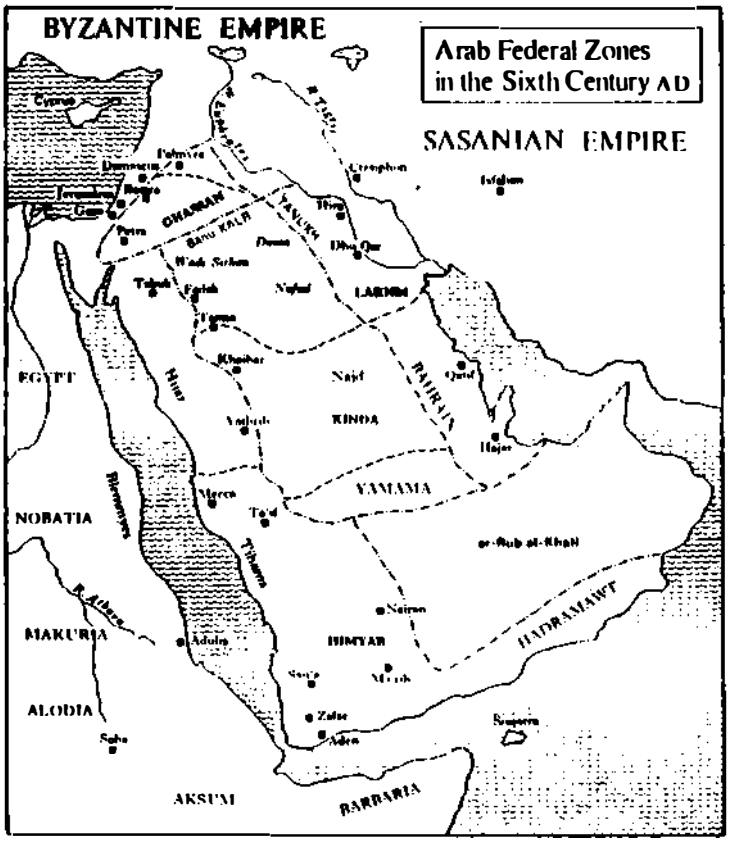

6. Yüzyılda Federal Arap Sınırları

34 Mesudi, *aynı eser*, s.248.

Kalbler'in çoğunluğu da Hıristiyan'dı. Kalb, aşiretler konfederasyonuydu ve Suriye, Hicaz ve Mezopotamya'nın çeşitli bölgelerine dağılmıştı. Göçebelik alanları kuzeyde Palmira'ya kadar uzanıyordu. Nerede bir kilise veya manastır varsa, Monofizit Arap Süryaniler oraya gidiyor ve bu yerleşim birimlerinde oturan insanlarla ilişki kuruyor ve Hıristiyanlığı yayıyorlardı. Müslüman Araplar'ın bölgeyi istila etmelerinden sonra da, Hıristiyanlığı yaymayı sürdürdüler; ancak yüzlerce yıl sonra, durum İslam'ın lehine gelişebildi. Kocası Üçüncü Halife Osman'a saldıran suikastçıların elinden kocasını kurtarmak isterken parmakları kesilip kopan Na'ila bint Furafişa, Kalb aşiretinden bir Hıristiyan'dı. İlk Emevi Halifesi Muaviya ile evlenen Maysun bint Bahdal da Hıristiyan'dı. Babası ve ailesi İslam'a geçmediler ve Muaviya onlara Şam'daki eski bir kiliseyi armağan etmişti.[35]

Kalb konfederasyonunun Tamim adı altında toplanan alt aşiretleri Hıristiyan'dı. Bir dizi bağımsız klanlarla karışmış olan göçebelerin çoğu Hıristiyan'dı ve bu göçebeler Nacd, Yamame ve Doğu Arabistan'da hareket ediyorlardı. Ayrıca bu göçebe klanlar üzerinde ağırlığı olan Kalb ve Taclibler de Hıristiyan'dı; Tamimi klanlarının hepsi Hıristiyan'dı.

Ünlü şair Adi bin Zayd'ın bağlı olduğu Hiralı Banu Ayyub klanının biçimlenmesi ve örgütlenmesi, bu klanın Hıristiyan olduğunu göstermektedir.[36] Ayrıca bu klan 4. yüzyılın ortalarında Yamame'de Hıristiyanlığa geçmişti. Geleneğin bir parçası olan soykütükleri, en azından birkaç kuşak geriye doğru sayılabilmektedir. Buna göre Adi soyundan gelen Zaydoğlu, Hammadoğlu, Ayyuboğlu Hıristiyan'dılar. Son andığımız Ayyub, Banu İmru'el-Kayb bin Abd el-Manat adıyla da tanınıyordu ve Yamame bölgesindeki Tamim klanındandı. Annesi, babası, ailesinin bütün üyeleri Hıristiyan'dı. Ayyub bin Mahruf bir kan davası nedeniyle Yamame'den ayrılıp, Hira'ya kaçmıştı. Mahruf, Hira'da anne tarafından akrabası olan Avs bin Kallam'ın klanının koruması altına girdi. Bu klan Hira'da büyüyerek, sayıca artarak önemli bir klana dönüşmüştü. Klan yalnız Lahmid hanedanının tarihinde önemli bir rol oynadığı için değil,

35 *Aynı eser*, s.249-250.
36 Achani, II, s.97-98.

Hıristiyanlığı yayması ve Hıristiyanlar'ı koruması sayesinde de bu konuma erişmişti. İbn al-Arabi geleneksel bir aktarıma dayanarak Ayyub'un ilk Hıristiyan Arap şairi olduğunu iletir.[37]

Emeviler zamanında birçok ünlü Hıristiyan şair Tamim klanlarından çıkmıştı. Yamameli Darım aşiretinin bir kolu olan Banu Naciya bin İkal, ünlü şair El-Farazdak'ı çıkarmıştı. Carir bin Abd el-Mesih (el-Mutallamis) ve El-Aktal da Hıristiyan Tamimler'di. Banu Naciya erken İslam döneminde Halîfe Ali'ye karşı, El-Hirit bin Raşid liderliğindeki bir Harici ayaklanmasına katılmıştı. İsyan sırasında Müslüman Araplar'ın çoğu Hıristiyanlığa geçtiler ve Ali'nin birliklerine esir düşünce de Hıristiyanlıklarıyla övündüler.[38]

Doğu Arabistan'da ve Doğu Arabistan Adalarında Hıristiyanlık

Nasturilik örgütlenip, kurumlaşırken, Batı Süryani kilisesi kendi Hıristiyanlık yorumunun tam ifadesini ortaya koymuştu ve bu doğrultuda Hıristiyanlığı yaymaya başlamıştı. Nasturi kilisesi de Sasaniler'in elindeki Babil'de büyük bir güç oluşturmuştu. Ayrıca Hira'da ağırlık Nasturilik'teydi. Buna rağmen aşağı Fırat'ın batısındaki diğer Arap aşiretlerinden yeterli destek alınamaması, onları Nasturiliğe çekememişti. Arabistan'ın doğu sahilleri İran'a yakın olduğu için, Farslar'ın etkisi altındaydı. Sasaniler körfezin karşı yakasından Doğu Arabistan'ı rahatlıkla denetleyebiliyorlardı. Nasturi misyonerler hem kıyılardaki hem de yarımadadaki ticaret yollarını kullanıyorlardı.

Doğu sahilinde yapıldığını bildiğimiz en eski misyon, Meseneli bir Arap olan Abd Yaşu'nun (Avdişo) din yayma çalışmalarıdır. Abd Yaşu, Dayr Kunni'deki (veya Koni'deki) ilahiyat okulunu bitirmiş ve Dicle'nin batı yakasına yerleşmişti. Metropolit Tomarşa (363-371) onu, Makrak piskoposluğuna atadı, ama Makrak halkı onu istemiyordu. Abd Yaşu da Makrak'tan gizlice ayrılarak, Bahreyn'e gitti ve buraya yakın bir adada sakin bir yaşam sürmeye başladı. Ama çok geçmeden

37 *Aynı eser*, s.97-98.
38 Mesudi, *aynı eser*, IV, s.418.

bu adanın sakinlerini ve diğer adalardaki halkı Hıristiyanlığa kazandırmaya başladı. Daha sonraları "şeytan"la karşılaştı, nasıl olduysa ve bu karşılaşmadan sonra Hira'ya çekildi. O zamanlar I. Numan Hira Kralıydı ve misyonerlere çok iyi davranıyordu. Bir süre sonra Abd Yaşu'nun çevresinde Monastik bir küme oluşmuştu. Bu küme Babil bölgesindeki ilk Nasturi Monastik gruplaşmaydı.[39]

Bugün Suudi Arabistan sınırları içinde kalan Bahreyn, o tarihlerde yarımadanın bir parçasıydı. Bölgede El-Latif ve Hacar (El-Hasa) gibi büyük vahalar vardı, ayrıca birkaç Nasturi piskoposu da buraya atanarak, kendi piskoposluk merkezlerini kurmuşlardı. Fars yönetimi altındaki vaha kenti Hacar'da valilik makamı kentteydi, ama vali kent yakınlarındaki Muşakkar'da oturuyordu. Elenler bu bölgeye Gerrha adını verdikleri için, kimi kez bütün Bahreyn "Hacar" adıyla tanımlanıyordu. Önde gelen aşiretler Abd el-Kays, Bakr bin Va'il ve Tamim aşiretleriydi. Peygamber'in ölümünden sonra aşiret politikaları yeniden canlandı, hatta Lahmid hanedanı bile Mundir bin Numan bin Mundir'in şahsında bölgede göründü. Mundir bin Numan bölgenin bir kesimini etkisi altına almayı başardı, ama daha sonra yenik düşerek, El-Ala tarafından öldürüldü. Hatta kentinde (Farsça Pit-Ardeşir) ve El-Ahsa'da kiliseler ve piskoposlar vardı. Katar (Süryanice Beth Katraye) yarımadasında bir Nasturi piskoposluk merkezi bulunuyordu. Müslüman Arap fetihleri zamanında, Katar piskoposu Metropolit rütbesine yükseltildi ve daha sonra Metropolit 3. İşoyav, yaklaşık 650 yılında, sarsılan Hıristiyanlığı desteklemek için Bahreyn'e iki piskopos gönderdi. 676 yılında Metropolit Mar I. George'nin başkanlığında, Körfez kiliselerini rahatsız eden bazı sorunların çözülmesi için Katar'da bir konsil toplandı.[40]

Darin (Arday ve Daray olarak da yazılıyor) adası ve bu adaya komşu adalar için ayrı bir piskoposluk merkezi kuruldu. Bu ada Katif'in karşısında yer alıyordu ve Bahreyn'e giriş ve gümrük kapısı işlevi görüyordu. 410 yılında toplanan İsak sinodunda Arday ve Todoro piskoposluklarının kurulması kararlaştırılmıştı ve piskopos Pavlus'un adı geçiyordu. Kilise kayıtlarına göre[41], Katar piskoposu

39 *The Chronicle of Seert,* V. 310-313, aktaran J. Spencer Trimingham, s.280.
40 J. Spencer Trimingham, s.280-281.
41 *The Chronicle of Seert,* aktaran J. Spencer Trimingham, s.281.

Yakub 585'te ve Yaşuyab 676'da, Metropolit 1. Yaşuyab'a yazı yazarak, özel sorular sormuşlardı. Sorular piskoposluk makamlarının görevleri ve Kilise'nin gizemlerinin yönetimiyle ilgiliydi. Bu mektupların içeriklerinden Ruha-Yateba ve Talvan adalarının Katar piskoposluğunun görev ve hizmet alanı içinde oldukları anlaşılıyor.[42]

Bahreyn ve Umman arasındaki Maşmahic (Arapça Samahic) Adası'nda ayrı bir piskoposluk merkezi vardı. Bu adanın piskoposu Batai, Nasturi Kilisesi içinde yapılmak istenen değişikliklere karşı çıktığı için, 400 yılında toplanan konsilde aforoz edilmiş ve yerine piskopos Elias getirilmişti. Aynı adanın bir sonraki piskoposu Sergius'un (Süryanice Cırcıs), Hacar piskoposu İshak ile birlikte, 576 yılında Metropolit Hazkiyal'ın başkanlığında toplanan sinodda alınan kararları uyguladığı rapor edilmişti. Hazkiyal Metropolit seçilmeden (569-581) önce Zavabi'nin Arap piskoposluk merkezinde piskopostu. Metropolit Hazkiyal, sahildeki bu kiliselerin bazılarını ziyaret etti ve Körfez'deki inci avcılarının sorunlarıyla ilgilenerek, dönüşünde bu konu üzerine bir rapor hazırladı.[43]

Hıristiyanlık yalnız sahilde değil, içerdeki köylerde ve Bahreyn'in göçebe aşiretleri arasında da yayılmıştı. Bu konu üzerine eldeki bilgiler, esas olarak erken İslam döneminde yarımadadaki aşiretlerin yaşamlarına ilişkin Arap kaynaklarından gelmektedir. Dolaylı bilgiler ise, İslam öncesi Arap şairlerinin eserlerinden çıkmıştır. Örneğin Labid bir şiirinde Yamame'den kıyı boyunca Hacar bölgesine gitmesini betimliyor ve köylerin güzelliğini, bu köylerdeki kiliselerin müminleri ayine çağıran çanlarının çalışını anlatıyor.[44] Yamame ve Nacd'daki Arap aşiretleri arasında Hıristiyanlığın yaygın olduğunu, halk arasında rastlanan Abd el-Mesih veya Abu Meryem gibi adların çokluğundan da anlıyoruz. Bunun yanı sıra birçok Hıristiyan kendi özgün Arap adlarıyla vaftiz edilmişlerdi.

Güneydoğu Arabistan üç yanı denizle çevrili, dördüncü yanı ise boş olan (Arapça Ar Rub'al-Hali) bir adanın özelliklerini taşıyordu. Ana yarımadadan ayrılmış, denizaşırı yörelerle, ülkelerle dış ilişkiler kurmuş bir bölgeydi. Bunun doğal bir sonucu olarak da, Hıristiyanlar'ın çoğu sahil kent ve köylerinde yoğunlaşmışlardı. Bir ara Farsça Mazun

42 J. Spencer Trimingham, *aynı eser*, s.281.

43 *Aynı eser*, s.281.

44 *Şarh Divan Labid*, ed. İhsan Abbas, Kuveyt 1963, s.26, aktaran J. Spencer Trimingham, s.282.

adını taşıyan Umman'a kent halkı tarafından Süryanice Mazunaye adı verilmişti. Umman halkının çoğunluğu, özellikle kıyılara yerleşmiş olanlar, Hıristiyan'dı. Önemli bir tekstil ve ticaret merkezi olan Şuhar'ın, yukarı Fırat kıyısındaki Mesene kentiyle yoğun ticaret ilişkileri vardı ve Mesene'de Ummanlı Araplar yoğundu ve kentin bir semtinde bir arada yaşıyorlardı. Şuhar, Umman eyaletinin metropolüydü ve Nasturi konsillerinde sık sık adı geçiyordu. 424 yılında toplanan Markabta sinodunda Umman'ı piskopos Yuhanna temsil etmişti; bir diğer Ummanlı piskopos olan David ise 544'te Mar Aba adıyla Metropolit seçilmişti. Samuel ve Stefanos adlarında iki Ummanlı piskopos ise 576 ve 676 konsillerine katılmışlardı.

Katif kıyılarında, kıta Bahreyn'inde ve Doğu Arabistan'ın vaha yörelerinde yerleşmiş olan Abd el-Kays aşiretinin birçok kolu Muhammed zamanında Hıristiyan'dı. Arap tarihçilerinin değindiği bir Hıristiyan lider olan Ri'ab bin el-Bara ise Şann klanına mensuptu. Yamame ve Bahreyn'e yerleşmiş büyük bir etnik aşiret olan Bakr bin Va'il aşireti, daha sonraları Mezopotamya'nın güneyine geçerek, orada İyad ile birleşti. Bu aşiret Banu Lahın ve Taclibler'in topraklarına girmiş olmasına rağmen, genel olarak onlarla iyi geçiniyordu. 6. yüzyıl tarihinde görülen Bakr federasyonuna bağlı aşiretler şunlardı:

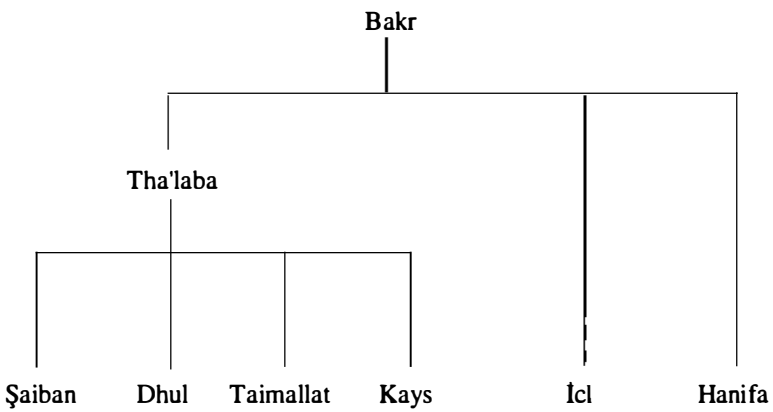

Yamamalı Hanifa bin Lucaym'ın çoğunluğu göçebeydi, ama kendi bölgelerinde tarım ekonomisine dayalı bir dizi yerleşim birimi kurmuşlardı ve vahalarda sebze, meyve ve hurma yetiştiriyorlardı. Bu yerleşim birimlerinin sakinleri arasında Hıristiyanlık yaygındı. Bölgenin merkezi olan El-Hacr böyle bir yerleşim birimiydi ve bugünkü Riyad kentinin yakınlarında kurulmuştu. Tha'laba bin Ukaba'nın bir kolu olan Banu Şaiban İslam kaynaklarında, İslam'ın erken döneminde Hıristiyanlık'tan ayrılmamış bir aşiret olarak gösterilir. Savaşçılığı ile tanınan bu aşiretin kahramanları arasındaki Seyyid Bistam bin Kays, Banu Dabba aşiretine karşı verilen Yavm el-Cabit savaşında ölmüştür. Dhul bin Şaiban aşiretinin Farslar'ı püskürttüğü Dhu Kar savaşında da Hani bin Kabişa ölmüştü. Diğer bir savaşçı Arap olan Abd el-Melik bin Marvan üzerine Achani şöyle diyor: "Onu Hıristiyan olarak görüyorum; çünkü onun şiirinde *İncil* adına ant içtiğini okuyorum."[45]

Müslüman Arap fetihleri sırasında, Bakr federasyonu lideri Muthanna bin Harisa aş-Şaiban, Müslüman ordusunun Mezopotamya'yı fethetme seferinde, Müslümanlar'a yardım etti. Bu ittifakın sonunda sınır bölgesi Muthanna'ya verildi. Müslüman istilası Bakr federasyonunu ikiye bölmüştü. Ama Bakr federasyonuna bağlı aşiretler Hıristiyanlık'tan ayrılmadılar ve Muhammed'e yardım ettikleri için de cizye ödemekten kurtuldular. Yamama'da ve Hira ile Boşra arasındaki yerleşim birimlerinde yaşayan İcl (bin Lucaim aşireti) Hıristiyan'dı. Bu aşiret Hanzala bin Tha'laba'nın liderliğinde katıldığı Dhu Kar savaşından sonra ün kazanmıştı ve Ullais savaşında (634) Halid bin el-Valid'e karşı Farslar'ın yanında yer aldı. Hıristiyan liderleri Abcar bin Cabir'in cenaze töreni (641) ise, Arap tarihçileri tarafından yazılmaya değer bir olay olarak değerlendirilmişti. İslam'ın erken döneminde Hıristiyan Araplar'a ilişkin bu tür olaylar çoktur. Kufa'daki bir paskalya yortusu töreni, şair Abdallah bin ez-Zubayr tarafından şiirleştirilmişti. İcl aşiretinden Hıristiyan bir şair olan Nacım el-Fadl bin Kadama bu şiiri daha sonra yeniden yazıp, genişletmişti.[46]

Hanifa aşiretinin çeşitli kolları Hıristiyan'dı. Bakr federasyonunun Muhammed zamanındaki lideri Havdha bin Ali, Orta Arabistan'ın en

45 Achani, *Muruc*, ed. C. Fellat, VI, s.151
46 *Aynı eser*, XIII, s.46-47.

güçlü liderlerinden biriydi ve Hanifa aşiretinin Hicaz'daki yeni lidere cizye ödemesine karşıydı. Sasaniler'in müttefiki olan Havdha, Ktesifon ile Yemen arasındaki yoldan geçen kervanların da koruyucusuydu. Bir ara, koruması altındaki bir kervana Tamimli Banu Sa'd saldırarak yağmaladı (611). Bu olay üzerine Bahreyn'deki Fars Valisi, Havdha'dan, Banu Sa'd'a karşı bir hareket düzenleyerek, onu cezalandırmasını istedi. Banu Sa'd'ın cezalandırılmasından sonra, elindeki yüz esir de kurtarıldı.[47]

Muhammed'in elçiler yollayarak, kendi davasına katılmalarını istediği Arap aşiretlerinin liderleri arasında Havdha da bulunuyordu. Havdha gelen elçiyi ağırladı ve daha sonra kısa bir mesaj vererek, elçiyi Muhammed'e geri yolladı: "Beni davet etmen güzel ve görkemlidir. Benim şair ve aşiretimin kâhini olduğumu bilirsin ve Araplar benim onuruma saygı gösterirler. Eğer böyle istiyorsan, çevrendekilerle gel ve benim müttefikim ol!" Bu mesaj kuşkusuz Muhammed'i öfkelendirmişti, ama böyle sevilen liderlere eşitlik temelinde yaklaşmasını da biliyordu. Havdha, Muhammed'den iki yıl sonra ölmüştür.[48]

Yine Muhammed zamanında Hanifa aşireti içinden bir başka peygamber çıkmıştı. Maslama adındaki bu peygamber Rahman (esirgeyici) adına vaaz verdiği için Abd ar-Rahman adıyla tanınmıştır. Hanifa aşireti içindeki konumu, Muhammed'in Medine'deki konumuna benziyordu. Maslama inancını yaymak için kaba güce başvurmuyor ama görevinin Hanifa aşiretine doğru yolu göstermek olduğunu söylüyordu. Aşiretinin özyönetim, bağımsızlık ve inançları uğruna, haklarını savunmak için giriştiği savaşlara o da katılıyordu. Banu Hanifa, Muhammed'e hiçbir zaman cizye ödememişti ve hatta Halife Ömer, Abu Bakr/Ebu Bekir'in bu aşirete karşı birlik göndermesine karşı çıkmıştı. Maslama, Asketik bir yaşamı, yılın belirli aylarında oruç tutulmasını savunuyor, şarap içmenin doğru olmadığını vaaz ediyordu. Ölümünden sonra, izleyicileri Maslama'nın tanrının elçisi olduğunu ilan ettiler ve Kufa'daki türbesi uzun yıllar ziyaret yeri oldu.[49]

47 J. Spencer Trimingham, *aynı eser*, s.285.
48 *Aynı eser*, s.285-286.
49 *Aynı eser*, s.286.

GÜNEYBATI ARABİSTAN'DA HIRİSTİYANLIK

Güneybatı Arabistan ve Habeşistan/Etiyopya ve Eritre

Güneybatı Arabistan, yarımadanın, burada yaşayan halkın 1500 yıllık bir dönem içinde yüksek ve ünik uygarlık yarattığı tek kesimidir. Arabistan yarımadasında doğal koşulların tarıma elverişli olduğu birkaç bölgeden birisidir. Bölgenin yağış alan dağlarından akan sular, büyük su depolama sistemlerinin geliştirilmesine ve tarasa tarımı yapılmasına olanak sağlamıştı. Toprak yoğun ekim yöntemleriyle işleniyordu. Tarımla koşutluk içinde köy ve kent uygarlığı gelişti; bu gelişmenin içinde yazının bulunmasını da önemli bir örnek olarak verebiliriz. Bölge çeşitli kent devletlere bölünmüştü; bu politik yapılanma bölgenin kara ve deniz yoluyla dış dünyaya açılmasında önemli bir rol oynuyordu. Arada bir bu kent devletler arasında iktidarı ele geçirme ve yayılma politikalarının ürünü olan savaşlar çıkıyordu. 3. yy. başlarında bu kent devletleri tek bir devlet yapısı içinde birleştirme denemesi boşa çıktı, başarılamadı, hatta bölgede hızlı bir çöküş oluşturdu.

Güneybatı Arabistan'ın tarihini anlayabilmek için, tek bir ülkeyle ilişkilerini ele almamız hem yeterli hem de okuyucu için doyurucu olacak. Bu dağlık bölgenin insanları Kızıl Deniz'i aşarak, özellikle kuzey Habeşistan'a geçiyorlardı. İsa'dan önceki yüzyıllar her iki bölge arasında pek de savaşsız geçmeyen bir ticaret ilişkileri dönemi olmuş ve bu ilişkiler İsa'dan sonraki yüzyıllarda da sürmüştür. Güneybatı Arabistanlı Arap halkının bir kesimi Habeşistan'a yerleşerek, oraya daha önce göç etmiş olan Arap kökenli Kuşiler'le karışmış ve ortaya yeni bir Sami lehçesi konuşan halk çıkmıştı. Bu karışım tamamlandıktan ve bölgedeki Yemen kökenli klanların ve aşiretlerin birleşerek, 1. yüzyılda Aksum devletini kurmalarından

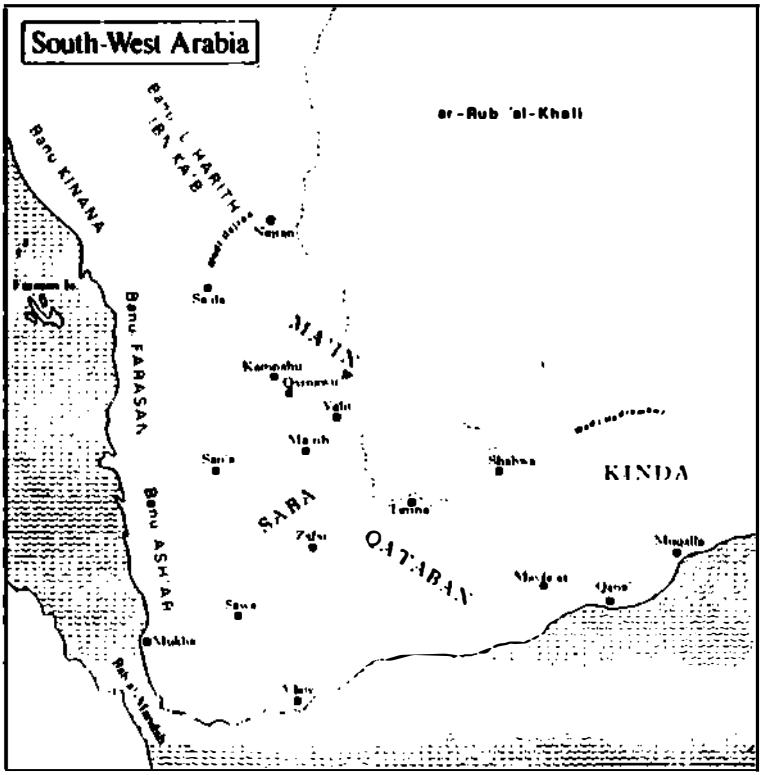

Güneybatı Arabistan

sonra, anayurtlarıyla olan ilişkileri ve bağları zayıfladı. Aksum devletinin yöneticileri yayılmacı bir politika izliyorlar ve karşı yakaya, eski yurtlarına geçerek, Yemen'i istila etmek istiyorlardı. Öte yandan Nil nehri çevresinde tarım ekonomisine dayalı Mısır-Kuşi kültürünü yaratmış Meroe devleti bulunuyordu.

Aksum devleti İÖ 3. yy. sonlarında, Saba Kralı Şamir Yuhar'iş'in hükümranlığı sırasında Güneybatı Arabistan üzerinde egemenlik kurmuştu. Aksum kralı Afilas'ın bir yazıtta kendisini şöyle tanıttığını

okuyoruz: "Himyar, Saba, Raydan, Salhin ve Aksum kralı..." Aksum devleti ilk Hıristiyan kralı olan Ezana (yaklaşık 320-342) zamanında gücünün doruğuna çıktı, ama Ezana'nın hükümranlığının sonlarına doğru Güney Arabistan birleşik bir Himyar devlet yapısını kurmayı başardı ve bağımsızlığını kazandı. Bu birleşik devlet 525 yılına kadar yaşayabildi. Aksumlar 525 yılında Güney Arabistan'ı işgal ederek, bölgede kendi egemenliklerini kurdular.[1]

Hıristiyanlığın sahip çıktığı değerler Aksum'a ticaret ilişkileri üzerinden gelmişti ve Ezana'nın ve devlet bürokrasisinin çıkarlarıyla bağdaşıyordu. Ezana, Hıristiyan bir ülkenin diğer Hıristiyan ülke ve bölgelerle ticari ilişkilerini daha da geliştireceğini düşünerek, Hıristiyanlığı resmi devlet dini ilan etti. Bu dönüşümün diğer bölgelerle bağlantısını Süryani misyoner Tyros'lu Frumentius sağlıyordu. Frumentius monofizit çizgiyi savunuyordu, ama Bizanslılar'la da iyi ilişkiler içindeydi.[2]

Etiyopya 5. yy.da tümüyle Hıristiyan olmuştu ve bu, monofizit dogma temelinde kurulmuş bir Hıristiyanlık'tı. Burada yine politik faktörlerin işin içine girdiğini görüyoruz. Etiyopya'daki Aksum Hıristiyanlığı başından beri İskenderiye Kilisesi'ne bağlıydı ve İskenderiye Patriği, Aksum krallığının kendi ritüellerini ve inanç dogmasını kabul etmesini istiyordu. Bunu kabul etmek demek, Aksum'un Mısır'a siyasi olarak bağlanmasına ve bağımsızlığını kaybetmesine yol açacaktı. Ayrıca Aksum Hıristiyanlığı'nın kökleri Mısır Hıristiyanlığı'na dayanmıyordu. Mısır'ın daha sonra Bizans Kilisesi'nden ayrılarak, monofizit dogmayı kabul etmesine rağmen, Etiyopyalılar arasında misyon çalışmaları yapanlar, öncelikle kralı ve çevresini kazananlar Süryani misyonerlerdi. Monofizitizm 480'li yıllarda bir grup Batı Süryani rahibi tarafından getirilmişti. Rahipler kendi Kadıköy karşıtı öğretilerini, Süryani ayinlerini, kilise geleneklerini, monastik kural ve öğretilerini tanıtmışlardı. Süryani keşişlerin yaptıkları en önemli çalışma, kilise ilahilerini Etiyopya diline çevirmeleridir. Etiyopyalılar bir yandan kendi dillerinde yazılan/çevrilen ilahileri kiliselerinde okuma olanağına sahip oldular. Öte yandan, Süryani Hıristiyanlığı Etiyopya geleneklerinin içine girerek, bu geleneklerin Süryani kilise gelenekleriyle karışmasını da sağladı. Bu olgu Etiyopya Hıristiyanlığı'na

1 J.Spencer Trimingham, *aynı eser*, s.288.
2 *Aynı eser*, s.288.

Mısır ve Süryani Hıristiyanlığı'ndan ayrı, ünik bir özellik kazandırdı. Monofizit Doğu Kiliseleri arasında bu özelliğe sahip tek kilise Etiyopya Kilisesi'dir ve bu özgünlük bugün de sürmektedir. Eritre Kilisesi de bu özelliği Etiyopya Kilisesi ile paylaşmaktadır.

Bu yöredeki Musevilik'ten de söz etmemiz gerekiyor. Museviliğin Güneybatı Arabistan'da yüzlerce yıllık bir geçmişi vardı ve güçlüydü. Yalnız Musevilik aşiretler ve yerleşim birimlerindeki halk arasında, hatta Hicaz gibi kasabalaşma veya kentleşme sürecindeki yörelerde güçlü bir yaygınlık gösterememişti. Himyarlar'ın Museviliğe geçmesinden sonra bu durum değişti. Himyar kralı Dhu Nuvas 5. yy. başlarında Bizans ve Aksum'un resmi dini olan Hıristiyanlığa ve bu devletlerin yayılmacı politikalarına karşı Museviliği seçti ve Himyar'ın resmi devlet dini, böylece Musevilik oldu. Önce kıyılara ve başkent Zafar'a yerleşmiş olan Hıristiyan cemaatlere baskı uygulandı. Daha sonra Himyar'ın kuzeyinde bir vadi yöresi olan Nacran'daki Hıristiyanlar kovuşturmalara uğratıldılar. Monofizit öğretisi Nacran'ın yerli halkı arasında kök salmıştı ve güçlüydü. Bizans İmparatoru 1. Justin (518-527) Aksum Kralı Ella Aşbeha'ya bir mektup yazarak, izlenen Hıristiyanlar'a yardım edilmesini istedi. Ella Aşbeha 532 yılında sefer hazırlıklarını tamamladı. Himyar'a saldırılacağını öğrenen Dhu Nuvas'ın emriyle Nacran'daki Hıristiyanlar'ın çoğu katledildi. Aksumlular ise bu katliama, Himyar'ı istila ederek yanıt verdiler. Yemen'in Aksum egemenliğine geçmesi uzun sürmedi; Abraha adında asker bir lider ülkenin bağımsızlığını yeniden elde etti, yalnız Aksum'a vergi ödenmesi sürdürüldü. Bu dönem Güney Arabistan kültürünün yavaş yavaş çökmesiyle bağlantılıdır ve Marib barajının yıkılması da, bu çöküşün sanki bir simgesidir.[3]

Güneybatı Arabistan'da Misyon Çalışmaları

Elen ve Süryani yazarların eserlerinde ticaretin diğer yabancıların yanı sıra Hıristiyanları da bu bölgedeki ticaret merkezlerine çektiği ve Hıristiyanlar'ın zamanla çoğalarak, kiliseler yaptıkları anlatılır. Öte yandan, Eusebius, 2. yy. ortalarından itibaren misyon çalışmaları

3 Eusebius, *The Ecclesiastical History*... V, s.6-8.

yapıldığını iletir.[4] Eusebius yine aynı yerde Stoacı felsefeyi savunan, ama Hıristiyanlığa gönül vermiş Pantaneus adında bir Sicilyalının "Hindliler'inki kadar uzak bir ülkeye misyon gezisi" yaptığını ve orada Bartolemeus adında bir vaizin vaaz verdiğine tanık olduğunu kaydeder. Burada Hindistan kadar uzak ülke, Hindistan'a gidiş yolunun (Bab el-Mandab/Babülmendep boğazı) üzerindeki Güneybatı Arabistan'dır. Pantaneus daha sonraları (yaklaşık 177 yılı) İskenderiye İlahiyat Okulu'nun yönetmenliğe geçmiştir. Pantaneus'un en ünlü öğrencilerinden biri de Clementus'tu. Efesli Yuhanna ise, Himyarlar'ın 305 yılında bir kadın köle tarafından Hıristiyanlığa döndürüldüklerini söylemektedir.[5]

Güneybatı Arabistan'a misyon çalışması yapmak üzere gelen ilk ve kalabalık bir heyetin başında Hindli lakaplı, ama Sokotralı Theophilos vardı. Heyetin masrafları Doğu Roma İmparatoru 2. Constantius (337-361) tarafından veya devlet kasasından karşılanmıştı. Buraya misyon yollamak Bizans'ın yayılmacı politikasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı. Bugün Yemen'in bir parçası olan Sokotra Adası, Aden Körfezi'nin doğusunda yer almaktadır. Sokotra Adası Kızıldeniz, Arabistan, Hindistan ve Doğu Afrika kıyıları arasındaki önemli bir deniz ticaret merkezi olduğu için, Hıristiyanlığın burada, erken bir evrede yayılmış olması doğaldır. Philostorgius, "Hindli" Theophilus'un gençliğinde Sokotra Adası'na gönderildiğini ve Bizanslılar'ın bu ada sakinlerini "Hindliler" olarak adlandırdıklarını kaydediyor. Sokotra eskiden Hadramut devletinin egemenliği altındaydı ve Azanya (Doğu Afrika sahili) adıyla tanınıyordu; Hadramut kralı Karib'il'in vasalı Ma'afir tarafından yönetiliyordu.[6]

Himyarlar kabaca 340 yılında, 3. yy. sonlarından beri Yemen'de silahlı birlikler bulunduran ve başkenti Zafar olan birleşik bir krallık kuran Aksumlar'ı ülkelerinden sürdüler. Bunun ardından Bizans Misyonu'nun aracılığı ile yeni kral Tha'ran ve oğlu Malik Karib ile Bizans arasında diplomatik ilişki kuruldu. Bizans Misyonu'nun lideri olan Theophilus, Constantius gibi Aryancı çizginin savunucusuydu. The-

4 *Aynı eser*, V, s.10.

5 *Aynı eser*, V, s.10-12.

6 *The Preiplus of the Erythraen Sea*, tr. W. H. Schoff, New York 1912, aktaran J. Spencer Trimingham, *aynı eser*, s.291.

ophilus, Himyar devletinin başkenti Zafar'da ve Aden kentinde birer kilise yaptırdı. Üçüncü bir kilise de Doğu Hadramut'ta, Hürmüz Boğazı'na hâkim bir noktada yaptırıldı. Theophilus doğduğu Divus Adası'nı ve "Hindistan'ın diğer bölgelerini", yani Hadramut'u dolaştı. Yemen'in karşı yakasına geçerek, o zamanlar Aksumlular olarak bilinen Etiyopyalılar'la görüşmeler yaptı. Bu görüşmelerin sonunda, 2. Constantius'un Aksum kraliçesi Ayzanas'a bir mektup yazarak, Theophilus'a yardımcı olmasını, hatta oradaki piskopos Frumentius'un yerine, Theophilus'u getirmesini rica ettiği biliniyor.[7]

Çeşitli arkeolojik kazılarda bulunan yazıtlar, başkentte ve ticaret merkezlerinde Museviler'in ve Hıristiyanlar'ın bulunduğunu kanıtlıyor, ama yerli halkın ve hatta kralın Hıristiyan olduğunu kanıtlayabilecek buluntulara rastlanmadı. Hıristiyanlık kültüne ilişkin dualar, ilahi dizeleri veya Hıristiyanlık sembolleri bu yazıtlarda görülmemektedir. Bizans'ın yayılmacı politikası, dini araç olarak kullanarak, etki alanlarını genişletmeyi öngörüyordu. Aynı politikayı izleyen Sasaniler'le de sık sık bu nedenlerle çatışıyordu. Constantius ile 2. Şahpur arasındaki bir çatışma 339 yılında, Fars etki alanlarında yaşayan Hıristiyanlar'ın izlenmesi ve öldürülmeleriyle sonuçlanmıştı. Öte yandan, Fars etki alanının çok uzağında bulunan Aksum egemenleri, Hıristiyanlığın devlet dini olduğunu ilan etmişlerdi. Bu olay Himyar devletinin yeniden yapılandığı ve Theophilus'un Etiyopya'daki misyon çalışmalarının yoğunlaştığı bir döneme rastlar.

Arkeolojik kazılarda bulunan yazıtlar bazı tektanrıcı tapımlara tepki gösterildiğini kanıtlamaktadır. Bir olasılıkla bu, merkezden uzak bazı aşiretlerin tektanrıcı yeni külte soğuk bakmalarının ve eski inançlarından vazgeçmemelerinin bir göstergesi sayılmalıdır. Himyar'ı iki oğluyla birlikte yöneten Malik Karib tektanrıcıydı. Kralın tektanrıcılığı 384 yılına tarihlenen bir yazıttan anlaşılmaktadır. Öte yandan bu yeni Himyar hanedanının Musevi mi, yoksa Hıristiyan mı olduğu tam olarak bilinemiyor. Her iki din de tektanrıcıydı ve Yahudiler Hıristiyanlar'dan çok önce bölgeye gelmişler ve kentlere, ticaret merkezlerine yerleşerek, bulundukları yerlerde Museviliği yaymışlardı.

7 J. Spencer Trimingham, *aynı eser*, s.292.

Nacran'da Hıristiyanlık

Hıristiyanlığın monofizit biçiminin yerleştiği tek Güneybatı Arabistan merkezi Nacran'dı. Bugün Yemen ile Suudi Arabistan arasında bir sınır kenti olan Nacran dağlarından akan suların, ırmakların beslediği, verimli bir vadiydi. Çevresinde çeşitli meyve ve sebze bahçeleri, hurmalıklar olan çok sayıda köy kurulmuştu. Burası aynı zamanda iki önemli kervan yolunun geçtiği bir ticaret merkeziydi. San'a, Marib ve Ma'in'den gelen kervanlar Nacran'dan geçiyordu. Nacran'da kervanların yolu ayrılıyor ve bir kervan Hicaz üzerinden Akdeniz kıyılarına, diğerleri ise çölü aşarak Davasir Vadisi, Yamama, Bahreyn ve Mezopotamya'ya gidiyorlardı. Bu kervan yollarının geçtiği yerlerde ve Irak'ta Süryani Hıristiyanlığı güçlüydü.

Nasturi vakanüvisler, Nacran sakinlerinin Hıristiyanlığa geçmesini, Hannan veya Hayyan adında bir Nacranlı tüccara bağlıyorlar. Bu tüccar 1. Yazdagird (399-420) döneminde Hira'ya geldiği zaman, kentteki Nasturiler'le konuşuyor, tartışıyor ve sonunda Hıristiyanlığa geçiyor. Nacran'a döndüğü zaman ailesi de Hıristiyanlığa geçiyor ve kendine kilise biçiminde bir de ev yaptırıyor.[8] Hayyan'ın arkadaşlarından Hahşa adındaki Nacranlı, buradaki din şehitlerinden adı bilinen tek kişidir.[9]

İslam tarihçileri bu Hıristiyanlar'la, yalnız onların Muhammed ile ilişkilerinden dolayı ilgilendikleri için, erken İslam kaynaklarını yeterli ve hatta tam bilgi veren kaynaklar olarak görmezler. Örneğin *Kur'an*'ın 85. suresinde[10] anlatılan bir olayın mealine göre, "Museviler Nacranlı Hıristiyanları Yemen'de bir hendek içinde yanan ateşe atarak yakmışlardır" denir ve İslam tarihçileri de bu "tanrı kelamı"nın doğruluğunu kesinkes kabul ederler. Öte yandan erken İslam kaynaklarında geçen iki olay, üstte değindiğimiz gibi, tam bilgi vermeyen ve yetersiz olarak değerlendirilir. İlk olay Vahb bin Munabbih'ten (ö. Hicri 110-116 arasında) geliyor ve Firniyyun (Phemion?) adındaki gezgin bir Süryani Asketi anlatıyor. Firniyyun "duaları yanıtsız

8 *The Chronicle of Seert*, s.330-331.

9 *Aynı eser*, s.331.

10 *Kur'an*, 85:1-7. "Burçlara sahip gökyüzüne, geleceği bildirilmiş olan güne, (o günde) tanıklık edene ve edilene andolsun ki, ateşle dolu hendeğe atılanlar (yakılarak) öldürüldü. Onlar (yakanlar) da başlarına oturmuş, müminlere yapmakta oldukları işkenceyi seyrediyorlardı." Nacranlı Hıristiyanlar'ın başına gelen bir toplu soykırım olayı vardır. Ancak *Kur'an*'da anlatıldığı gibi olmayan bu olayı ilerde ele alacağız.

kaldığı" için, Bedeviler tarafından kaçırılıp Nacran esir pazarında satılıyor. Fimiyyun'u satın alan efendisi, bir gece evin içinin ışıkla dolduğunu görüp, şaşırıyor ve Fimiyyun'u odasınada, dua ederken görünce, kölesinin kutsal bir insan olduğuna inanıyor. Söylentiye göre Fimiyyun, bu olaydan sonra, oradaki birçok insanın ve bu arada efendisinin de Hıristiyanlığa geçmesine yardımcı olmuş. Aslında Tabari, İbn İshak, Yakut, Mu'cam gibi yazarların da eserlerine aldıkları bu olay ve benzeri anlatılar, Araplar'ın Hıristiyanlığa geçmesine yardımcı oluyordu. Muhammed bin Ka'b el-Kuvazi'nin anlattığı bir diğer öykü ise, Nacranlı Abdallah bin Tamir'in, Fimiyyun tarafından Hıristiyanlığa çekilmesini ele alıyor. Araplar'ın anlattığı bu tür öyküler çokça. Örneğin bir Süryani rahip, Abd Kulal adındaki bir Himyari kralını Hıristiyan yapıyor. Yalnız çevresinde Hıristiyan olduğunu saklayan rahibin Hıristiyan olduğu anlaşılınca, adam halk tarafından öldürülüyor. Kazılarda ele geçen 573 tarihli bir yazıtta "Abd Kulal, eşi ve iki oğlu"nun evleri olan Yarut'u "esirgeyenin yardımıyla yaptukları" okunuyor. Buradaki "Esirgeyen", Himyarlar'ın Büyük Tanrısı'na işaret ediyor. Bu yerel baştanrı ise ne Musevi ne de Hıristiyan.[11]

Nacranlı din adamları arasında yerel adlara rastlanmıyordu. Adları bilinen papazlardan Musa ve Eliyya, Hira'dan gelmişlerdi; papaz Sergius ve diyakon Hananiyya, Rumi'ydi; yani Anadolulu Elenler'di. Süryani papaz Abraham İranlıydı ve diyakon Yonan Etiyopyalıydı. Öte yandan şehit adları Arapça ve çoğunluğu da, adlarından anlaşıldığı üzere Güney Arabistanlılar'dı; ötekilerin adları her yerde rastlanılabilen Arapça adlardı. On kişi Abdallah adını taşıyordu; bu da Hıristiyan Araplar'da çok rastlanan bir vaftiz adıydı.[12]

5. yy.da Nacran'da, Museviler ve Hıristiyanlar arasında bir çatışma çıktı. Vaiz Azkır bu çatışmada öldürüldü. Azkır'ın vaaz verdiği ve din uğruna öldüğü tarihlerde ülkeye Saba, Raydan, Hadramut ve Yamamat kralı Şarah-bi'il Yakkuf hükmediyordu.[13]

11 J. Spencer Trimingham, *aynı eser*, s.295.

12 *The Book of Himyarites*, ed. and tr. Axel Moberg, Lund 1924, s.86-88.

13 *Aynı eser*, s.90. Öte yandan *The Acts of Azkir* başlıklı kitabı Süryanice'den çeviren Conti Rossini, bu kitabın Yemen'de ve 6. yy.ın ikinci yarısı ile 7. yy. başlarında yazıldığını ve Nacran Kilisesi'nin litürjik dilinin Süryanice olduğunu belirtiyor. O tarihlerde bölgedeki Museviler'in Hıristiyanlığa karşı kampanya başlattuklarını ve bu yeni kültü karalamaya çalıştıklarını da kaydediyor. *The Book of Himyarites*'in içinde, s.91-92. Rossini'nin çevirisi için bkz. *The Acts of Azkir*, ed. and tr. C. Conti Rossini, Roma 1910.

575 yılından sonra kilise tarihini yazmaya başlayan Lektor Theodore, Hıristiyanlar'ın Yemen kıyıları boyunca bir kilise örgütlenmesi gerçekleştirdiklerini ve monofizit İmparator Anastasius'un 513 yılında oraya bir piskopos atadığını belirtir. Theodore, bu yörede Fars kökenli olduğu sanılan, İmmirenoi adıyla bilinen bir halkın da yaşadığını iletir. Theodore'ye göre, bu halk eskiden çoktanrıcı inançlara bağlı put-perestlerdi. Güney'in Kraliçesinin (efsanevi Saba Kraliçesi Belkıs olmalı) Süleyman'ı ziyaretinden sonra Museviliğe geçmişlerdi, ama Anastasius'un zamanında Hıristiyan olmuşlar ve onlara hizmet vermesi için Silvanus adında bir piskopos gönderilmişti. Ayrıca Nacranlılar'ın dışında da Hıristiyanlığa geçen Yemenliler vardı.[14]

6. yy. başlarında Aksumlular Himyar devletinin içişlerine karışmaya başladılar. Himyar devletindeki bir karışıklıktan yararlanmak isteyen Aksum yöneticileri Yemen'e askeri birliklerini yolladı. Aksum ülkeyi doğrudan yönetmek yerine, Yemen'in başkenti Zafar ve liman kentleri gibi önemli noktalarda kendi askeri garnizonlarını kurdu. Bu müdahale Yemen halkında Hıristiyanlık karşıtı tepkiler doğurdu. 6. yy. başlarında Aksum'un Yemen'e müdahalesi ile başlayan bu tepkiler, aslında Aksum ve Bizans yayılmacılığına karşı yurtsever tepkilerdi. Bu arada Yemen tahtına, genel olarak Dhu Nuvas adıyla tanınan Yusuf As'ar adında bir Himyar soylusu geçmişti. Arap belgelerine göre, Dhu Nuvas, kraliyet ailesine mensuptu ve Dhu Şanatir lakaplı eski kralı tahtından indirerek, yerine geçmişti. Beth Arşam'lı Şamun'un Süryanice yazdığı ve 518 yılına tarihlenen bir mektupta Dhu Nuvas'ın Aksumlar tarafından tahta oturtulan bir Kral veya vezirin yerine geldiği kaydediliyor.[15] Beth Arşam'lı Şamun, Cabbulalı Simeon'a yazdığı bu mektupta, ayrıca tutuklanan Hıristiyanlar'a yardım edilmesini de istiyor.

Dhu Nuvas, daha sonra herhangi bir yabancı güce dayanmayan Güney Arabistan Musevileri'nin dinine geçerek, Musevi oldu. Bu arada Hıristiyanlık kıyılarda ve adalarda yaşayanlar arasında yayılmıştı ve

14 *Aynı eser*, s.92-93.

15 İ. Shahîd, *The Martyres of Nacran: New Documents*, Brussel 1971, aktaran J. Spencer Trimingham, *aynı eser*, s.297. Nacran'ın biraz kuzeyinde yapılan kazılarda bulunan iki yazıtta Yusuf As'ar'ın Aksum'a yaptığı bir sefer anlatılıyor. Etiyopyalılarla savaşan Yemen ordusu, bu savaştan galip çıkmış ve 9500 Etiyopyalı'yı esir alarak. 280 bin baş sığır ele geçirmiş.

hepsi de Aksum devletinin Yemen'deki işbirlikçileriydi. Dhu Nuvas önce bu işbirlikçi yerli Hıristiyanlar'ın yaşadıkları merkezlere harekât düzenlemeye başladı. Başkent Zafar'daki Etiyopya garnizonuna yapılan bir saldırı sırasında, bir kilise de yerle bir edildi, ama bu olaylar yerli Hıristiyanlar'ın inançlarını etkilemedi. Yalnız deniz kıyısına yerleşmiş olan Hıristiyan Aş'ar aşireti dağıtıldı. Dhu Nuvas, komutanlarından Şarah'il Dhu Yaz'an'ı, Moha[16] gümrük kapısına yolladı. Burada yaşayanlar Taclibler'in bir kolu olan Farasan aşiretine mensuplardı ve Hıristiyan olan bu aşiret Aksum güçleriyle işbirliği yapmıştı. Dhu Yaz'an, bazı kiliseleri yıktırdı ve işbirlikçi elebaşı olarak gördüklerini cezalandırdı. Yalnız bu olaydan sonra yerli Hıristiyanlar'ın ne sayısı azalmıştı ne de yılmışlardı; eskisi gibi dinlerine bağlılıklarını sürdürdüler.

Dhu Nuvas döneminin en önemli olayı Nacran Hıristiyanları'nın bir kesiminin toplu kıyımıdır. Yukarda anlattığımız olaylardan sonra Aksumlar, Yemen'deki Hıristiyanları kurtarmak, onlara yardım etmek için istila hazırlıklarına başladılar. Belki de bu istila hazırlıkları görünüşte bir hazırlıktı ve caydırıcı bir yöntem olarak hazırlanıyordu, ama Dhu Nuvas olası bir savaşa karşı, arkasını güvence altına almak için kendi topraklarındaki Hıristiyanlar'a yönelik yıldırma eylemine girişti. Bu eylemlerin ölçüsü artmaya başlamış, sıra Nacran'daki Hıristiyanlığın tasfiye edilmesine gelmişti. Yöredeki kiliseler teker teker yıkılıyor, yerle bir ediliyordu. Nacranlılar Babil'deki monofizitçilerle ilişkiye geçtiler ve başında –Elen-Süryani kaynaklarına göre Aretas'ın, veya Arap kaynaklarına göre Abdallah bin Thamir'in– bulunduğu bir heyeti Babil'e yolladılar. Aretas adı Nacran bölgesinin en güçlü aşireti olan Banu'l-Haris bin Kab adını çağrıştırıyor. Bu aşiretin piskoposu Pavlus, katliamdan iki yıl önce ölmüştü. Nacran katliamı, Pavlus'un mumyalanıp gömüldüğü kilisede gerçekleştirildi. 6. yy. başlarında 2000 Nacranlı Hıristiyan, Zafar'ın en büyük kilisesine dolduruldu, kilisenin kapıları kapatıldı ve yapı ateşe verildi. Bu dönemde Hıristiyanlar, dinlerine çok bağlıydı. Katliamdan sonra bir kadının yaptığı konuşmayı aşağıya alacağız. Himyarlı Habşa, iki kuşak önce vaftiz olmuş Hayyan'ın to-

16 Bu yöre ve adalar bugün de Moha adını taşıyor. Adalardaki kilise kalıntıları yörenin Hıristiyan geçmişinin kanıtlarıdır. Bugün Babülmendep boğazının Yemen tarafı Müslüman, karşı yakadaki Eritre ise Hıristiyan'dır.

runuydu. Habşa'nın bu konuşmasında monofizit düşüncenin özü olan İsa'nın tanrısallığını da görebiliyoruz. Ayrıca o tarihlerde Yemen'de Nasturilik, Musevilik'le eşdeğerde tutuluyordu ve pek fazla gücü yoktu. Habşa şöyle demişti: "Onların bilmeleri gerekir ki, yalnız Mesih'in bir insan olmadığını söylemekle yetinmeyeceğim; ona tapıyorum ve onun için övgüler söylüyorum, çünkü bütün yararlı şeyleri, Mesih bana gösterdi; onun tanrı olduğuna, bütün yaratıkları yarattığına inanıyorum ve onun çarmıhına sığınıyorum."[17] Bu katliam olayı, değişik biçimde *Kur'an*'da da yer alıyor.[18]

Bu olay o zamanki Hıristiyan dünyasını karıştırdı ve Aksumlar'ın Yemen'i istilaya başlamaları beklenmeye başlandı. Dhu Nuvas da Orta Arabistan'daki Hıristiyan aşiretlerden yardım istedi, ama aşiret beyleri Dhu Nuvas'ın elçilerini soğuk karşıladılar ve yardım konusunda açık bir yanıt vermekten kaçındılar. Daha sonra Hira Kralı 3. Mundir'den de yardım istendi, yine olumlu bir sonuç alınamadı. Öbür yanda Aksumlar istilaya hazırlanıyordu. Etiyopya vakayinamelerinde adı Kal'eb olarak geçen Aksum kralı Elesbaan/Ella Aşbeha'nın komutası altındaki Aksum ordusu 525 yılında boğazı aşarak, Yemen'e geçti ve kısa süren bir savaştan sonra Dhu Nuvas öldürüldü; ülkeye askeri valiler yerleştirildi. Aksumlar aynı tarihte, Yemen'de Sumyafa Aşva adında bir Hıristiyan kralın bulunduğunu duydular ve bu soyluyu ülkeyi kendi hesaplarına göre yönetmesi için tahta geçirdiler.[19]

17 Bu olay Beth Arşamlı Şamun'un Süryanice yazılmış bir mektubunda ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Şamun'un mektupları için dipnot 15'te söz ettiğimiz İ. Shahid'in çalışmasına bakılabilir. *The Book of Himyarites*, katliamdan önce tasarlanıp yazıldığı için bu konuda hiçbir bilgi içermiyor.

18 *Kur'an*, 85:1-7. Bu ayetleri dipnot 10'da vermiştik. Burada mealine yer vereceğiz. Meâlde şöyle deniyor: "Yahudi Zunnvas ve adamları, Yahudiliği kabul etmeyen Nacran Hıristiyanlarını, Hendek içinde yakılmış bir ateşe atarak yakarlar ve yanmakta olan insanları seyrederler..." Bu ayetler kulaktan dolma bilgilere dayanılarak yazıldığı için, olayın Aksum/Etiyopya ve Yemen arasındaki savaşın bir parçası olduğu görülememiş. Burada istilacı Aksumlarla, yurtlarını savunan Yemenliler arasındaki savaşın bir boyutunu görüyoruz. İki bin Hıristiyan'ın bir kiliseye kapatılarak yakılmaları gerçek bir katliamdı, ama o dönemde bu tür olaylar da ender değildi. Hatta bin küsur yıl sonra Katolikler ve Protestanlar arasındaki otuz yıl savaşlarında, geç ortaçağ Avrupa'sında onbinlerce insan ölmüştür. Öte yandan meali yazan Diyanet Vakfı'nın görevlendirdiği kurul da tarihi gerçekleri araştırma zahmetine katlanmamış. "Tanrı kelamı" olduğuna önceden ve körü körüne inanılan bir ayetin meali de, kulaktan dolma bilgilerin yenilenmesi olmuş.

19 *The Book of Himyarites*, s.99-100.

İmparator Justinianus yeni Yemen egemeni Sumyafa Aşva'ya bir elçi yollayarak, yeni rejim ile Bizans arasındaki politik ve ticari ilişkileri sağlamlaştırdı. Yemen'in Etiyopyalılar'ın eline geçmesinden dört yıl sonra Sumyafa Aşva'ya ve Yemen genel valisine karşı bir ayaklanma başladı. Ayaklanma sonunda, Elen kaynaklarında Abramos ve Arap kaynaklarında Abraha adıyla geçen bir Etiyopyalı komutan, 530 yılında Yemen Kralı oldu. Aksumlar kendi kralları Necus'un otoritesini tekrar kurmak için bir-iki çıkış yaptılarsa da başaramadılar. Abraha daha sonra Himyar ve Saba'yı denetimine aldı, ama ülkenin bütünü üzerinde egemenlik kuramadı. Kinda aşiretinin bölgesi olan Hadramut, birkaç yıl Sumyafa'nın denetimi altına girmişti. Bir olasılıkla Abraha, Sumyafa'yı elimine etmişti. Ama bu kez de Abraha'nın karşısına Saba beyleri tarafından desteklenen Yazid bin Kabşlat çıktı.Bu karmaşık dönemde bir de doğal felaket oldu; Marib barajı fazla yağıştan etkilenerek çöktü. Abraha çeşitli aşiretleri ikna ederek, barajın onarılmasını sağladı.[20]

Efesli Yuhanna (ö. 585) bu geçiş dönemi içindeki Güneybatı Arabistan kilisesi üzerine bazı bilgiler vermektedir. Yemen'in Etiyopyalılar'ın eline geçmesinden sonra Mısır Patriği 3. Timoteus (520-536) yeni bir piskoposu, kalabalık bir papaz kafilesiyle, Hıristiyanlar'ı yeniden örgütlemek için Yemen'e gönderdi, ama yeni Kıpti piskopos Yemen'e varmasından bir veya iki yıl sonra öldü. Himyar Kralı ile gelen heyet arasında karşılıklı görüşmeler sürerken, Kral, Kadıköy dogmasının İskenderiye'de de kabul edildiğini ve Monofizit Patrik 1. Theodosius'un (536-568) yerinden uzaklaştırılıp, yerine bir başkasının atandığını öğrenmişti. Himyar Kralı, Melkit Patrik'in yolladığı piskoposu reddetti ve İmparator Justinianus'a bir yazı yazarak, Himyarlılar'ın kabul edebilecekleri bir piskopos göndermesini istedi. Justinianus, Kral'ın bu isteğini geri çevirdi; zira o sıralarda Sasaniler üzerine bir sefer yapmaya hazırlanıyordu ve Aksum birliklerini de ordusuna katmak istiyordu. Bütün bu nedenlerden dolayı, Yemenli Hıristiyanlar, ülkede yeterli din adamının olmadığı bir döneme girmiş oldular. Bu düş kırıklığı yirmi beş yıl sürdü ve daha sonra Yemenli papazlar kendi aralarında bir sinod toplayarak, kendi piskoposlarını seçtiler.[21]

20 *Aynı eser*, s.101.
21 *Aynı eser*, s.102-103.

Daha önce de sözünü ettiğimiz Fantastlar tarikatı, 550 yılında Himyar'a Sergius adında bir piskopos yolladı. Sergius kendi tarikatının doktrinlerini Hira bölgesinde tanıtmaya çalışıyordu. Üç yıl sonra öldü ve yerini piskopos Musa aldı. Bu tarikata mensup misyonerler aşağı Nil yöresindeki Alodia/Nubya topraklarına giren ilk Hıristiyanlar'dır. Nubya'nın başkenti Soba, bugünkü Sudan'ın başkenti Hartum'un yakınlarındaydı. Nubya Kralı'nın çağrısıyla, bu ülkeye 580 yılında gelen piskopos Lonqinus, monofizitçiliği Nubya'ya devlet dini olarak yerleştirdi.[22]

Doğu sahillerinde etkin çalışmalar yapan Nasturiler Sokotra adasına hâkim olmuşlardı. Öte yandan Yemen kentlerinde ve özellikle gümrük kentlerinde ve limanlarda çalışmalar yapıyorlardı. Yalnız kırsal kesimde oturan halk arasında etkinlikleri yoktu; buralarda yaşayan çiftçiler ve göçebeler, Hıristiyanlığın Süryani versiyonuna bağlıydılar.

Hıristiyanlığın Mısır, Etiyopya, Nubya gibi bölgelerde tutunmasına rağmen, Yemen'de kalıcı olmamasını, tarihçiler, bu dağlık ülkenin o zamanki Hıristiyan dünyası olan Doğu Akdeniz ve Ortadoğu'dan uzak olmasına bağlıyorlar.

Nacran halkı, bölgeleri Müslüman Arap egemenliği altına girdikten sonra da, Hıristiyanlık'tan ayrılmadı. Muhammed ve onu izleyen halifeler zamanında Nacranlılar'ın dini inançlarına dokunulmadı. Zaten bu, Muhammed ile Nacranlılar arasında yapılan bir anlaşmaya dayanıyordu ve halifeler de bu anlaşmaya uymuşlardı. Nacran; Davasır Vadisi, Yamama ve Bahreyn'den Mezopotamya'ya uzanan yolun üzerindeydi ve bu nedenle de Arap Süryani kültüründen etkilenmişti. Ama Hıristiyanlık Yemen'in başka yörelerinde yabancı güçlerin, Aksum ve Bizans'ın getirdiği bir inanç olarak görülüyordu. Hıristiyanlığın İslam istilasının ardından Yemen'de kaybolmasının, ama Nacran'da sürmesinin en önemli nedenlerinden biri de budur.

22 *Aynı eser*, s.110.

IV. BÖLÜM

İSLAM ÖNCESİ MEKKE'DE HIRİSTİYANLIK KÜLTÜ VE BİR HIRİSTİYAN KİLİSESİ OLARAK KÂBE

KÂBE'NİN VE KUR'AN'IN KARARTILMAYA ÇALIŞILAN DÖNEMLERİ

"Önemli bir gerçeğe dikkat çekmek istiyorum; İslam öncesi Hıristiyan Arap şairleri, Kâbe'nin tanrısını, Hıristiyanlığın tanrısı olarak görüyorlardı ve bunun doğal bir sonucu olarak da, Kâbe kültüne, İsa'ya yönelik olduğu için katılıyorlardı. Hıristiyan Araplar İsa ve Hıristiyanlığın kutsal nesnelerinin yanı sıra Kâbe ile ilişkili kutsal nesneler üzerine de yemin ediyorlardı. 'Manastırdaki rahibin giysisi üzerine ve onu (el-Kabe) kuranların üzerine yemin ederim.' Kusay ve Musad bin Gurhum'un yemini böyleydi. El-Aşa bir şarkısında ve Adi bin Said bir yemininde Mekke'nin tanrısı (va rabbi makkata) ile İsa'yı yan yana anmışlardı."[1]

İsveçli İslambilimcisi Tor Andrae'nin (1885-1947) bu sözleri söylemesinden bu yana uzun yıllar geçti. Gerek İslam gerek Hıristiyan ilahiyatçıları, İslam öncesi dönemde Arabistan'da köklü bir Hıristiyan kültü ve yoğun bir Hıristiyan nüfusu olmasına rağmen, İslam öncesi Kâbe'yi araştırmadılar. Araştıranlar ise yalnızca Hıristiyanlık öncesi Arap toplumunun çoktanrıcı dinsel inançlarının üzerinde durdular; bu dönemi, yani Hıristiyanlık dönemini "cahiliyye" adıyla adlandırdılar ve bu arada Kâbe'yi de çoktanrıcı dinsel inançlara bağlı Araplar'ın bir tapınağı olarak ele aldılar.

Tor Andrae yukarda alıntı yaptığımız çalışmasında, İslam öncesi Hıristiyan Arap şairlerin şiirlerinde Kâbe'yi övdüklerini, Kâbe kültüyle kendi Hıristiyan inançları arasında bir ayrım yapmadıklarını da kaydediyor. Andrae yalnız Kâbe'yi çoktanrıcı, Hıristiyan ve hatta "belki de

1 Tor Andrae, *Der Ursprung des Islams und das Christentum*, Uppsala ve Stockholm 1926, s.39.

Museviler'in"[2] ortak ve barışçı bir biçimde, kendi inançlarına özgü ayinlerini, tapınmalarını yaptıkları bir mekân, bir tapınak olarak görüyordu. Bu görüş Tor Andrae'nın hümanist idealizminden kaynaklanıyordu. Aslında değişik dinlere mensup inançlıların, tek bir tapınakta huzur ve barış içinde kendi tanrı veya tanrılarına tapınmaları, ayinler düzenlemeleri ideali hem o yıllarda hem bugün bir ütopyadan ileriye gidemedi.

Biz çalışmamızın bu son bölümünde Hıristiyanlık döneminde, Kâbe'yi ele alacağız ve çoktanrıcı inançlardan Hıristiyanlığa geçen Araplar'ın bölgedeki ilk kiliselerinden biri olarak Kâbe'yi inceleyeceğiz.

Yaklaşık 600 yıl içinde oluşturulan İslam dini dogmatiktir; bir dizi kalıplara bağlıdır ve bu kalıpların dışına çıkılamaz. İslam'ın Musevilikten etkilenmesi, ilk Hıristiyan Kiliseler'in katı kalıplarını örnek alması ve erken İslam dönemindeki tarih yazıcılığının içinde bulunduğu koşullar ve en önemlisi *Kur'an*'ın tanrı kelamı olduğu dogmasının kesinkes kabul edilmesi, bu İslam dogmatizminin temel unsurları arasındadır.

İslam'ın kuruluşundan sonraki 150 yılı, Alman ilahiyatçı Rudi Paret "aktarım boşlukları" olarak adlandırıyor.[3] İslam tarih yazıcılığına bir göz atılırsa, bu 150 yıl, hatta 200-300 yıllık bir zaman dilimi içinde yazılan eserler olmasına rağmen, bu eserlerin özgün yazmalarının ortadan kaybolduğu, daha doğrusu kaybettirildiği görülür. Bu eserleri, yalnızca daha sonra yazılan eserlere alınan kısa ve eksik alıntılardan tanıyoruz. Burada resmi İslam tarihçilerinin Muhammed'in kişiliğine ve artık egemen konuma geçmiş İslam'a uymayan eserlerin yalnız resmi görüşe uyan bölümlerinden alıntılar yaptıklarını görüyoruz.

Muhammed'in yaşamöyküsünü yazan bin Hişam (ö. 834) kitabının giriş bölümünde, elinin alında bulunan, ama daha sonra "kaybolan" ve bin İshak (ö. 767) tarafından yazılan Muhammed'in yaşamöyküsünden nasıl yararlandığını şöyle ifade ediyor: "Bin İshak'ın bu kitapta sözünü ettiği bazı şeyleri almayacağım; eğer peygamber tarafından sözü edilmemişse, *Kur'an*'da yazılmamışsa ve eğer bu kitapla bağlantısı yoksa ve ne açıklama

2 *Aynı eser*, s.40.
3 Rudi Paret, *Die Lücke in der Überlieferung über den Urislam*, Wiesbaden 1954, s.147.

ne de kanıt olarak bir yazarı yoksa; daha sonra bin İshak tarafından yazılan beyitler, şiir literatürünü bilenler tarafından tanınmıyorsa ve anlatılması çirkin olan veya birilerine acı verecek şeyleri..."[4]

Bin Hacar el-Askalani'nin *Al-İşaba fi tamyiz aşşahaba* başlıklı kitabında, Arap tarihçisi Vasima'nın (ö. 851) *Kitab ar-Ridda* adlı kitabından bazı parçalar bulunuyor. Kısaca *Kitab ar-Ridda* (Sapma Üzerine Kitap) adıyla tanınan bu kitabın esas adı *Peygamber'in Ölümünden Sonra Orta Arabistanlı Araplar'ın İslam'dan Sapması Üzerine Kitap.* Kuşkusuz bu kitap da, "kaybolan" kitapların arasında yer alıyor. Kitap Muhammed'in ölümünden sonra yazılmış ve kısa bir süre sonra ortadan "kaybolmuş".

Erken İslam döneminde, bu yeni kültün eksik veya yanlışlarını gören, *Kur'an*'daki surelerin içindeki çelişkili ifadelerin yorumlarını yapan bu yazar ve tarihçilerin eserlerinin ortadan kaybolması, İslam'ın dogmatikleştirilmesinin, kalıplara bağlanmasının daha Muhammed zamanında başladığını gösteriyor. Kalıplaştırmaya karşı çıkan, esneklikten yana olanların eserleri ortadan kaldırılıyor ve yalnız belirli kalıplara bağlı bir resmi İslam oluşturuluyor.

Öte yandan bu durum, İslam üzerine araştırma yapan ve yapmak isteyenlerin önüne bir dizi güçlükler çıkartıyor. Hem Batılı hem de Doğulu İslam araştırmacılarının eserleri de ufak ayrıntıların dışında, genel olarak birbirine benziyor. Hepsi de aşağı yukarı aynı kaynaklardan yararlanıyorlar; ancak bu kaynak kitapların iyice incelenerek, içlerindeki daha eski, resmi olmayan İslam görüşü doğrultusunda yazan İslam yazarlarının kitaplarından alınan alıntılar, hem aradaki ayrımları oluşturuyor hem de ortaya biraz daha doğru düzgün bir İslam imgesinin çıkmasına yardımcı oluyor.

İslam tarih geleneği, İslam'ın oluşumunu başlangıç noktası olarak alıyor. Daha önce yalnız putlara tapınıldığı, çeşitli eril ve dişil putların olduğu gibi yuvarlak geçiştirmelerle İslam öncesi din tarihi "anlatılmış" oluyor. Aslında İslam tarihçileri, Araplar'ın eski çoktanrıcı inançlarına karşı değiller ve bol bol bu inançlardan söz ediyorlar ve bu inanç ve ge-

4 Günder Lüling, *Der Christliche Kult an der vorislamischen Kaaba als Problem der islamwissenchaft und christlichen Theologie,* Erlangen 1977, s.13.

leneklerin unutulmamasını sağlıyorlar. Bu tarihçi ve yazarların esas sorunu, çoktanrıcı inançlar ile İslam'ın kuruluşu arasındaki dönemi, Hıristiyanlık dönemini ve Hıristiyanlığı gözden kaçırmaya uğraşmaktır.

Bir önceki bölümde gördüğümüz gibi, bütün Arabistan yarımadası 7. yy. başlarında, ufak istisnalar dışında, Hıristiyanlaşmıştı. Ama geleneksel ve resmi İslam tarih yazarları ve onları izleyen Avrupalı İslambilimcileri, tam da Mekke ve Medine'de Hıristiyan cemaatleri olmadığını iddia ediyorlar. Bu cemaatlere değinenler ise, bunların küçük, sözü edilmeye değmez cemaatler olduğunu yazmaya, özellikle özen gösteriyorlar. Bu iddia bu bölgesel birimlerin toplumsal, demografik ve ekonomik yönlerden bütünleşmiş olması olgusuyla da çelişiyor. Mekke ve Medine Hıristiyanlık döneminde, hatta Hıristiyanlık'tan önce yarımadanın merkezi bir bölgesiydi. Doğu Akdeniz havzasından Güney Arabistan ve Yemen'e, oradan Doğu Akdeniz limanlarına mal taşıyan kervanlar bu yöreden geçiyordu. Ayrıca Mekke'deki Kâbe'nin ziyaret yeri olması, daha sonra bir Hıristiyan tapınağı olarak bu özelliğini koruması ve burada kurulan panayırlar yöreye önem kazandırmıştı.

Mekke ve Medine bölgesi binlerce yıldan beri etnik toplulukların bir arada yaşadığı, çeşitli kültürlerin birbirine karıştığı bir bölgeydi. Mekke hem Kâbe gibi uzun bir geçmişi olan bir tapınağın bulunduğu hem de kentin kıyısındaki Mina'da her yıl düzenlenen panayırların, alım satım pazarlarının binlerce yıllık bir geleneğe sahip olması bakımından da önemli bir kentti.

Bu verilerin ışığında ve Arabistan yarımadasının, Kızıldeniz'in öte yakasındaki Habeşistan'ın Hıristiyanlaştığı –Etiyopya ve Eritre günümüzde de eski halk kiliseleri niteliğini sürdürmektedir– bir ortamda ve çevrede, çoktanrıcı inançlarını bırakmamış insanların yaşadığı bir ada olması düşünülemez. Burada önemli olan, resmi İslam tarihçilerinin neden Medine'yi ve özelikle Mekke'yi Hıristiyanlık dışı tuttuklarıdır. Bu sorunun yanıtı da çoktanrıcı inançlara bağlı Arap halkının tapındığı bir tapınak olan Kâbe'nin, daha sonra, Hıristiyanlık döneminde kiliseye dönüştürülmesinde yatmaktadır. Çalışmamızın bu bölümünde bir Hıristiyan tapınağı olarak Kâbe'yi inceleyeceğiz.

Tor Andrae'nin adı geçen çalışmasında da[5] belirttiği gibi, Hıristiyan şairler İslam öncesi Kâbe'nin tanrısını kendi tanrıları olarak görüyorlardı. Bir başka deyişle, Kâbe'de tapınılan tanrı, Hıristiyanlar'ın tanrısıydı, İsa'ydı. Dönemin Arap şairlerinin şiirlerine sözcük seçimi, form ve üslup yönlerinden bakıldığı zaman, bu şiirlerin çoğunun dinsel ve *Tevrat* ve *İncil*'deki düşünce akışıyla benzerlik içinde oldukları görülüyor. Ayrıca bu şairlerin ürün verdikleri dönemden sonra yazılan *Kur'an*'daki surelerin içindeki ayetlerin bazı bölümlerinin üslubu ve dinsel içeriğiyle de benzerlik oluşturdukları bir diğer gerçek.

Araştırmacı D.S. Margoliouth, İslam öncesi Arap şairleri ve yazdıkları şiirler üzerine yaptığı bir çalışmasında[6], İslam öncesi Arap şiirinin dinsel ve Hıristiyan eğilimli olduğunu ve bazı dizelerin *Tevrat* ve *İncil*'den etkilenerek yazıldığının açık seçik görüldüğünü belirtiyor. Ayrıca şiirlerin üslubunun *Kur'an*'ın üslubuyla da birçok yerde örtüştüğünü ifade ediyor.

Turan Dursun da bir incelemesinde, ölüp toprağa verilen, ama daha sonra gömüldüğü mezardan çıkan bir adamın öyküsünü anlatırken, "Muhammed'in arkadaşlarından Enes (Malikoğlu) çok sonra, olayı şöyle anlatacaktır" diyor ve Buhari'den aldığı bir alıntıyla sürdürüyor: "Bir adam vardı, Neccaroğullarından, Hıristiyan'dı; Müslüman olmuştu. Bakara ve Âli İmrân surelerini okumuştu, Peygamber'e de vahiy yazıyordu. Sonra yeniden Hıristiyan oldu ve kaçıp Hıristiyanlar'a katıldı. 'Ben ne öğretip kendisi için yazdımsa, Muhammed yalnızca onu bilir, başka bir şey bilmez' demeye başladı..."[7]

Muhammed'in vahiylerin bazılarını kendi yazması, bazılarını Hıristiyan veya Hıristiyanlık'tan dönme yazıcılara yazdırması, Hıristiyan şairlerin üsluplarının ve yazdıkları şiirlerin içeriklerinin, *Kur'an*'ın üslubu ve bazı surelerin içindeki şiir parçalarının içerikleriyle örtüşmesi gibi bir sonuç çıkartıyor.

5 Tor Andrae, *aynı eser*, s.5.
6 D.S. Margoliouth, *The Origins Of Arabic Poetrey, Journal of the Asiatic Society*, Londra 1925, s. 434.
7 Turan Dursun, *Din Bu 4*, 2. basım, İstanbul 1993, s.74.

Kuşkusuz İslam öncesi Arap şairlerinin hepsi Hıristiyan değildi, aralarında eski çoktanrıcı inançlarına bağlı kalmış şairler de vardı. İslam öncesi Arap şiirinin Hıristiyan üslubunun *Kur'an*'a yansıması, ama çoktanrıcı şairlerin üsluplarının yansımamasını, bize göre, *Kur'an*'ın Muhammed'in ölümünden sonra düzeltilmesi ve surelerin bir araya getirilmesi sırasında, bu çoktanrıcı şairlerin yazdıkları veya aynı biçimde yazılmış surelerin değiştirilmesinde, kısaltılmasında veya uzatılmasında aramak gerekiyor. Zaten elimizdeki *Kur'an*'ın ilk *Kur'an* olmadığını biliyoruz, ancak kaçıncı *Kur'an* olduğunu tam olarak bilemiyoruz. Öte yandan *Kur'an*'daki bazı surelerin çok uzun, bazılarının çok kısa olması, konuların birbirlerine karışmış olması da bunu gösteren göstergelerden bazılarıdır. Ayrıca Muhammed'in "kendisini övmeyen" şairleri sevmediğini, hatta bir ara şiir yazılmasını ve okunmasını da yasakladığı biliniyor. Muhammed diğer Araplar gibi şiir seven bir insandı, yalnız Hıristiyan şairlerin şiirlerini sevmiyordu.

Öte yandan bu dönemde eserler veren bazı Arap şairlerin adlarına bakarak bilgi edinilebilir. İslam öncesi Arap toplumunun önemli şairlerinden biri de Carir bin Abd el-Masih/Abdülmesih, yani Mesih'in kulu Carir. Bu şair kendi adının yanı sıra el-Mutallammi mahlasını da kullanıyordu.[8] Hıristiyan olan Abdülmesih'in babasının adı Abd al-Uzza'ydı yani Uzza'nın kulu. Bilindiği gibi Araplar'ın çoktanrıcı inanç döneminde tapındıkları üç tanrıçadan biri Uzza adını taşıyordu. Adlarına bakılarak ve yazdıkları şiirlerin çözümlemesi yapılarak, bu şairlerin inançları üzerine doğru bilgilere ulaşılabilir. Ama bazı İslam tarihçileri ve ilahiyatçılar yukardaki örneği baş aşağı çevirip, inançsızın oğlu da inançsızdır gibi, garip ve saçma tezler ortaya atabiliyorlar. Amaçları, İslam öncesi, Hıristiyanlık ara döneminin de, yalnız çoktanrıcı inançların ve din sisteminin hâkim olduğu bir dönem olduğunu "kanıtlayabilmek", daha doğrusu suyu bulandırıp, bulanık suda balık tutmaya çalışmak. Kuşkusuz bu yazarların bütün uğraşları yalnızca Mekke ve Medine'yi, özellikle Kâbe'yi Hıristiyanlık dışı bırakmakta odaklaşıyor.

8 Camille Hechaime, *al-Abb Luwis Şaiho wa ara an-nasraniya fi l-cahiliya, al-Mashriq* içinde, Beyrut 1970, s.298, aktaran G. Lüling, *aynı eser*, s.19.

Şimdi *Kur'an*'ın el-Karia başlıklı 101. suresini ele alarak, bu 11 ayetten oluşan surenin bir Hıristiyan ilahisiyle benzerliğini göstereceğiz.[9] Bu sureyi biraz Türkçesini düzelterek, anlaşılır bir biçime getiriyor ve aşağıya alıyoruz. Karia, çeviriyi yaptıran Diyanet'e göre "kapıyı çalan" anlamına gelen Arapça bir sözcüktür.

El-Karia. (1-11. Ayetler)
1 Kapıyı çalan.
2 Kimdir o, kapıyı çalan
3 Tanıyor musun kapıyı çalanı?
4 İnsanlar pervaneler gibi ateşin çevresinde dönerken,
5 dağların da renkli yüne dönüştüğü günde.
6 İşte o gün kim tartıda ağır çekerse
7 hoşnutluk içinde yaşamını sürdürür.
8 Dininin gereklerini kim yerine getirmezse,
9 onun yurdu (gideceği yer) ateş ülkesidir.
10 Bilir misin nedir ateş ülkesi
11 ateşin sürekli yandığı Cehennem'dir orası.

İsteyen okur, dipnot 9'a bakarak, orada şiirin ayet biçimini okuyabilir ve her ikisini karşılaştırabilir.

Şimdi bir başka sureyi ele alalım. İkinci örnek olarak El-Furkan başlıklı 25. sureyi seçtik. Bu surenin 48-50 ve 52 numaralı ayetlerine[10] bir göz atacağız. Furkan sözcüğü Süryanice ve "selamet, kurtuluş"

9 Yüzbirinci Sure, el-Karia. 1-11.
1, 2, 3. Kapı çalan! Nedir o kapı çalan? O kapı çalanın ne olduğunu bilir misin?
4, 5. İnsanların, ateşin etrafını sarmış pervaneler gibi olduğu, dağların da atılmış renkli yüne dönüştüğü gündür (o Karia!)
6, 7. O gün kimin tartılan ameli ağır gelirse işte o, hoşnut edici bir yaşayış içinde olur.
8, 9. Ameli yeğni olana gelince, işte onun anası (yeri, yurdu) Haviye'dir.
10, 11. Nedir o (Haviye) bilir misin? Kızgın ateş!

10 Yirmibeşinci Sure, el-Furkan. 48-50 ve 52.
48, 49. Rüzgârları rahmetinin önünde müjdeci olarak gönderen O'dur. Biz ölüm toprağa can vermek, yarattığımız nice hayvanlara ve nice insanlara su vermek için gökten tertemiz su indirdik.
50 Andolsun bunu, insanların öğüt almaları için, aralarında çeşitli şekillerde anlatmışızdır; ama insanların çoğu ille nankörlük edip diretmiştir.
52 (Fakat evrensel uyarıcılık görevini sana verdik.) O halde, kâfirlere boyun eğme ve bununla (*Kur'an* ile) onlara karşı olanca gücünle büyük bir savaş ver!

anlamına geliyor. Bu dizeleri biraz düzelterek, şiiri yukarda yaptığımız gibi, yeniden kurarsak, İsa'yı gönderenin tanrı olduğu üzre klasik bir Hıristiyan ilahisinin bir parçası veya bütünü olduğu ortaya çıkıyor.

El Furkan. (48-50 ve 52. Ayetler)
48 Rahmetini yağdıran ve ruhunu bedenselleştirerek gönderen O'dur.
O, İsa'yı arı bir su gibi gökten, indirdi.
49 İsa aracılığı ile kuru toprağa can verdi ve insanlara temiz su verdi.
50 O, İsa'yı, onu hep anmaları için insanlar arasında dolaştırdı.
52 İmanın büyük kavgasında
inançsızlara karşı şiddete başvurulmaz,
onlara karşı İsa'nın öğretisiyle mücadele edilir.

Burada bu iki örnekle yetinmemiz gerekiyor. Daha sonra yine yeri geldikçe birkaç örnek vereceğiz.

Kur'an ve Kur'an'daki Hıristiyan Arap Literatürü

Doğulu ve Batılı İslambilimcileri ve *Kur'an* uzmanlarının çoğu, ilke olarak *Kur'an*'ın Tanrı tarafından Muhammed'e gökten indirildiği dogmasını kabul ediyorlar ve çalışmalarını da buna göre yapıyorlar. Bu ilke, *Kur'an*'ı eleştirel bir süzgeçten geçirmeyi gereksiz buluyor ve olduğu gibi, tanrı kelamı olarak kabul ediyor. Bu nedenle *Kur'an*'ı eleştirel bir bakışla okumak ve incelemek büyük bir önem kazanıyor. Elinizdeki bu çalışmanın üçüncü bölümünde gördüğümüz gibi, Arabistan yarımadasında Hıristiyanlığı, öncelikle Süryani ve Nasturi misyonerler, kuzey bölgelerinde de Elen misyonerler yaymıştı. Bunun doğal sonucu olarak *Kur'an*'ın içine Elence bazı sözcüklerin yanı sıra çok sayıda Süryanice sözcük girmiştir.

Kur'an'da yer aldığı görülen temel, anahtar sözcüklerden Süryanice olanlar arasında şunlar da var: Allah, Rahman, Kuran, Furkan, Kitab, Melek, İnsan, Adem, Havva, Nebi (Peygamber), Savm (Oruç), Salat (Namaz, Dua), Alem... Bunlar Süryani kaynaklarda belirtildiği gibi, İslamcı yazarların, örneğin Süyuti'nin ünlü eseri *El-İtkan* gibi kaynak kitaplarda da birçoğuyla yer alıyor.[11]

11 Turan Dursun, *Din Bu 2*, 3. basım, İstanbul 1990, s.34.

Eğer *Kur'an* dikkatle okunacak olursa, gerçekten de bazı Hıristiyan Arap metinlerin, metin parçalarının, kasidelerin, bazı surelerin içine monte edilmiş olduğu anlaşılıyor. *Kur'an*'daki metinlerin sözdizimi ve ilginç anlatım dilinin kullanılması, bazı ayetlerin birden fazla sure içinde yer alması gibi olgular, Muhammed'in Medine'de başlattığı erken "vahiyler"in, daha sonra bazı eklemelerle genişletildiği ve bazı çıkarmaların da yapıldığı anlaşılıyor. Bazı surelerdeki ayetler ise olduğu gibi kaldırılmış veya bir başka sureye eklenmiş. *Kur'an*'daki surelerin kiminin çok kısa kiminin de çok uzun olması bunu kanıtlıyor ve dikkatimizi yöneltmemize neden oluyor.

Burada, "Özgün ilk *Kur'an* acaba nasıldı?" sorusu ortaya çıkmaktadır. *Kur'an* önce küçük, yassı taşlara, deri parçalarına, ağaç parçalarına ve yassı kemikler gibi nesnelere yazılmıştı. Bu ilk versiyon yakıldı. *Kur'an*'ın ikinci versiyonu Ebubekir döneminde derlendi ve o da daha sonra yakılarak, yok edildi. "Esas *Kur'an* " denilen ve Osman zamanında oluşturulan yazmalar olduğu söyleniyor. Bunların da elde kalmadığı, değişik nedenlerle kaybolduğu biliniyor. Bugün İslam dünyasında bilinen ve elde kalan *Kur'an*, Muhammed'in vahiy kâtiplerine yazdırdığı söylenen *Kur'an*'ın aynı değil. Kaynaklar bunu ortaya koyuyor.

Kur'an'ın içinde yama gibi duran metin ve metin parçalarının bu niteliği, *Kur'an*'ın büyük ölçüde İslam öncesi Hıristiyan Arap ve Süryani metinlerin ve ilahilerin, *Tevrat* ve *İncil*'deki bazı kıssaların, kısa öykülerin kısaltılarak veya biraz değiştirilerek veya olduğu gibi alınarak oluşturulmasından kaynaklanmaktadır. Öte yandan, Süryanice bir sözcük olan *Kur'an*, litürjik okuma veya şarkı metni anlamına gelmektedir. İlk *Kur'an*'da çeşitli Hıristiyan ilahilerinin bulunduğu buradan da anlaşılıyor. Muhammed'in ilk önce litürjik bir ilahiler kitabı yazdırdığı tezi ortaya atılabilir ve zaman içinde bu kitabın *Tevrat* ve *İncil*'den alınan kısa öykülerle zenginleştirildiği ve daha sonra ahlak, ticaret, aile düzeni ve hukuku, tanrı (Allah) ve sıfatları, tapınma vb. konularda yazılmış metinlerin eklenmesiyle tamamlandığı düşünülebilir. Yalnız bütün bunların geniş bir çerçeve içine alınarak incelenmesi gerekli. Ama biz bu konuya daha canlı ve gerçekçi bir çözüm bulmak için, ilk *Kur'an*'ın yeniden kurularak, yazılmasının denenmesinin gerekliliğini düşünüyoruz.

Şimdi *Tevrat* ve *İncil*'de anlatılan "Yargı Günü" konusunu *Kur'an*'da yazılı versiyonu ile karşılaştıracağız. Verdiğimiz bu örnekte, *Tevrat*'taki ve Markos ve Matta *İncil*'lerindeki konuya ilişkin metinlerin, *Kur'an*'da üç ayrı sureye dağılmış oldukları görülüyor. *Tevrat* ve *İncil*'in çevirisini Almanca çevirileriyle karşılaştırdım ve bazı sözcüklerin Almanca çevirideki karşılıklarını parantez içine aldım. *Kur'an*'daki ayetler olduğu gibi alındı.

İşaya, 34, 13

34.1. Ey milletler (putperestler), işitmek için yaklaşın; ve ey kavmler, iyi dinleyin; dünya ve onun içindekiler; yer ve ondan çıkanların hepsi işitsin. 34. 2. Çünkü Rabbin bütün milletlere (putperestlere) öfkesi, bütün onların ordusuna olan kızgınlığı var; onları bütün bütün yok etti, onları boğazlanmaya verdi. 34. 3. Ve öldürülmüş olanları dışarıya atılacaklar ve leşlerinin kokusu çıkacak; ve kanları ile dağlar eriyecek. 34. 4. Ve göklerin bütün ordusu eriyecek ve gökler tomar gibi dürülecek; ve bütün onların ordusu, asmadan yaprak dökülür gibi ve incir ağacından dökülen yaprak gibi dökülecek. 13. 10. Çünkü göklerin yıldızları ve onların yıldız kümeleri ışıklarını vermeyecekler; güneş doğunca kararacak ve ay parlak ışığını vermeyecek.

Markos, 13

13. 24. Fakat o günlerde, o sıkıntıdan sonra, güneş kararacak, ay ışığını vermeyecek, 13. 25. yıldızlar gökten düşmekte olacaklar ve göklerde olan kudretler sarsılacaktır.

Matta, 24

24. 45. Öyle ise, onlara yiyeceği vaktinde vermek için, efendisinin kendi ev halkı üzerine koymuş olduğu sadık ve akıllı hizmetçi kimdir? 24. 46. O hizmetçiye ne mutlu ki, efendisi geldiği zaman onu böyle yapmakta bulacaktır. 24. 47. Doğrusu size derim: Efendi bütün malları üzerine onu koyacaktır. 24. 48. Fakat eğet o kötü hizmetçi yüreğinden: Efendim gecikiyor, der; 24. 49. Kapı yoldaşlarını dövmeye, ve sarhoşlarla beraber yiyip içmeye başlarsa, 24. 50. O hizmetçinin efendisi beklemediği bir günde ve bilmediği bir saatte gelecek, 24. 51. ve onu iki parça edecek ve onun payını ikiyüzlüler ile verecektir, orada ağlayış ve diş gıcırtısı olacak.

Kur'an, 52, 81 ve 99.

52.7. Rabbinin azabı mutlaka vuku bulacaktır. 52.8. Ona engel olacak hiçbir şey yoktur. 52.9. O gün gök sallanıp çalkalanır. 52.10. Dağlar yürüdükçe yürür. 52.11. Yalanlayanların vay haline o gün! 52.12. Ki onlar daldıkları batıl içinde oyalanıp duranlardır. 52.13. O gün cehennem ateşine itilip atılırlar da 52.14. "İşte yalanlayıp durduğunuz ateş budur" denilir. 52.15. Bir büyü müdür bu, yoksa görmüyor musunuz? 52.16. Girin oraya, sabretseniz de sabretmeseniz de artık sizin için birdir. Siz ancak yaptıklarınızın karşılığına çarptırılacaksınız. 52.17. Şüphesiz (kötülüklerden) korunanlar Rablerinin kendilerine verdikleriyle sevinerek cennetlerde ve nimet içindedirler. 52.18. (zira) Rableri onları, cehennem azabından korumuştur. 52.19. Onlara: Yaptıklarınıza karşılık sıra sıra dizilmiş koltuklara yaslanarak afiyetle yeyin, için (denilir).

81.1. Güneş katlanıp dürüldüğünde, 81.2 Yıldızlar (kararıp) döküldüğünde, 81.3. Dağlar (sallanıp) yürütüldüğünde, 81.4. Gebe develer salıverildiğinde, 81.5. Vahşi hayvanlar toplanıp bir araya getirildiğinde, 81.6. Denizler kaynatıldığında, 81.7. Ruhlar (bedenlerle) birleştirildiğinde, 81.8. Diri diri toprağa gömülen kıza, 81.9. hangi günah sebebiyle öldürüldüğü sorulduğunda, 81.10. (Amellerin yazılı olduğu) defterler açıldığında, 81.11. Gökyüzü sıyrılıp alındığında, 81.12. Cehennem tutuşturulduğunda 81.13. ve cennete yaklaştırıldığında, 81.14. Kişi neler getirdiğini öğrenmiş olacaktır.

99.1. Yerküre kendine has sarsıntısıyla sallandığı, 99.2. toprak ağırlıklıklarını dışarı çıkardığı 99.3. ve İnsan "Ne oluyor buna" dediği vakit, 99.4. İşte o gün (yer) 99.5. Rabbinin ona bildirmesiyle bütün haberlerini anlatır. 99.6. O gün insanlar amellerini görmeleri (karşılığını almaları) için darmadağınık geri dönüp gelirler. 99.7. Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu görür. 99.8. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu görür.[12]

İslam Kuranbilim terminolojisi, bize, bugün de bir yandan İslam öncesi Hıristiyan Arap metinlerinin, öte yandan *Kur'an* metinlerinin

12 Çalışmalarım sırasında 150'ye yakın benzerlik ve tıpkılık örneğiyle karşılaştım. *Kur'an*'daki sure ve ayetlerin, *Tevrat* ve *İncil*'deki sure ve ayetlerle olan bu benzerlik ve tıpkılık örneklerini ilerde yayımlayacağım karşılaştırmalı bir incelemede geniş bir biçimde ele alacağım.

yeni İslam yorumları ve bugünkü *Kur'an*'a girmiş özgün *Kur'an* metinleri arasındaki ayrımları gösterebiliyor. Çünkü İslam *Kur'an* terminolojisindeki mutaşabih (bir başka metine benzeyen metin) ve muhkam veya mufassal (sağlam ve açık anlamlı metin veya yorum-metin) gibi kavramlar, iki değişik türden oluşmuş bir *Kur'an* metninin özelliklerine işaret ediyor. İslambilimi, erken İslam döneminden kalan bu kavramların anlamlarına karşı çıkmasına rağmen, kendi dogmatik İslam imgesinin sarsılmasını da engelleyemiyor.

Kur'an incelemeleri yalnızca metinlerin eleştirel çözümlemesiyle başarıya ulaşır. Ayrıca klasik Arapça'nın içindeki eski Hıristiyan Arap halk şairlerinin şiirlerini, ilahi ve kasidelerini yazdıkları dil, eski Hıristiyan Arap lehçesi veya dili olduğu için klasik Arapça içinde kalan bu dilin de incelenmesi gerekiyor. Öte yandan *Kur'an*'ın içinde bulunan *Tevrat* ve *İncil*'den alınmış kıssaların ve diğer metinlerin ve metin parçalarının ortaya çıkarılması da ayrı bir önem taşıyor.

Öte yandan İslam'ın bütün tarihi boyunca sesini çıkaran, eleştiri getiren, resmi *Kur'an*'da yazılanlardan ayrı düşünen her kişi, cemaat ve tarikatlar ortodoks İslam tarafından baskı altına alınmış; insanlar işkence altında öldürülmüş. Ortodoks İslam en küçük bir eleştiriye bile dayanamıyor. Burada Turan Dursun'un öldürülmesini, Sivas katliamını, Salman Rüşdü olayını anımsamamak elden gelmiyor.

Tekrar konumuza dönecek olursak, ortodoks İslam geleneği yukarda sözünü ettiğimiz, o dönemin dil koşullarını ve ilişkilerini bir yana itiyor ve sanki Muhammed zamanında bütün Arabistan yarımadasında klasik Arapça konuşuluyormuş gibi, *Kur'an*'ın bu dilde yazıldığı iddia ediliyor. Ancak 20. yy. ortalarında Karl Vollers, Rudi Paret gibi Alman ilahiyatçıları, bu görüşün gerçekçi olmadığını belirtebildiler ve *Kur'an*'ın ve İslam'ın oluştuğu dönemdeki Arapça'nın incelenmesinin gerekli olduğunu açıkladılar. *Kur'an*'ın yazıldığı dönemde Araplar çeşitli lehçeler konuşuyorlardı ve bu lehçeleri konuşanlar da birbirlerini öyle pek kolayca anlayamıyorlardı. Zaten klasik Arapça ile Arapça'nın lehçeleri arasındaki bu ayrım bugün de sürmektedir.

Turan Dursun bu konuda şunları söylüyor: "Muhammed'in en yakın arkadaşlarından (Halife) Ömer, bir gün, Hakim oğlu Hişam'ı, Furkan Suresi'ni okurken dinler, Hişam'ın bu sureyi, kendisine öğretilenden tümüyle

başka sözlerle okuduğunu görür. Öfkelenir. Ve yaka paça tutup Peygamber'e götürür. Anlatır Peygamber'e. Peygamber ikisine de aynı sureyi okutur. Başka başka sözlerle okudukları halde, ikisini de onaylar. '*Kur'an* böyle indirilmiştir' der. Ve ekler: '*Kur'an* yedi harf üzerine indirilmiştir.' İlginci odur ki, bugün İslam dünyasında bilinen *Kur'an*'da sözü edilen 7 harfin yalnızca biri, evet yalnızca bir tanesi bulunmakta. Harflerle amaçlanan ne olursa olsun, 7 harften altısı eksik. Demek ki, bugün eldeki *Kur'an*'ın 'indirilmiş' olduğu ileri sürülenlerinden yalnızca yedide biri bulunuyor. Yedide altısıysa yok. Ne denli ilginç değil mi? Bu 7 harf, bir yutturmacayı tezgâhlamak ve değişik *Kur'an*'lar bulunduğunu örtbas etmek için uydurulmuştur, ama farkında olmadan bir başka yönde açık verilmiştir. *Kur'an*'dan –Peygamber dönemindekilerden– çoğunun, hem de büyük bir çoğunluğunun eksik olduğu meydana çıkmıştır."[13]

O zaman ortaya şöyle bir soru çıkıyor. Bu lehçe faklılıklarına karşı çıkan, *Kur'an*'ın gökten klasik Arapça dilinde indiğini iddia eden ortodoks İslam neden gerçeklere tam karşı olan bu iddiayı savunuyor?

Bu sorunun yanıtı hem eldeki *Kur'an*'ın eksik olduğunun gizlenmek istenmesinde, hem de esas olarak bir başka olguda yatmaktadır. İslam geleneği, İslam öncesi ve erken İslam dönemlerinde, konuşma diliyle yazılan, kaside ve beyit formundaki halk şiirinin varlığını yadsımaktadır. Ama bu kaside ve beyit formlarındaki halk şiirinin bugün de süren varlığı Kıpti, Süryani, Etiyopya, Eritre ve benzeri halk kiliselerinin litürjisinde görülmektedir. Bu, formlara uyularak yazılan halk şiiri yalnız bu ülkelerde değil, İslam öncesi ve erken İslam dönemlerinde, Arabistan'da da vardı. Yalnız İslam öncesi, Hıristiyanlık döneminden kalma ilahi ve şiirlerin *Kur'an*'da yer aldığı kesin olarak anlaşıldıktan sonra, ortodoks İslam Muhammed'in zamanında, Orta Arabistan'da halk dilinde şiir ve kasideler yazıldığının bilinmediğini ileri sürdü ve böylesine saçma bir gerekçeyle *Kur'an*'ın "tanrı kelamı" olma niteliği kurtarılmak istendi.

Daha önce verdiklerime, şimdi bir örnek daha eklemek istiyorum. Bu kez El-Fecr (Şafak) başlıklı 89. sureyi ele alacağız. 6-16 numaralı ayetlerin dilini biraz düzelterek ve dizeleri alt alta yazarak yeniden kurduk.

13 Turan Dursun, *Din Bu 4*, 2. basım, İstanbul 1993, s.35.

6 Görmedin mi Rabb ne yaptı Ad halkına,
7 eşi benzeri hiçbir yerde olmayan,
8 yüksek sütunlu yapılarla dolu İram kentine.

9 Ve vadideki taşocaklarında çalışan Tamudlar'a
10 ve dikili taşları yurduna götüren Firavun'a.
11 Onların hepsi de kavgacıydı.

12 Kötülüğü çoğalttılar oralarda
13 Rabb işte o zaman kırbacını savurdu.
14 İşte bak, Rabb'ın nöbettedir.

15 İnsanı, Rabb'ı hiç sınavdan geçirmez
onu onurlandırıp, refah içinde yaşatmaz mı?
Öyleyse söyle: Rabb'ım beni onurlandırdı!

16 İnsanı, Rabb'ı soyunu kısa süre yaşatarak
hiç sınavdan geçirmez mi?
Öyleyse söyle: Rabb'ım beni onurlandırdı!

Surenin girişini oluşturan beş ayetten sonra gelen on bir ayet kendi içinde bir bütün oluşturuyor. Burada açıkça semitik bir ilahinin parçalarını görüyoruz. Bu ve benzeri ilahiler Bizans, Süryani, Kıpti, Etiyopya ve benzeri kiliselerde eskiden ve şimdi söylenen ilahilerle büyük bir benzerlik içiıde. Bu ilahiler genel olarak tanrıdan korkmak gerektiğini, tanrının kendisine karşı çıkanları cezalandıracağını, kendini tanıyıp, tapanları ödüllendireceğini konu edinen tipik, erken dönem kilise ilahileridir. İlk *Kur'an*'da İslam öncesi, Hıristiyanlık döneminde Arap şairlerin yazdığı kasidelerin ve ilahilerin var olduğunu ve *Kur'an*'ın daha sonra yazılan veya yeniden düzenlenen versiyonlarında bu ilahilerin hepsinin değilse de, çoğunun çıkarıldığı biliniyor. *Kur'an*'ın son biçimlenmesinde bu ilahilerin ancak kalıntıları, bazı parçaları yer almış.

Öte yandan halka mal olmuş bu ilahiler, ilk *Kur'an*'ın içine alınmasaydı, Hıristiyan Arapları yeni külte kazanmak çok zor olacaktı. Bu ilahiler özellikle bu nedenle ilk *Kur'an*'a alınmış ve daha sonra,

zaman içinde *Kur'an*'ın çeşitli yeni versiyonlarında, ilahilerin önemli bir bölümü çıkartılmıştır. Surelerin bir kısmının çok kısa, bir kısmının ise çok uzun olması ve *Kur'an*'da işlenen konuların çok dağınık bir biçimde *Kur'an*'ın içine serpiştirilmesi de bununla bağlantılıdır.

Öte yandan İslam kültü yayıldıkça *Kur'an*'ı oluşturan metinlerin toplanması, istenmeyen metinlerin yok edilmesi ve geri kalanların bir araya getirilmesi, bu yeni versiyonun da zamanla beğenilmeyip, yeniden yazılmasına rağmen, bizim şu birkaç örnekte gösterdiğimiz gibi, Hıristiyan Arap geleneğinin *Kur'an* içinde muhafaza edilmesine engel olunamamıştır.

"Muhammed dönemindekiyle bugünkü *Kur'an* aynı değil"dir diyen Turan Dursun, daha sonra "burada çok önemli bir tanıklığa başvuralım" diyor:

> "İbni Ömer diyor ki:
>
> "'Hiçbirimiz, *Kur'an*'ın tümünü aldım (elimde bulunduruyorum) demesin. Bilemez ki *Kur'an*'ın çoğu yok olup gitmiştir. Ne kadar ortada varsa o kadarını elimde tutuyorum, desin yalnızca.' (Süyuti, el İtkan 2/32)...
>
> "Ayrıca bugün Alevilerin, *Ali'nin mushafı* olarak sözünü ettikleri bir mushaf ve Hindistan'da saklanan ayrı bir mushaf var.
>
> "Süyuti'nin ve Buhari'nin kitaplarında belirtilen mushaflardan hiçbiri günümüze gelmemiş. Ancak bunların içerik listeleri yazılmışır. Ayrıca bazı din kitaplarında, bunlarda bulunduğu söylenen ayet ve surelerden parçalar günümüze kadar gelmiştir. Eldeki resmi nüshadan içerik yönünden farklı oldukları bu listelere bakınca hemen anlaşılıyor. Örneğin, İbn Mesud'un '*Mushaf* 'ında Fatiha Suresi gibi temel bir sure yok. Felak ve Nas sureleri de, Ali'nin surelerinin sırası da bugünküne uymuyor. Süyuti, kitabında, Bakara Suresi'nin Ahzab Suresi'yle aynı uzunlukta olduğunu aktarıyor (Bkz. Süyuti, el İtkan, 2/32). Oysa bugün eldeki resmi *Kur'an*'da Bakara 286 ayetken, Ahzab yalnızca 73 ayettir..."

Turan Dursun daha sonra "Müslümanlar'ın kutsal kitabının resmi nüshasının her yerde aynı olduğu doğrudur" diyor: "Ancak, bugün

İslam dünyasında bilinen ve elde bulunan *Kur'an*, Peygamber'in 'vahy kâtiplerine yazdırdığı' söylenen *Kur'an*'ın aynı değil. Kaynaklar, bunu ortaya koyuyor."[14]

Yeniden konumuza, *Kur'an* içindeki ilahilere dönecek olursak, İslam geleneğinin, İslam öncesi ve erken İslam dönemlerinde beyitlerden ve kasidelerden oluşan bir halk şiiri geleneğinin varlığını da inkâr ettiğini veya bunun tartışmalı olduğunu iddia ettiğini görüyoruz. Öte yandan ikili ve dörtlü biçimlerde yazılan bu halk şiiri, yalnız Araplar'a komşu Hıristiyan halklar tarafından yazılıp, okunmakla kalmamıştı, bu şiirler Arapça dilinde yazılıyor, okunuyor ve bestelenerek ilahilere dönüştürülüyordu. Üçüncü bölümde gördüğümüz gibi, ünlü ve yetenekli Arap şairleri vardı.

Sonuç olarak ilk *Kur'an* ile bugünkü *Kur'an* arasında büyük farklar olduğunu, ama yine de resmi *Kur'an* içinde Hıristiyan Arap ilahilerinin ve geleneklerinin büyük bir bölümünün yer almasının rahatlıkla kanıtlandığını söyleyebiliriz.

İslam Öncesi Mekke Kentinde Hıristiyanlık Kültü

İslam'ı inceleyen Batılı ilahiyatçılar ancak 19. yy. başlarında, İslam bilimini eleştirel bir yaklaşımla ele almanın gerekliliğini gördüler. İslam yüzlerce yıl reforme edilmesine, el sürülmesine olanak tanınmayan bir dogma olarak ele alınmış ve eleştiri süzgecinden geçirilmemişti. Buna karşın 19. ve 20. yy.larda Doğulu İslam ve *Kur'an* uzmanları da bu dogmayı savunmayı kendilerine uğraş edindiler.

İslam'ın oluşum sürecindeki temel sorunları çözmeye çalışan ve çözüm kavrayışları veren Batılı araştırmacılar arasında Hubert Grimme, Alois Sprenger, Karl Vollers ve Julius Wellhausen'ı sayabiliriz. Ama esas olarak bu soruları çözen ve çalışmalarını çeşitli eserlerinde toplayanlar Martin Werner, Albert Schweitzer ve son olarak hâlâ eser vermeyi sürdüren Günter Lüling olmuştur. Ülkemizde İslam'ın ve *Kur'an*'ın tanıtılması esas olarak Turan Dursun ile başlamıştır ve onun öldürülmesinden sonra da bazı genç araştırmacılar Turan Dursun'un yolunu izlemektedirler.

14 Turan Dursun, *Din Bu I*, 5. basım, İstanbul 1990, s.87-89.

Batılı ilahiyatçılar, ünlü Arap tarihçileri İbn Haşim ve El-Vahidi'nin yazdıkları Muhammed'in yaşamöykülerinin 1864'te ve 1882'de Almanca ve diğer bazı Batı dillerine çevrilmesinden sonra, bu kitapları inceleyerek kaynak taramasına başladılar. Metin ve kaynakların değerlendirilmesinin sonunda tarihi çekirdeğe varıldı; Muhammed öncesi ve sonrası Arap toplumu üzerine bilgi edinildi, İslam öncesi ve sonrası Mekke incelendi.

İslam yazarlarının yazdığı Peygamber'in yaşamöykülerini inceleyen Erwin Graf, 1962 yılında ortaya şöyle bir soru atar ve "Peygamber'in biografisinde, Muhammed'in başlangıçta putperestlerle neler konuştuğu, müminlerine nasıl vaaz verdiği açık bir biçimde aktarılmamış" der.[15]

Bu soru gerçekten de Peygamber yaşamöykülerinde önemli bir noktaya dokunuyor. Bu yaşamöykülerinde Muhammed'in Hıristiyanlık kültüne bağlı Araplar'la yaptığı konuşmalara yer verilmiyor. Öte yandan Muhammed yeni kurduğu dine yandaş ve mümin kazanmak için Mekke'deki Hıristiyanlar'a ve Musevi Arap karşıtlarına vaazlar veriyor, onları kendi yanına çekmeye çalışıyordu.

Muhammed'in Hanif adı verilen keşiş Ebu Amir'le yaptığı bir konuşmayı burada alıyoruz:

> "Peygamber Medine'ye geldiği zaman Ebu Amir onu ziyarete geldi ve şöyle dedi: 'Getirdiğin din nasıl bir dindir?' Muhammed yanıtladı: 'Hanif dinini, İbrahim'in dinini getiriyorum!' O zaman Ebu Amir karşılık verdi: 'Ama, bu benim dinimdir!' Muhammed yanıtladı: 'Sen ona hiçbir zaman bağlı olmadın!' Ebu Amir şöyle dedi: 'Bağlıyım, hem de nasıl! Sen, Muhammed Hanif dinine, bu dine ait olmayan şeyleri soktun.' O zaman Muhammed şöyle dedi: 'Ben böyle yapmadım! Ben bu dini daha temiz bir duruma getirdim ve ondan sonra açıkladım!' O zaman Ebu Amir kızdı ve şöyle dedi: 'Yalancı! Tanrı seni göçmen olarak, yalancı olarak ölüme terk etsin!' Muhammed yanıt verdi: 'Bekle, göreceksin kimin yalan söylediğini!' "[16]

Bu aktarımda Muhammed'in misyonunu din tarihi yönüyle ve iki ayrı noktadan değerlendirebiliriz:

15 Aktaran Günter Lüling, *aynı eser*, s.37.
16 Günter Lüling, *aynı eser*, s.37-38.

1. Muhammed'in konuştuğu Ebu Amir'in hangi kiliseye bağlı olduğunu bilmiyoruz, ama hiçbir şüpheye mahal vermeyecek bir biçimde Hıristiyan Asket olduğunu anlıyoruz.

2. Muhammed'in sözlerinden yeni kült olan İslam'ı, sade bir yaşam sürdüren Hıristiyanlar'ın oluşturduğu Asketik hareketten aldığı ilhamla biçimlendirmeye çalıştığını anlıyoruz. Muhammed konuşma sırasında Ebu Amir'e Hanif adı verilen Asketik hareketi, daha temiz bir duruma getirdim ve ondan sonra açıkladım diyor. Öte yandan yanlış olmasına rağmen *Kur'an*'da ve İslam tarihçilerinin eserlerinde, İbrahim'in de bir Hanif olduğu iddia ediliyor. Yalnız İbrahim zamanında Hıristiyanlık yoktu ve dolayısıyla da Asketik hareket yoktu; İbrahim bir Musevi peygamberiydi. *Kur'an*'ın içine giren Hıristiyan kökenli ilahiler ve metinler, daha doğrusu bu ilahi ve metinlerden kalan parçalar, İslam dininin kökenini daha iyi aydınlatmaktadır. Ayrıca Musevilik üzerinden gelen *Tevrat* kökenli metinler yoluyla Musevi gelenek ve aktarımları da *Kur'an*'a girmiştir.

Dördüncü Nisa Suresi'nin 82. ayetinde şöyle deniyor: "Hâlâ *Kur'an* üzerinde gereği gibi düşünmeyecekler mi? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından gelmiş (gönderilmiş-E.S.) olsaydı, orada birçok tutarsızlıklar bulurlardı."

Burada Muhammed, Hıristiyan Araplar'ın eleştirilerine tam karşılık veremiyor, Hıristiyan Araplar yeni İslam kültünü, İsa'dan başka bir tanrıya inanmak ve bu tanrının gönderdiği/vahyettiği iddia edilen *Kur'an*'da yazılanlara uymak yönünden eleştiriyorlardı. Kuşkusuz *Kur'an*, bilindiği gibi, tutarsızlıklarla doludur. Ama Hıristiyan Araplar İslam kültünün can damarını eleştiriyorlardı; onlar İsa'dan başka bir tanrı tanımadıkları için, ortaya yeni bir tanrı çıkmasının saçma olduğuna inanıyorlar ve bu saçmalığı eleştiriyorlardı. Üçüncü bölümde geniş bir biçimde açıklandığı gibi, Güneybatı Arabistan'da Hıristiyanlığın Süryani yorumu hâkim olduğu için, bu yöredeki Hıristiyanlar İsa'yı tanrı olarak kabul ediyorlardı. Her neyse, Muhammed bu eleştirilere karşılık verirken bu noktayı atlamışa benziyor; daha doğrusu yeterli bir savunma yapamıyor.

Kısacası Muhammed'in Mekkeli karşıtları, Hıristiyanlar'dı ve Mekke ve çevresinde ortaya çıkan ve tanrının kendisine bir kitap yazdırdığını, bu kitapta yazılanlara uyulması gerektiğini söyleyen ve kendisinin

tanrının elçisi olduğunu iddia eden Muhammed'e karşıydılar. Muhammed'in kurmaya çalıştığı yeni kültü kendilerine yabancı buluyorlardı ve bu nedenlerle Muhammed'e ve İslam'a karşı mücadele ediyorlardı.

Mekke'de İslam Öncesi Hıristiyanlık Kültünün Bir Kanıtı: Kâbe

Daha önce değindiğimiz, İslam öncesi şiir, *Kur'an*'daki metinler ve İslam'ın genel tarih aktarımı gibi alanlarda, İslam geleneğindeki dogmatik tasarımlara karşın, Arabistan yarımadasında ve özellikle konumuz olan Kâbe'nin bulunduğu Mekke'de iyi örgütlenmiş ve özgün bir dini literatür ve ilahi geleneği olan Hıristiyanlığın varlığını ortaya çıkarmıştık. Arabistan yarımadasında Elen, Süryani, Nasturi ve Arap kiliselerine bölünmüş bu Hıristiyanlık içinde, Muhammed'in esas karşıtları Hıristiyan Araplar'dı. İslam'ın bölgeyi ele geçirmesinden sonra, resmi İslam tarihçileri Hıristiyanlık dönemine "cahiliyye" adını vermişler ve bu dönemde, bölgedeki Araplar'ın çoktanrıcı inançlara bağlı olan putperestler olduğunu iddia etmişlerdir. Bu arada Kâbe'nin de İslam öncesi dönemde çeşitli tanrılara tapınılan bir tapınak veya bir güneş tapınağı olduğu iddia edilmiştir. Bakalım acaba Kâbe böyle bir tapınak mıydı?

Hıristiyanlığın Mekke'de hâkim bir dine dönüşmesinden sonra, çoktanrıcı inançlara bağlı Araplar'ın bu kutsal tapınağı bir Hıristiyan kilisesine dönüştürüldü. Böylece eski inançların yerine geçen, yeni Hıristiyan kültün varlığı vurgulanmış oldu. Ayrıca eski tapınakların kiliselere, kiliselerin camilere çevrilmesi eski bir Ortadoğu ve Anadolu geleneğidir. Eskinin üstünü silmek ve bu yapının üzerine yeni kültün tapınağını kurmak da, yeni kültün egemenliğini göstermek yönünden zorunluydu. Öte yandan Hıristiyanlar, eski gelenek ve inançlarına bağlı Araplar'ı birdenbire karşılarına almamak için Kâbe içindeki sembollerin, tanrı ve tanrıçaların yontularının bazılarını olduğu gibi bıraktılar ve ilkönce Kâbe'nin içine bir mihrap kurmakla yetindiler.

Eski bir Sami geleneğine göre, Kâbe, ad-durah (anıt mezar, türbe) olarak tanımlanıyordu; bu adlandırma eski İbraniler'de aşiretler birliğinin kutsal sandığına verdikleri Aron (tabut) adlandırmasına da uymaktadır. İbraniler bir yerden bir yere göç ederken kutsal eşyalarını, tapındıkları altından dökülmüş dana yontusunu bu kutuya koyarak, yanlarına alırlardı. Kâbe, Muhammed zamanında taşınan bir sembol olarak al-mahmal (sedye) adını aldı. Muhammed böylece İbraniler'in sembolik ve her yere taşınabilen sandıklarına, bu semboliğe daha iyi uyan bir ad seçmişti.

Muhammed böyle yaparak İslam kültüne "İbrahim'in dini"nden de bir şeyler katarak yeni müminler kazanmayı amaçlıyordu. Muhammed Musevilik ile erken Hıristiyan kiliseleri arasındaki ideolojik ve geleneksel bağı çok iyi biliyordu. Bir olasılıkla, İslam'ı ilkönce "İbrahim'in dini" denilen, ama nasıl bir din olduğunu kimsenin bilmediği bir geleneğin ve Musevilik ile Hıristiyanlığın bir sentezi olarak kurmayı tasarlamıştı. Güçlendikten sonra da diğer iki dine karşı amansız bir savaş açtı.

Sözlü ve yazılı aktarımlar, Hıristiyanlık öncesi dönemde, Kâbe'nin en kutsal köşesi olan Hıcır (dölyatağı), tapınağın en kutsal bölümüydü. Hıcır, çizim 1'de görüldüğü gibi, yapının kuzeybatısında, yarım daire veya at nalı biçimindeki bölümde yer alıyordu. Hıristiyanlık döneminde, Kâbe kiliseye dönüştürüldükten sonra Hıcır kilisenin apsisini oluşturdu. Arap tarihçisi İbn az-Zübeyr savaşta hasar gören Kâbe onarılırken (64/683) peygamberin geleneğine uyularak Hıcır'ın Kâbe içine alındığını belirtir. Buna göre Muhammed'in Mekke'yi fethetmesinden sonra, Kâbe'nin yapısını değiştirmediği, yalnız Kâbe'nin dışındaki ve içindeki yontuları kırdırıp, duvarlarındaki fresklerin çoğunu kazıtıp yok ettirdiği anlaşılıyor. Ayrıca Hıcır'ın İslam öncesi dönemde, Kâbe'nin içinde yer aldığı ve yapının bir parçasını oluşturduğu da ortaya çıkıyor.

Hıcır, bugün yıkıntı anlamına gelen "El-Hatim" adını taşıyor. El-Hatim, Hıristiyanlık ve erken İslam dönemlerinde Kâbe'nin en önemli yerini oluşturmasının yanı sıra Kâbe ile birlikte mekânsal bir bütün oluşturuyordu ve ancak İslam'ın güçlenip, bu yeni kültün yerine oturmasından sonra, bu bölüm yapıdan ayrıldı ve yıktırıldı. El-Hatim'den geriye kalan, bugüne kadar hâlâ muhafaza edilmiş ve kuşkusuz İslam

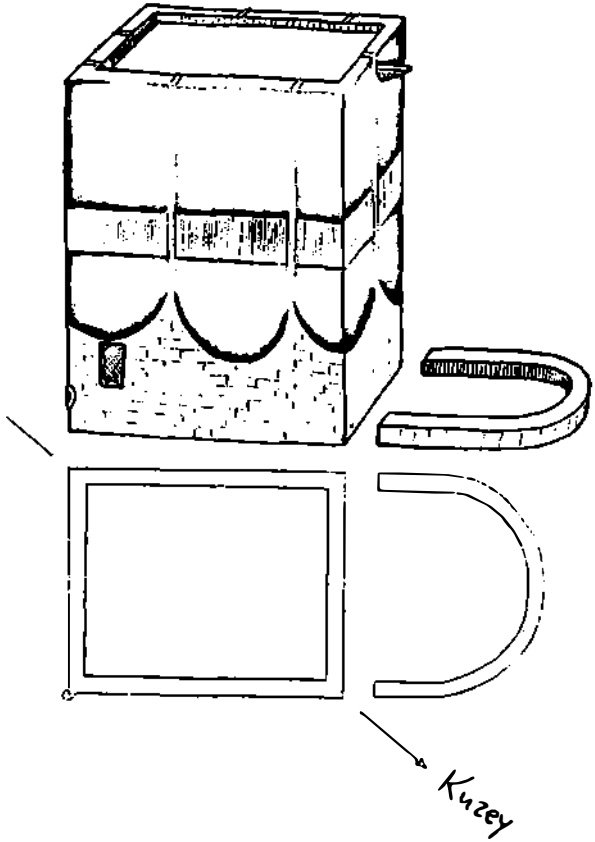

Çizim 1

öncesi dönemden kalan kabaca bir metre yüksekliğinde ve oval bir yarım daire biçiminde bir duvardır. (Bkz. Çizim 1) Zaten bu kalıntı, bu nedenle El-Hatim (yıkıntı) adını taşımaktadır. Bu duvar yalnız Kâbe'nin kuzeybatısındaki apsisin varlığını kanıtlamakla kalmıyor, aynı zamanda açıkça belli olduğu gibi, apsisi içinde barındıran bölümün kemer biçiminde bir çatısı da olduğunu ortaya koyuyor.

Ayrıca Kâbe'nin bir zamanlar, kilise olarak kullanıldığı dönemde pencerelerinin olduğunu da anlıyoruz. Bugün bu pencerelerin hâlâ yerinde olup olmadığını bilemiyoruz. Bir olasılıkla pencereler sökülmüş ve boş kalan yerleri tuğla ile örülmüş olmalı. Ayrıca Kâbe'nin iç duvarlarındaki fresklerin müminler ve ziyaretçiler tarafından daha iyi görülmesini sağlamak için gereken ışık da bu pencerelerden geliyordu

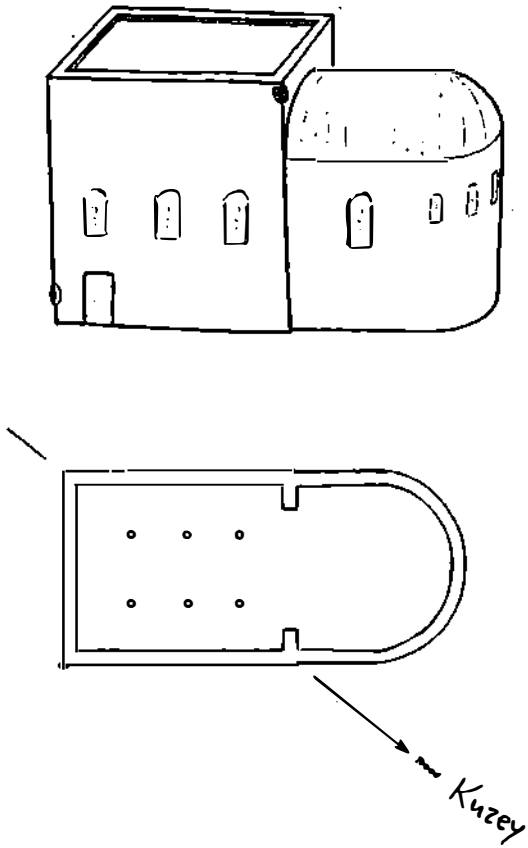

Çizim 2

ve bu nedenle de hem apsis bölümünde hem de Kâbe'nin ana yapısında pencere açılması gerekliydi. İlahiyatçı G. Lüling, Emevi Valisi el-Haccac'ın 741/693 yılında Mekke'yi ele geçirmesinden sonra, bu pencerelerin söküldüğünü ve boş kalan yerlerin tuğla ile örülüp kapatıldığını iletiyor.[17] El-Haccac, bu fırsatı kaçırmayarak apsis bölümünü de yıktırmış ve geriye, bugün görülen kabaca bir metre yüksekliğinde bir duvardan başka bir şey kalmamış.

Çizim 2'de Kâbe'nin köşesindeki siyah taş (Hacer el-Esved) ve yapının yan kapısı görülüyor. Yalnız erken Hıristiyanlık mimarisinde kiliselerin ön yüzlerinde bir ana kapı vardı. Çizimde gösteremediğimiz bu kapının İslam döneminde, olasılıkla El-Haccac tarafından kapatıldığını söyleyebiliriz. Çizim 2, bize bu kilisenin kuzeybatı yönünde bir apsisi olduğunu ve apsisin bulunduğu bölümü gösteriyor. İslam aktarımlarına göre kilisenin ana salonunun her iki yanında üçer adet sütun vardı ve bu ağaç sütunlar çatıya kadar uzanıyorlardı, çatının yüksekliğindeydiler. Bugün bu sütunların üçü yerinden sökülmüştür ve geriye yalnız üç sütun kalmıştır. Bize göre diğer üç sütunun yerlerinden sökülmesi, Kâbe'nin iç mekânındaki Hıristiyan mimari üslubun bozulmak istenmesinden gelmektedir.

Bu apsisli erken Hıristiyan mimarisi üslubundaki kilisenin yönü kuzeybatıdır. Kuzeybatı ise Suriye yönüdür. Kâbe'nin bu özelliği Yahudi ve Musevi-Hıristiyan kült yapılarının, ayrıca erken Hıristiyanlık döneminin Elen-Hıristiyan kült yapılarının yönlerine tam olarak uymaktadır.

Hıristiyanlık döneminde Muhammed'in karşıtları Hıristiyanlar'dı ve bir kilise olan Kâbe'yi de kendi ayinleri ve çeşitli tapınmaları için kullanıyorlardı; Kıble (yön, yön bulma) Kudüs ve Suriye'ye dönük olarak belirlenmişti. Bu gerçek İslam yazarları ve tarihçileri tarafından da kabul edilmektedir. El-Azraki, Mekke Kenti Vakayinamesi'nde şöyle diyor:

"Abdullah bin Amr dedi ki: Ev (Kâbe) toplam olarak Kıble'dir. Ve Kıble evi, evin yüzüdür. Eğer sen bunun farkına varmamışsan (önemli değil, çünkü); sen yalnız peygamberin Kıble'sini izledin. Süfyan dedi ki: Kıble Suriye köşesi (Kâbe'nin batı köşesi) ile Kâbe'nin yağmur sarnıcının arasındadır."[18]

17 *Aynı eser*, s.47.

18 Ferdinand Wüstenfeld, *Die Chroniken der Stadt Mekka (el-Azraki)* I-IV, Leipzig 1857-1861, I, s.265.

Bu aktarımdan peygamberin kıblesinden, yani Mekke'deki Kâbe'nin kıblesinden önce bir diğer kıble olduğu ve Hıristiyanlık dönemindeki bu kıblenin, peygamberin İslam öncesi Hıristiyan karşıtlarının kıblesi olduğu açık seçik anlaşılmaktadır. Burada ilginç bir olguyla karşılaşıyoruz. Muhammed, Mekke ve Medine'de ikamet ettiği ilk on yedi ay sırasında namaz kılarken yönünü Kudüs'e döndürüyordu. Muhammed'in kıblesi bu eski, kutsal Musevi kentiydi. Öte yandan Muhammed'in ve çevresindeki ilk cemaatinin namaz yönü, peygamberin Mekkeli Hıristiyan karşıtlarının dua ve ayinlerini de Kudüs'e dönük olarak icra etmeleriyle tam bir uyum içindeydi.

Mekkeliler'in İslam öncesi tapınma yönleri Kâbe kilisesindeki apsisin merkezinden kuzeybatıya uzanıyordu ve bu da, yukarda gördüğümüz, Ebu Süfyan'ın sözleriyle kanıtlanmaktadır. Mekkeli Hıristiyanlar ayinlerini ve dualarını, bütün Hıristiyan kiliselerinde olduğu gibi, kilisenin apsisine dönük olarak icra ediyorlardı. Çünkü eğer kıble, Kâbe'nin Suriye köşesi (batı köşesi) ile yağmur sarnıcı arasında ise, yapının kuzeybatı çizgisinden geçen bir eksenin Hıcır veya apsisin bulunduğu bölümün tam ortasından geçmesi demektir. O dönemde Hıcır apsis olarak Kâbe'nin iç mekânının bir bölümünü oluşturuyordu.

Ayrıca İslam geleneğine göre Araplar'ın atası olan İsmail'in ve annesi Hacer'in, Hıcır'ın bulunduğu zeminin altına gömüldüklerine inanılmaktadır. Bu gelenek ve inanç, İslam öncesi dönemde Mekkeli Hıristiyanlar tarafından da kabul edilerek sürdürülmüştür. Çünkü Hıcır açıkça görüldüğü gibi, kilisenin apsisiydi ve vaftiz, komünyon ve benzerleri gibi Hıristiyan kültünün kurallarını yerine getirmek için yararlanılan bir mekândı. Apsisin altında, bugün Süryani kiliselerinde de gördüğümüz ve duvarlarının içindeki oyuklara ölenlerin önce mumyalanarak gömüldüğü veya yerleştirildiği bir salon bulunuyordu. Kuşkusuz buraya defnedilenler piskoposlar, papazlar ve zengin dindarlardı. Aziz mertebesine erişmiş din şehitleri için ayrıca türbeler veya adlarına kiliseler ve manastırlar yapılıyor ve onlar da buralardaki özel bölümlere gömülüyorlardı. Çünkü apsis kilise kucağının, kutsal ve sembolik bölümünü oluşturuyor ve zaten bu nedenle de Arapça Hıcır (dölyatağı) adıyla tanımlanıyordu. Bir başka deyişle önemli kişiler ölümlerinden sonra, dölyatağının altına gömülerek, yeniden dirilecekleri "Yargı Günü"nü orada bekleyeceklerdi.

Buraya gömülenler, yine burada dirileceklerdi. Bütün Hıristiyan kiliselerinde dirilen İsa tasviri, kural olarak apsisin ortasında yer alırken, haçın kurban taşını temsil eden mihrabın üzerine yerleştirilmesi bu nedenledir. Burada Ortadoğu'nun ölen ve dirilen tanrı mitosunun bir başka giysiyle ortaya çıktığını ve bu eski inancın böylece sürdürüldüğünü görüyoruz.

İslam öncesi Kâbe'nin mimari biçiminin ve yönünün Kâbe'nin Mekke'deki Hıristiyanlar'a dini hizmet veren bir kilise olduğunu kanıtlamasına, İslam geleneklerinden ve aktarımlarından elde edilen bilgiler de yardımcı olmaktadır. Bu bilgilerin bazıları, aşağıda göreceğimiz gibi, Kâbe'nin içindeki duvar freskleriyle ilintilidir.

El-Azraki, İslam öncesi dönemde Kâbe'nin iç duvarlarının fresklerle bezeli olduğunu yazıyor ve "Peygamberler'in resimleri ve ağaçların, meleklerin resimleri. Bu resimlerin arasında tanrının dostu İbrahim'in, çevresine oklar çizilmiş yaşlı bir adamın ve Meryemoğlu İsa'nın ve annesinin ve meleklerin bulunduğu bir resim"[19] olduğunu belirtiyor.

İslam geleneklerine ve aktarımlarına göre, Kâbe'nin çevresine 360 yontu put yerleştirilmişti. Haklı olarak bu bilginin gerçek olup olmadığı tartışılan bir aktarım olmasına rağmen, gerçek olduğunu gerektiren nedenler var. Biraz sonra göreceğimiz gibi, Hıristiyanların Aziz kültü, ateşli bir biçimde tartışılan Hıristiyan ilahiyatının yanı sıra İslam öncesi Mekke'de Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında önemli yer tutan bir çatışmanın merkezini oluşturuyordu. Bu nedenle İslam geleneklerinde sözü edilen ve aktarılan, Kâbe'nin avlusundaki 360 put, aslında Hıristiyan Aziz kültüne ait ve yılın her bir gününe adları verilen Aziz ve Azizeler'i temsil eden yontular veya resmedilmiş tasvirlerdi.

Öte yandan İslam öncesi Kâbe'nin iç mekânında, duvarlara *İncil* ve *Tevrat*'ta geçen öykülerin, Muhammed'in Hıristiyan karşıtları tarafından resmedildiği tartışma götürmez bir gerçektir. *İncil*'den ve *Tevrat*'tan esinlenerek, resmedilmiş olan bu duvar fresklerinin Mekke'nin Müslümanlar'ın eline geçmesinden sonra duvarlardan kazınıp yok edildiği İslamcı yazarlar tarafından da bildirilmektedir. Burada yine Azraki'ye başvuracağız:

"Mekke'nin fethedildiği gün Peygamber eve (Kâbe'ye–E.S.) girdi ve El-Fadl bin el-Abbas bin Abdülmuttalib'i Zemzem kuyusundan su ge-

19 Ferdinand Wüstenfeld, *aynı eser*, I, s.110.

tirmeye yolladı. Daha sonra bez parçaları getirtti ve bu bezleri suda ıslattırdı ve daha sonra da bu resimlerin yıkanıp, silinmesini emretti ve bu resimler böylece silindi. Ama Muhammed kollarını Meryemoğlu İsa'nın ve annesinin resimleri üstüne germişti ve 'Ellerimin altında duran, bu resimlerden başka hepsini silin' dedi. Daha sonra ellerini Meryemoğlu İsa'nın ve annesinin resimlerinin üzerinden çekti."[20]

Daha ilerde Yohannes Damascenus/Şamlı Yuhanna'nın 8. yüzyılın ilk yarısında, Mekke'deki bu olaydan yaklaşık yüz yıl sonra verdiği bilgilerin Arap kaynaklarında belirtilen Hıristiyan Mekkeliler ile Muhammed ve yandaşları arasındaki çatışmalara tam uyduğunu göreceğiz.

Kâbe üzerine Arap ve Süryani kaynaklarından, eski Arap şiirinden, *Kur'an*'dan ve genel tarihsel aktarımlardan edindiğimiz bilgiler bizi açık seçik şu sonuca götürüyor: Müslümanlar'ın Mekke'yi ele geçirmelerinden önce, bu kentte Hıristiyanlık yayılmıştı ve bu kültün merkezi kiliseye dönüştürülmüş olan Kâbe'ydi. Öte yandan bu kült, belli bir merkeze bağlı Hıristiyanlar tarafından Mekke'ye getirilmişti ve diğer Hıristiyan kültlerine karşıydı. Bu durumda Hıristiyanlığın Süryani yorumunu kabul etmiş ve bu yoruma bağlanmış olan Mekkeli Araplar'ın bu kültü yaydıklarını ve Kâbe'yi de kiliseye dönüştürdüklerini rahatlıkla söyleyebiliriz. Üçüncü bölümde geniş bir açıklamasını yaptığımız gibi, Arabistan'ın bu yöresinde hâkim kült İsa'nın tanrı olduğunu kabul eden Süryani yorumuydu. Ayrıca bugünkü Etiyopya ve Eritre kiliselerinde de aynı yorum hâkimdi.

İslam'ın Oluşum Sürecinde Gerçek İslam İmgesinin Değiştirilmesi

Kur'an uzmanları ve diğer ilahiyatçılar yıllar boyunca Mekke'de bir Hıristiyan kültünün olmadığını ileri sürdüler ve bu gerçeği sakladılar, yadsıdılar. Hem Batılı hem Doğulu, bu yazarların tek dayanakları, İslam geleneğinin Muhammed'in Mekke'deki karşıtlarını müşrikler, yani çoktanrıcı inançlara bağlı putperestler olarak adlandırmış olmasıydı. Bu yazarlar Muhammed'in karşıtlarına karşı sürdürdüğü ve *Kur'an*'ın yapraklarına da geçen bu polemiği olduğu gibi, hiçbir eleştiri getirmeden kabul etmişler ve benimsemişlerdir.

20 *Aynı eser*, I, s.111.

Ayrıca *Kur'an*'ın Orta Arabistan halkının dinsel ve toplumsal gereksinimlerini karşılayan bir kılavuz, İslam'ın da, yine bu halka uyan bir din olduğunda birleşmişlerdir.

Burada şöyle bir sorun ortaya çıkmaktadır: İslam geleneği Muhammed'in Mekke'deki karşıtlarının çoktanrıcı putperestler olduğunu sürekli ve üstüne basa basa yinelerken, başka kaynaklar –bu kaynaklar hem İslamcı hem Hıristiyan yazar ve tarihçilerin eserleridir– Muhammed'in Mekke'deki karşıtlarının Hıristiyan olduğunu belirtmekte ve kanıtlamaktadırlar. Buna karşın resmi İslam yazarları ise, gerçeği tersine çevirerek, kendi resmi İslam tarihlerini yazmışlardır. Bu tutuma bir açıklama getirmek gerekiyor. Resmi İslam tarihçileri aslında gerçeği yazmışlardı; bu gerçek de Muhammed'in tek başına ve yalnız putperestlere karşı mücadele vermesinin tarihiydi, ama bu gerçeklik politik nedenlerle kısaltılmış, budanmış bir "gerçeği" ifade etmekten ileri gitmiyordu. Çünkü Muhammed ve yandaşları İslam'ı yaymak için mücadele verdikleri çok az sayıdaki çoktanrıcı inançlarına bağlı olan putperestlere karşı ve ayrıca Süryani yorumuna ve dogmasına bağlı Hıristiyanlar'ın gelişmiş bir İsa ve Meryem kültünün uzantısı olan Aziz ve tasvir kültüne –tek sözcükle Hıristiyanlığa– karşı da mücadele ettiklerinden, bu mücadelede karşıtlarını aynı kefeye koyup, aynı "müşrikler" adlandırmasını vermişlerdi. Muhammed ve yandaşları için Hıristiyanlar yoktu; yalnızca tasvirlere, putlara tapan putperestler vardı ve Hıristiyanlar da "putperesttiler" ve böyle anılmalıydılar.

Böylece politik çıkarların hâkim olduğu bu ortamda İslam'ın oluşumu ve tarihi, eksik ve yanlış bilgilerle yazıldı ve öyle yorumlandı. Erken İslam döneminde, bu yeni kült yavaş yavaş oluşturulurken, Hıristiyanlık geriye itildi ve unutturulmaya çalışıldı. Bu yöredeki köklü Hıristiyan kültü, çoktanrıcı kültlerin içine alınarak hedef olarak tek bir düşman saptandı.

Bizim İslam'ın oluşumu sırasında ve daha sonraları resmi ve dogmatik İslam tarihinin yazılması ve Mekke'de dinsel alandaki çatışmaların içeriği üzerine yaptığımız bu değerlendirme, bu sorunun çözülmesine yardımcı olmaktadır. Öte yandan okuyucu, daha önce değindiğimiz gibi, Arap ve Süryani yazarlarının da, bu konuyu ele alırken bize yardımcı olduklarını gözden çıkarmamalıdır. Bu bilgilerin azlığı ise, bizi şaşırtmasın; çünkü gerçek tarihsel olayların üstü kapatılmak istenmiş ve bir ölçüde başarılmışsa, geçmişe dönerek gerçek tarihi orada aramak ve doğruyu bulmak gerekiyor.

İslam öncesi Arap şairlerinden el-A'şa'nın bir şiirinde şöyle deniyor:

"Hıristiyanlar'ın putevinin çevresinde dönmeleri gibi,
dilenciler de kendi kapılarının çevresinde geziniyorlar."[21]

El-A'şa'nın bu beyiti esas olarak, Hıristiyanlar'ın kilisesinin, eskiden beri alışılmış adıyla "putevi" olarak tanımlandığını gösteriyor.[22] Ayrıca Kâbe'nin çevresinde Hıristiyanlık kültünün bir parçası olan Azizler'in yontuları veya resim biçiminde tasvirleri, duvarlarda *İncil* ve *Tevrat*'tan alınan öykülerin freskleri bulunuyordu. Öte yandan sırası gelmişken ilginç bir noktaya değinelim. Bilindiği gibi, Musevi-Hıristiyanlık'tan tam anlamıyla kopamadan, kendi kiliselerini kuran Süryaniler'de ve Nasturiler'de resim kültü yoktur. Kiliseleri çok sade döşelidir. Bu bağlamda Mekke'de Musevi Hıristiyanlık ile bağların çözülmesi ve arayı açmak amacıyla yontu ve fresk kültürünün ağırlık kazanması daha doğru bir değerlendirme olarak kabul edilebilir. Ya da Mekke'de Elen-Süryani yorumlarının karışımından oluşmuş bir dogmaya bağlı bir Arap Kilisesi'nin varlığından söz edilebilir.

Süryani kilise babalarından Şamlı Yuhanna (675-749) resim ve yontulara saygı gösterilmesinin ateşli bir savunucusuydu ve Bizans'ta ortaya çıkan İkona karşıtlarından değildi. Şamlı Yuhanna, Şam'da Halife Hişam'ın (724-743) danışmanıydı ve İkona yanlıları ve karşıtları arasındaki mücadelede, İkona yanlıları arasında yer alması özellikle ilginç bir duruma işaret ediyor.

Bizans devlet kilisesi içinde ortaya çıkan bu "İkona" çatışması, 8. yy. başlarında ortaya çıktı ve Şamlı Yuhanna'nın zamanında doruk noktasına ulaştı. İslam'ın oluşum sürecini incelerken gördüğümüz gibi, burada da dindar Hıristiyanlar'ın ve İkona kültünün karşısına Bizans devleti çıktı. Gelişen İslam'ın başına bela olacağını gören Bizans, onu aynı güçle karşılamak istiyor ve resim kültü olmayan İslam'a karşı, İkona kültünü, İkonalara tapınmayı kaldırmak yoluyla Anadolu ve Suriye'nin geniş halk kitlelerini yanına çekmek istiyordu.

21 Charles Lyall (ed.) *The Mufaddaliyat I*. Oxford 1921, s.547, aktaran Günter Lüling, *aynı eser*, s.55.

22 El A'şa'nın bu beyitinin Arapçasında geçen vasan sözcüğü put anlamında kullanıldığı gibi, haç anlamında da kullanılıyordu. Vasan (put) ile as-salib (haç) aynı anlama gelmektedir.

Şamlı Yuhanna, Müslümanlar'ın Hıristiyanları müşrik olarak nitelendirdiklerini söylemekteydi. Çünkü ortaçağdaki Müslümanlar'a, Hıristiyanlık'ta İsa'nın tanrının oğlu olduğuna ve bazı mezheplerde İsa'nın tanrı olduğuna inanıldığı için, Hıristiyanlık öğretisi "sapkınlık" olarak görünüyordu. İşte tam da burada, *Kur'an*'da da yer alan, Müslümanlar'ın müşriklere karşı mücadele etmeleri gerektiği konusu ortaya çıkıyor. "Müşrik" tanımı genel olarak putperest olarak çevriliyor ve bu anlama geliyor. Ama Hıristiyanlar putlara tapmıyorlardı; bir dizi tanrıya değil, tek bir tanrıya inanıyorlardı.

Şamlı Yuhanna yazdığı bir beyitte şöyle diyor:

> "Biz, Müslümanlar'ın nefret ettiği haçın karşısında dua ettiğimiz için,
> onlar bizi putperestlikle suçluyorlar."[23]

İslam öncesi Arap şairlerinden A'şa'nın bir beyiti de şöyledir:

> "Hıristiyanlar Putevi'nin çevresinde tören yapıyorlar,
> yani, Haçevi'nin çevresinde."[24]

Böylece resmi İslam tarihçi ve yazarlarının putperestlikle Hıristiyanlığı, putperestlerle Hıristiyanları aynı kefeye koyup tarttıkları açık seçik görülmektedir. Bu olgu bize İslam'ın oluşum tarihinde, İslam tarihinin, resmi İslam tarihçileri tarafından değiştirildiğini ve yeni bir İslam imgesinin yaratıldığını kanıtlamaktadır. Öte yandan İslam tarihçileri bu değişikliği yaparlarken, fazla bir güçlük veya engelle de karşılaşmadılar. Çünkü Muhammed zamanında Muhammed'in Hıristiyan karşıtları putperestlerle bir tutulmuş ve hepsine birden "müşrikler" denilmişti. Tarihçilere bu tutumu geliştirmekten başka bir iş kalmamıştı ve bu da kolaydı.

Bu bölümü Turan Dursun'un şu sözleriyle bitirmek istiyorum:

> "*Kur'an* okunmalı, ama başka kitaplar da okunmalı. *Tevrat* da, *İncil* de... Bunlar okunduğu zaman hem bunlardaki birer efsane ürünü inançlar, hem de *Kur'an*'ın içeriğinin çok büyük bir kesiminin kaynağı belli olur."[25]

23 Günter Lüling, *aynı eser*, s.57.
24 *Aynı eser*, s.63.
25 Turan Dursun, *Din Bu !*, 5. basım, İstanbul 1990, s.151.

KAYNAKÇA

ABU'L FARAC, Gregory, *Abu'l Farac Tarihi*, Ankara 1987.

ACHANİ, VII, aktaran J. Spencer Trimingham, *Christianity Among the Arabs in Pre-Islamic Times*, Londra ve Newyork 1979.

ALBRIGHT, W.F., *Syrien, Phönizien und Palaestina*, Münih 1953.

Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament, Princeton University Press 1955; *Aribi und Arabien in den babylonischassyrischen Quellen*, Würzburg 1931 ve New York 1932.

ANDRAE, Tor, *Der Ursprung des Islams und das Christentum*, Uppsala ve Stockholm 1926.

ANSCHÜTZ, Helga, *Die syrischen Christen vom Tur Abdin*, Würzburg 1985.

AZRAKİ, *Die Chroniken der Stadt Mekka*, ed. Wüstenfeld, Leipzig 1858.

BEDJAN, Paul, *Acta Martyrum et Sanctorum*, Leipzig 1890.

BENGSTON, Hermann, *Griechen und Perser*, Fischer Verlag, Frankfurt 1979.

BENGSTON, Hermann, *Der Hellenismis und der Aufstieg Roms*, Fischer Verlag, Frankfurt 1975.

BİN HAŞİM, aktaran J. Wellhausen, *Reste der arabischen Heidentums*, Berlin 1897.

BORGER, Robert, *Die Inschriften Asarhaddons*, Graz 1956.

CASKEL, Werner, *Lihyan ve Lihyanca*, Köln 1954.

CASKEL, Werner, *Die altorientalischen Reiche* III, Fischer Verlag, Frankfurt 1975.

CASKEL, Werner, *Griechen und Perser*, Fischer Verlag, Frankfurt 1979.

CHWOLSON, D., *Die Ssabier und der Ssabismis I-II*, St. Petersburg 1856.

ÇELİK, Mehmet, *Süryani Kilisesi Tarihi*, 1, İstanbul 1987.

CONNELY, R.H., *Didascalia Apostolorum, The Syriac Version*, Oxford 1929.

DENAH, Jesus, *The Book of Chastity*, ed. and tr. J. B. Chabot, Roma 1896.

Die Syrische Didascalia adıyla Süryaniceden Almanca'ya çeviren H. Achelis, Leipzig 1904.

DİMEŞKİ'den aktaran D. Chwolson, *Die Ssabier und der Ssabismis II*, St. Petersburg 1856.
DURSUN, Turan, *Din Bu 1*, Kaynak Yayınları, 5. basım, İstanbul 1990.
DURSUN, Turan, *Din Bu 2*, Kaynak Yayınları, 3. Basım, İstanbul 1990.
DURSUN, Turan, *Din Bu 4*, Kaynak Yayınları, 2. basım, İstanbul 1993.
ECKENTEIN L., *A History of Sinai*, Londra 1921.
EL-KALBİ, İbn,*The Book of Idols*, İng. çev. N. A. Faris, New Jersey 1952.
Epiphanius Panarion or the Refutation of all the Heresies, ed. W. Dindorf, 5 cilt, Leipzig 1859-1862.
EUSEBIUS, *The Ecclesiastical History and the Martyrs of Palestine*, İng. çev. H. Jackson Lawlor and J. E. L. Oulton, 2 cilt, Londra 1927.
GIBSON, D., *The Didascalia Apostolorum in English Translation*, Londra 1903.
GLUECK, Nelson, *Deites and Dolphius: The Story of the Nabataens*, New York 1965.
Göttersymbole und Symboltiere auf südarabischen Denkmaelern, Denkschriften, Viyana 1913.
GROHMANN, A., *Südarabien als Wirtschaftsgebiet* C.I, II, Viyana 1922.
GROHMANN, A., *Kulturgeschichte des alten Orients, Handbuch der Altertumswissenschaft*, Münih 1963.
HAMASİ, aktaran J. Wellhausen, *Reste der arabischen Heidentums*, Berlin 1897.
HARNACK, A., *The Mission and Expansion of Christianity in the First Three Centurius*, Londra 1908.
HECHAİME, Camille, *al-Abb Luwis Şaiho wa ara an-nasraniya fi l-cahiliya, al-Mashriq* içinde, Beyrut 1970.
HEFELE, C.J., *A History of the Christian Councils*, 4 cilt, Beyrut 1894.
HERODOTOS, *Herodot Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973.
History of Mar Ahoudemmeh, Süryanice metin ve çevirisi, F. Nau, *Patrologia Orientalis*, Paris.
Johannis Malalae, Chronographia, XVIII, ed, L. Dinodorfii.
John Of Ephesus, Lives of the Eastern Saints (içinde), ed. and tr. E.W. Brooks, Paris 1910.
John of Epheuss, Ecclesiastical History, ed. and tr. E.W. Brooks, Paris 1912.
Joshua the Stiylites, Chronicle, ed. and tr. W. Wright, Cambridge 1882, reprint 1968.
KLENGEL, Horst (yayına haz.), *Kulturgeschichte des alten Vorderasien*, Akademie Verlag, Berlin 1989.

KREHL, Ludolf, *Über die Religion der vorislamischen Araber,* Leipzig 1856.
KREHL, Ludolf, *Über die Religion der vorislamischen Araber*, Leipzig 1863.
KUTAYBA, İbn, *Aş-Şi'r va'ş-Şu-ara,* ed. de Geoje, 1902.
LANE, A., *Manners and Customs,* London 1836, II.
Le BARON LOWEN, R., *Ancient Trade Routes in South Arabia, Irrigation in Ancinet Qataban.*
LİETZMAN, E., *Das Leben des hl. Symeon Stylites (in) Texte und Untersuchungen*, 1908.
LİTTMAN, E., *Zur Entzifferung der Safa-Inschriften,* Leipzig 1901.
Lives of the Eastern Saints, ed. and tr. E.W. Brooks, Paris 1910.
LÜLİNG, Günder, *Der Christliche Kult an der vorislamischen Kaaba als Problem der islamwissenchaft und christlichen Theologie,* Erlangen 1977.
MARGOLİOUTH, D.S., *The Origins Of Arabic Poetrey, Journal of the Asiatic Society*, Londra 1925.
MESUDİ, *Tanbih,* ed. de Goeje, 1902.
MESUDİ, *Mürücu'z-Zeheb.*
Michael the Syrian, Chronicle, ed. and tr. J. B. Chabot, 1899-1905 Paris, 4 vols. Reprinted Brussel 1963.98 T. Nöldeke, aynı eser, s. 26.
MİNGANA, A., *Sources Syriaques,* Musul 1907.
MOBERG, A., *Book of Himyarites*, Lund 1924.
MORDTMANN, J.H.- MİTTWOCH, E., *Sabaeische Inschriften*, Hamburg 1934, c.4.
Muruc, ed. C. Pellat, 1965.
NÖLDEKE, Theodor, *Die Ghassanischen Fürsten aus dem Hause Gafna's,* Berlin 1887.
OATES, D., *Studies in the Ancient History of Northern Iraq*, Londra 1968.
OLINDER, G., *The Kings of Kinda of the Family of Akil al-Murar,* Lund ve Leipzig 1927.
PARET, Rudi, *Die Lücke in der Überlieferung über den Urislam,* Wiesbaden 1954, s. 147.
PHILIPS, Wendell, *Kataban und Saba*, Frankfurt 1955.
PRITCHARD, J.B.,, *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament,* Princeton University Press 1955.
RICE, D. Talbot, *The Oxford Excavations at Hira, Ars Islamica,* I, Londra 1934.

RODINSON, Maxime, *Muhammed*, Middlesex 1983.
ROTHSTEİN, G., *Die dynastie der Lahmiden in El-Hira,* Berlin 1899.
RUDOLF, Kurt, *Die Gnosis,* Göttingen 1977.
SARRE-HARZFELD, *Archaelogische Reise im Euphrat und Tigris Gebiet,* 1911-1920.
SCHLOBIES, H., *Hellenistisch-römische Denkmaeler in Süd Arabien,* Forsch. und Fortschr. 10, Berlin 1934.
SCHWARTZ, Eduard, *Philologus 86,* 1931.
SHAHİD, İ., *The Martyres of Nacran: New Documents,* Brussel 1971.
SMİTH, George Adam, *The Historical Geography of the Holy Land,* Londra 1896.
Strabon XVI, III.
Surma d'Bayt Mar Şamun, *Doğu Asur Gelenekleri. Patrik Mar Şamun'un Katli,* Södertaelje 1993.
Syriac Doctrine of Adday the Apostel, Londra 1876.
Şarh Divan Labid, ed. İhsan Abbas, Kuveyt 1963.
TABERİ, 1, aktaran J. Wellhausen, *Reste der arabischen Heidentums,* Berlin 1897.
The Acts of Azkir, ed and tr. C. Conti Rossini, Roma 1910.
The Book of Himyarites, ed. and tr. Axel Moberg, Lund 1924.
The Chronicle of Arbela, ed. E. Sachau, Berlin 1915.
The Mufaddaliyat I, (Ed.) Charles Lyall, Oxford 1921.
The Preiplus of the Erythraen Sea, tr. W. H. Schoff, New York 1912.
TRIMINGHAM, J. Spencer, *Christianity Among the Arabs in Pre-Islamic Times,* London ve New York 1979.
UMAR, Bilge, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi, II,* İzmir 1984.
UMAR, Bilge, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi, I,* İzmir 1982.
UMAR, Bilge, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar,* İstanbul 1993.
VAKİDİ, Aktaran J. Wellhausen, *Reste der arabischen Heidentums,* Berlin 1897.
VAN BEEK, G.W., *Ancient Frankincense-producing Areas in Discoveries.*
Vita Johannis episcopi Tellai, ed. and tr. E. W. Brooks, Paris 1907.
WELLHAUSEN, Julius, *Reste der arabischen Heidentums,* Berlin 1897.
WÜSTENFELD, Ferdinand, *Die Chroniken der Stadt Mekka (el-Azraki)* I-IV, Leipzig 1857-1861.
YAKUBİ, *Tarih,* ed, Theodor Houtsma, 1883.
YAKUTİ, 2462, 13, aktaran J. Wellhausen, *Reste der arabischen Heidentums,* Berlin 1897.

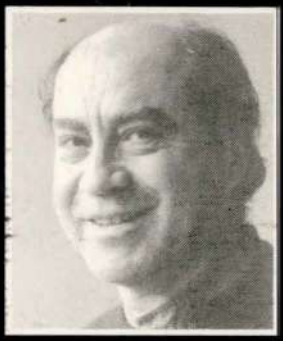

EROL SEVER

Çoktanrıcılık Hıristiyanlık ve Kâbe

İslamın Kaynakları–1

Erol Sever, bu kitabında,
İslamcı tarihçilerin ve ilahiyatçıların
yüzyıllardır üzerini örtmeye, geçiştirmeye ve karartmaya
çalıştıkları bir gerçeğe ışık tutuyor:
İslam'ın çoktanrıcılık ve Hıristiyanlık'taki kökleri...
Kâbe'nin, İslam öncesi Hıristiyan Arap toplumundaki
yeri ve konumu... Kâbe, kilise miydi?

Arabistan yarımadasındaki kavimlerin,
Asurlara, Farslara, Elenlere ve Romalılara kadar uzanan
bir tarih dilimi içindeki ilişkilerini, hâkimiyet mücadelelerini
ve dinlerin bu mücadeledeki yerini,
çoktanrıcılık döneminden başlayarak
ilgiyle okuyacaksınız. Kralların, hükümdarların ve
aşiret başkanlarının, çıkarları gereği,
dinlerini nasıl değiştirdiklerini; öte yandan başkalarının
dinlerini değiştirmeye zorladıklarını görecek;
dinlerin, yüzyıllar boyu süren
hâkimiyet mücadelelerindeki rolüne
tanık olacaksınız.

Dinler, Mezopotamya, Bizans, Arabistan yarımadası,
Anadolu tarihiyle ilgilenen herkes için, her kesimden okur
ve araştırmacı için kapsamlı bir kayn

KDV DAHİL

ISBN 975-343-088-4 (Tk. No.)
ISBN 975-343-089-2 (1. Kitap)